

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ
ОРТА АРНАҰЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИҰ МИНИСТРЛИГИ**

**ӘЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ**

ГЕОГРАФИЯ – КЕЛЕШЕККЕ НӘЗЕР
АТАМАСЫНДАҒЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРЫ

ГЕОГРАФИЯ – КЕЛАЖАККА НАЗАР
МАВЗУСИДАГИ РЕСПУБЛИКА МИҚЁСИДА
ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АНЖУМАН
МАТЕРИАЛЛАРИ
МАТЕРИАЛЫ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ НА ТЕМУ

ГЕОГРАФИЯ – ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ

НӨКИС-2021

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

ӘЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ
НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

«ГЕОГРАФИЯ – КЕЛЕШЕККЕ НӘЗЕР»
атамасындағы
Республикалық илимий-теориялық конференция
МАТЕРИАЛЛАРЫ

«ГЕОГРАФИЯ – КЕЛАЖАККА НАЗАР»
мавзусидаги
Республика миқёсида илмий-назарий анжуман
МАТЕРИАЛЛАРИ

МАТЕРИАЛЫ
Республиканской научно-теоретической онлайн конференции на тему
«ГЕОГРАФИЯ – ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ»

НӨКИС-2021

УДК 91.910. «География – келешекке нэзер» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары топламы. Нөкис. 2021-жыл. 214 бет.
ББК 26.08
Г.35

«География – келешекке нэзер» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материалларына Өзбекстан Республикасының жоқары хэм орта арнаўлы оқыў орынлары педагог-хызметкерлери, үлкен илимий хызметкер-излениўшилер, докторантлар, магистрантлар, студентлер хэм улыўма билим бериў мектеплери муғаллимлериниң география пәни хэм оны оқытыўдың актуаль мәселелерине арналған илимий баянатлары киргизилген.

Конференция материалларының мазмуну хэм онда көрсетилген дереклердин дурыслығына авторлар жуўапкер.

РЕДКОЛЛЕГИЯ ҚУРАМЫ:

- 1. Б.П.Отемуратов** – ректор, редколлегия баслығы
- 2. П.Ж.Калханов** – илимий ислер хэм инновациялар бойынша проректор, редколлегия баслығы орынбасары

РЕДКОЛЛЕГИЯ АҒЗАЛАРЫ:

- 3. М.К.Сарыбаев** - Тарийх факультети деканы
- 4. Г.Б.Утепова** - География оқытыў методикасы кафедрасы баслығы
- 5. К.М.Сейтнийзов** - География оқытыў методикасы кафедрасы доценти
- 6. Р.Т.Гайпова** - География оқытыў методикасы кафедрасы доценти
- 7. Ж.Б.Абдираманов** - География оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
- 8. А.С.Нурланов** - География оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
- 9. А.Б.Искендеров** - География оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
- 10. М.Я.Раджапов** - География оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
- 11. Н.Т.Отенов** - География оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы
- 12. У.Х.Ешимбетов** - География оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы
- 13. З.М.Турдыбекова** - География оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы
- 14. Е.Т.Толепов** - География оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы
- 15. А.Е.Умарова** - География оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы
- 16. Қ.К.Узақбаев** - География оқытыў методикасы кафедрасы 11.00.02-«Экономикалық хэм социаллық география» қәнигелиги 3-басқыш таяныш докторанты
- 17. О.О.Балтабаев** - География оқытыў методикасы кафедрасы 11.00.02-«Экономикалық хэм социаллық география» қәнигелиги 2-басқыш таяныш докторанты, жуўаплы хаткер

ПИКИР БИЛДИРИЎШИЛЕР:

- 1. Р.Баллиева** – Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети тәбийий география хэм гидрометеорология кафедрасы профессоры, тарийх илимлери докторы
- 2. И.Р.Турдымамбетов** – Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети илимий ислер хэм инновациялар бойынша проректор, география илимлери докторы

АЛҒЫ СӨЗ

Өзбекстанда билимлендириў ҳаққында қабыл етилген нызам ҳәм миллий бағдарлама талапларына сәйкес улыўма билим беретугын орта мектептерде оқыўшыларға оқытыў процесинде тек билим ҳәм көнликпелер берип қоймастан, ал илим дереклерин үйретиўге айрықша орын берилген ҳәм мектеп партасынан баслап илим дәрғайына шекем дәслепки илимий мағлыўмат топлай баслайды.

Себеби, бизиң жәмийетимиз ХХІ әсирдиң басына келип көрилмеген дәрежеде санлық ҳәм сапалық өзгериске ушырап атыр. Илим билимлердиң курамалы комплексине айланды ҳәм адам искерлигиниң оғада кең мүмкиншиликлерин пайда етпекте. Илимниң өндирис пенен байланысы шийелениспекте ҳәм өндиристе илимди әдеўир көп талап ететуғын тараўлар пайда болмақта. Солай етип, биз жасап атырған заман илим менен техника ҳәм технологиядағы уллы бурылыс дәўирине айланды ҳәм жыл сайын бизди қоршаған тәбийий орталықтан жәмийетлик өндирис талаплары ушын үлкен көлемдеги байлықлар пайдаланылмақта.

Президентимиздиң 2017-жыл 27-июльдеги «Жоқары мағлыўматлы кадрлар таярлаў сапасын асырыўда экономика тараўлары ҳәм тармақларының қатнасын және де кеңейтиў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-3151 санлы қарарында Республика жоқары билимлендириў системасын және де раўажландырыў, экономика тараўлары ҳәм тармақларының жоқары қәнигели кадрларға болған мүтәжликлерин тәмийинлеў, илимий-педагогикалық потенциалды асырыў, илим-пән ҳәм өндирис арасында интеграцияны тәмийинлеў, жасларды илимий искерликке кеңнен тартыў ушын бағдарланған және бир айрықша әмелий ҳәрекетлерден есапланады.

Кейинги жылларда елимизде «Бес баслама» тийкарында китап кумарлықты раўажландырыў арқалы илимге бағдарлаў жұмыслары жеделлеспекте. «Тәбият-инсан-жәмийет» түсинигиниң илимий негизин үйренетуғын география илимине бағышланған Республикалық илимий-теориялық конференцияны келешекте халықаралық конференция дәрежесине алып шығыўды мақсет етип қойыўымыз тийис.

Бул болса, оқытыўшы ҳәм талаба жасларға алдыңғы педагогикалық ис тәжирийбелерди үйрениўине, кәсиплик шеберлигин жетилистириўине, педагогикалық искерликке дәретиўшилиқ ҳәм новаторлық пенен кирисиўине, оқыўшыларға сыпатлы тәлим ҳәм тәрбия бериўдиң жаңа жолларын излеп табыўына кең мүмкиншиликлер жаратады.

**Б.П.Отемуратов – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты ректоры**

1-СЕКЦИЯ
ГЕОГРАФИЯ ИЛИМИ ҲӘМ ОНЫҢ АКТУАЛЬ МӘСЕЛӘЛЕРИ

**К ВОПРОСУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ
ОРГАНИЗАЦИЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА
РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН**

Умаров Е.К., Раджапов М.Я.

**Нукусский государственный педагогический институт имени
Ажинияза**

Каракалпакстан располагает огромными земельными ресурсами для развития сельского хозяйства, в частности орошаемого земледелия. Его большая часть 1,3 млн. га находится в зоне влияния Тахиаташского гидроузла, остальная (0,6 млн. га) в зоне Туюмуюнского гидроузла. Однако из этих пригодных к орошению земель, в сельскохозяйственном производстве используется лишь 417,9 тысяч га. т.е. 21,9 %.

С учетом ежегодного прироста населения и учитывая его потребность в пищевых продуктах на ближайшие годы, рассматривается увеличение объема путем внедрения путем внедрения интенсивной технологий и за счет расширения посевных площадей до 470-476 тыс.га. Однако с резким сокращением водных источников в низовьях Амударьи в условиях экологической напряженности становится реальным пересмотр структуры посевных площадей орошаемых культур. Несмотря на большие затраты водна верхнем и среднем течении Амударьи, в структуре посевных площадей Республики Каракалпакстан все еще преобладает водоемкие культуры, у которых спрос на воду очень велик. Сейчас посевы водоемких культур занимает $\frac{1}{4}$ часть всех посевных площадей сельскохозяйственного производства Республики Каракалпакстан. Таким образом, в Каракалпакстане, в частности на северных районах, посевные площади хлопчатника во многих хозяйствах и даже в разрезе районов заменены водоемкой культурой в условиях отсутствия соответствующей технологий полива. В результате этого мелиоративные состояние земель снизилось, и хлопководческие хозяйства изменили свои производственные направления на рисоводство и других зерновых культур. Но площадь хлопчатника на северных районах не сокращалось, и даже в структуру посевных площадей были включены посевы овощебахчевых культур, зернобобовых и кормовых культур, непринималось в нужном объеме в расчет севооборотная культура. Эти и другие недостатки требует пересмотрения территориальной организации производства с учетом эколого-экономических факторов.

Природные условия Республики Каракалпакстан, в частности Южные районы республики по обеспеченности термическими ресурсами располагают большими возможностями для выращивания хлопчатника. На этой зоне в вегетационный период длина безморозного дня (свыше +10⁰С) достигает до 201-207 дней. А годовая совокупность эффективной температуры на юге

достигает 2004⁰-2500⁰, на северной зоне 1865⁰-1891⁰. Поэтому в пределах южной зоны имеются благоприятные условия для дальнейшего интенсивного развития хлопководства. Раньше Каракалпакстан и другие хлопкосеющие регионы Средней Азии, выполняя решения «централизованного правительства» под предлогом удовлетворения «хлопковой независимости» страны повсеместно распространили посевы хлопчатника, даже не учитывая природно-климатические условия регионов. Его посевные площади в отдельных хозяйствах превысили более 60-65 процентов.

В Республике Каракалпакстан, в условиях дефицита водных ресурсов развития сельского хозяйства, в частности орошаемого земледелия находится в трудном положении. Это привело к снижению технико-экономического показателя сельскохозяйственного производства. Так например, если в 1985 г. в целом по Республике Каракалпакстан с одного га посева было произведено 23,1 ц. хлопка-сырца, то последние годы эти показатели составили лишь 16,1 ц. в результате орошаемые земли республики производят с одного га в 1,9-2,5 раза меньше дохода, по сравнению с средним показателем по Узбекистану.

Каракалпакстан ближайшем будущем должен стать одним из ведущих районов орошаемого земледелия, в частности по хлопководству и зерноводству, так как эти культуры являются основным источником пополнения бюджетных средств республики. Руководствуясь с этими и другими принципами, перемещение часть посевных площади хлопчатника с севера на юг было бы целесообразно даже с точки зрения государственного интереса.

В южных районах Каракалпакстана на основе эффективного использования агротехнических приемов можно добиться повышения рентабельности хлопководческих хозяйств. Примером этому является производственные показатели сельскохозяйственной ассоциаций «Турткуль» Турткульского района, «Ак алтын» Амударьинского района, «Кырккызабад» Елликальинского района и др. В этих хозяйствах даже в нынешних условиях рентабельность составляет 16,4-21,2 процентов. Эти и другие примеры показывает, что в южных районах республики имеются огромные возможности и неиспользованные резервы для расширения посевных площадей и повышения урожайности хлопчатника.

Таким образом, совершенствуя территориальную организацию производства на основе учета природно-экономических факторов, можно добиться повышения эффективности орошаемого земледелия в республике. Однако, несмотря на огромные различия земельных и трудовых ресурсов в отдельных районах и зонах Республики Каракалпакстан, вопросы территориального совершенствования орошаемого земледелия не всегда учитываются на должном уровне, что приводит к появлению диспропорции в отраслях сельского хозяйства и даже к экономическому упадку производства. Отдельные хозяйства игнорируя зональные различия и принципы специализации производства, занимаются хлопководством, в итоге значительное количество хлопководческих хозяйств в северных районах,

заканчивают хозяйственной год с большой затратой. Свидетельство этого служит производственные показатели хлопководческих хозяйств Кунградского района. Здесь было засеяно 4000 га хлопка, с 1 га было собрано 10,8 центнер хлопка-сырца, что даже 30% ниже чем среднереспубликанского показателя. В итоге года хозяйства района не смогли справиться заданием, т.е. план выполнен лишь – 66,9%. Поэтому, в дальнейшем надо обратить внимание на совершенствование структуры посевных площадей сельскохозяйственных культур в республике, имея в виду значительное сокращение посевной площадей хлопчатника в северных районах, что это во предотвратит распространение посевных площадей во всех хозяйствах, во вторых приведет к развитию хлопководства за счет южных районов, где имеются благоприятные термические ресурсы в вегетационный период. В условиях южной зоны, путем повышения урожайности 25,9 ц. с гектара, ежегодные производство хлопка-сырца может достигнуть 190-197 тыс. тонн в год и на северной зоне с учетом сокращения посева хлопчатника на 35-40 процента можно получить 116-129 тыс. тонн при урожайности 21,1 ц. с гектара. Это, в условиях северной зоны, из-за сокращения водоемких культур приведет к расширению посевных площадей зерновых и других культур. Таким образом, введя изменения в структуру посевной площади и совершенствуя территориальную организацию производства, можно достичь увеличения посевных площадей дополнительных культур. Таких как овощебахчевые культуры, картофеля, виноградарство и кормовых культур.

К сожалению, в настоящее время в республике для выращивания выше перечисленных культур отведено лишь 4 процент посевов. В итоге на душу население ежегодно производится 12,1 кг фруктов, 13,2 кг картофеля, 37,6 кг овощей, 73,0 кг бахчевых и 30,9 кг мяса в убойном весе. Это значительно ниже норматива. Поэтому, воплощение в сельскохозяйственной оборот неиспользованных резервов производства и углубления совершенствования территориальной организации отраслей сельского хозяйства, даст возможность получить ежегодно 0,470-0,5 млн. тонн зерна, 296,2-314,7 тыс. тонн хлопка-сырца и другую сельскохозяйственную продукцию путем обеспечения животноводства прочной кормовой базы.

Использованные литературы:

1. Основные показатели социально-экономического развития Республики Каракалпакстан за 2017 год.-Нукус, 2018.
2. Валлерстайн И. экология и экономика в глобальном контексте. // «Вопросы экономики» Москва 2006 № 11.

БАССЕЙНОВЫЙ МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ МИГРАЦИИ СОЛЕЙ В ПОЧВАХ И ВОДАХ

**¹Чембарисов Э.И., ²Хожамуратова Р.Т., ²Далжанов К.О.,
³Жумаева Т.А.**

¹Научно-исследовательский институт ирригации и водных проблем

²Каракалпакский государственный университет им. Бердаха

**³Бухарский филиал Ташкентского института ирригации и
механизации сельского хозяйства**

Предложенный бассейновый ландшафтно-галогеохимический метод изучения процессов миграции естественных солей состоит в том, что:

1) процессы миграции легкорастворимых солей в почвах, грунтовых и поверхностных водах орошаемых массивов необходимо рассматривать целиком по отдельным речным бассейнам: начиная с области образования стока, затем в зоне его транзита и наконец в области его рассеивания. Так, для анализа могут быть выбраны бассейны рек Чирчика, Ахангарана, Келеса, Арыси и т.д. Далее этот вопрос можно рассматривать в пределах более крупных речных бассейнов Сырдарьи или Амударьи;

2) при использовании данным методом необходимо увязывать режим засоления (или рассоления) орошаемых почв с гидрохимическим режимом рек или коллекторов, дренирующих эти почвы.

При таком подходе можно увереннее прогнозировать формирование минерализации и химического состава поверхностных вод. В этом случае основные закономерности формирования минерализации речных вод в орошаемой зоне будут как бы зеркально повторять закономерности опреснения засоленных почв и грунтовых вод по стадиям: от хлоридно-натриевой (или С-Н) до предсодовой, содовой и послесодовой (гидрокарбонатно-кальциевой). По нашему мнению, перспективное изменение химического состава речных вод в орошаемой зоне по мере развития ирригации и мелиорации будет идти обратным путем: т.е. обычно в естественных условиях гидрокарбонатно-кальциевая речная вода при попадании в нее легкорастворимых солей и почв, пород и грунтовых вод орошаемых массивов будет постепенно трансформироваться в сульфатно-кальциевую, затем в сульфатно-натриевую (СН) и, наконец, в хлоридно-натриевую (ХН) воду по преобладающим ионам.

Понятно, что в различных бассейнах в силу различия их степени и типа засоления активной толщи почв и пород (зоны аэрации), возможно, будет наблюдаться иная картина изменений химического состава речных вод. По нашим данным, ожидаемая стадийность в изменении минерализации и химического состава речных вод хорошо прослеживается на гидрологических створах, расположенных ниже многих крупных орошаемых массивов.

Так, по мере развития орошения и освоения засоленных почв минерализация воды в Амударье постепенно возрастала и сменилась по составу с сульфатно-гидрокарбонатно-магниево-кальциевого (СГ— МГ) на

сульфатно-магниево-кальциево-натриевый (С—МКН). Отсюда следует, что почвы и грунты богаты сульфатом натрия и магния, которые стали интенсивно выноситься в реку при освоении почв.

Основные позиции бассейнового ландшафтно-галогеохимического метода изучения динамики, минерализации и химического состава речных и коллекторно-дренажных вод (по Чембарисову, 1988).

3) при анализе процесса минерализации речных вод надо выбирать начальные и замыкающие створы с наличием гидрохимических данных. При этом под начальными створами понимают посты, расположенные в верховьях бассейнов выше орошаемой зоны, обычно при выходе рек из области формирования стока. Если речной бассейн достаточно велик (как бассейн Амударьи) и в нем есть несколько орошаемых участков, то для отдельных конкретных массивов за начальные створы принимают гидрологические посты, расположенные выше этих массивов.

При последовательном расположении массивов в долинах рек в качестве начальных створов для нижележащих оазисов служат посты, замыкающие верхние массивы, под замыкающими створами понимаются посты, расположенные в устьях рек или ниже изучаемых орошаемых массивов.

Для некоторых наиболее крупных орошаемых массивов Средней Азии в качестве начальных и замыкающих створов нами предложены следующие гидрологические посты (табл.1).

Таблица 1.

Гидрологические створы, ограничивающие наиболее крупные орошаемые массивы бассейна Амударьи

Орошаемый массив	Река	Гидрологический створ	
		Начальный	замыкающий
1. Вахшский	Вахш	Туткаул и	Устье
2. Нижне-Пянджский	Пяндж	Шидз	Нижний Пяндж
3. Кафирниганский	Кафирниган	Чинар	Тартки и Устье
4. Сурхан-Шерабадский	Сурхандарья Шерабад	Жданова Дербент	Мангузар
5. Хорезмский	Амударья	Туямуюн	Саманбай
6. Орошаемые земли РК	Амударья	Саманбай	Саманбай
7. Самаркандский	Заравшан	Дупули	Дарьялык
8. Бухарский	Заравшан	Дарьялык	На коллекторах
9. Кашкадарьинский	Кашкадарья	Каратикон	На коллекторах
10. Каршинская степь	Каратикон	Каратикон	Устье Южного коллектора

Подобным же образом можно ограничить и другие массивы бассейна Аральского моря или же их отдельные части, занятые самостоятельными ирригационными системами;

4) для анализа формирования минерализации речных вод в условиях

орошения необходимо изучить историю развития ирригации и мелиорации как в целом по бассейну, так и на отдельных его частях. Как известно, минерализация речных вод бассейна Аральского моря стала изменяться в связи с освоением под орошение засоленных почв с одновременной их мелиорацией. Поэтому при использовании бассейнового ландшафтно-галогеохимического метода очень важно изучить почвенно-мелиоративное состояние орошаемых массивов. При этом в первую очередь определяют засоление почв на массиве, их современные размеры и многолетние изменения площадей, тип засоления и условия отточности солей с орошаемых массивов (естественный и искусственный дренаж). В дальнейшем изучают и другие ирригационно-мелиоративные характеристики: а) состояние и динамику уровня грунтовых вод, б) объемы водозаборов на орошение и промывку, в) динамику орошаемых площадей под различными культурами и др.;

5) Необходимо описать гидрохимические режимы речной и коллекторно-дренажной воды на начальных и замыкающих створах. При этом в начале дается характеристика ее гидрохимической изученности, далее приводится минерализация и химический состав поверхностных вод бассейна, затем графики и расчетные таблицы, позволяющие проследить сезонные и многолетние изменения минерализации и химического состава на створах [1-4].

Нужно отметить, что в зависимости от целей и задач исследований для обработки гидрохимических данных можно применять различные математические способы расчетов, вплоть до составления рабочей программы на электронно-вычислительных машинах (ЭВМ).

Использованные литературы:

1. Чембарисов Э.И., Хожамуратова Р.Т. Практическая гидроэкология (на примере Республики Каракалпакстан). учебное пособие Нукус, Билим, 2012. - 84 с.

2. Чембарисов Э.И., Насрулин А.Б., Лесник Т.Ю., Хожамуратова Р.Т. Генезис, формирование и режим поверхностных вод Узбекистана и их влияние на засоление и загрязнение агроландшафтов (на примере бассейна р. Амударья). Монография. – Нукус: Каракалпакстан, 2016. – 187.

3. Хожамуратова Р.Т., Чембарисов Э.И. Современное состояние качество воды водоемов Южного Приаралья. // В сб. тезисов республиканской научно-практической конференции, Рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья, Нукус, 2012. –С.120-121.

4. Хожамуратова Р.Т., Чембарисов Э.И. Исследование гидроэкологических проблем Республики Каракалпакстан. // Материалы международной конференции, Устойчивое развитие Южного Приаралья, Нукус, 2011. - С.72.

ОСАДКА НАКОПЛЕНИЯ АРАЛЬСКОГО МОРЯ

¹Курбаниязов А., ²Нурдиллаева Р., ³Сагиндикова Э.

^{1,2}Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави

^{1,3}Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга
имени Ш.Есенова

Полученные к настоящему времени данные по современному ионно-солевому составу вод Аральского моря позволили впервые оценить балансовым методом полную массу и минеральный состав солей, осевших на дно в ходе высыхания моря. Посредством сравнения ионно-солевого состава вод моря до начала высыхания (литературные данные из монографии [Блинов, 1956]) и в настоящее время, с учетом изменения общего объема вод за этот период, были подсчитаны полные массы солеобразующих ионов, выведенных из водной толщи и, предположительно, осевших на подводном и обсохшем дне. Далее, исходя из этой информации и известных составов основных осаждающихся минералов, были оценены массы последних. Действительно, поскольку гидрокарбонат-ион потребляется только при садке карбонатов кальция и магния, зная общее уменьшение полного содержания HCO_3^- и Mg^{2+} , можно рассчитать массы выпавших карбонатов и затраченного при этом кальция. Оставшаяся невязка в уменьшении содержания кальция задает массу выпавшего гипса и потребленного при этом сульфат-иона. В свою очередь, невязка в содержании сульфат-иона должна объясняться садкой мирабилита, массу которого можно теперь подсчитать вместе с массой потребленного в этом процессе натрия. Оставшийся после этого существенный дефицит в бюджете натрия может объясняться только садкой галита, причем можно рассчитать массу последнего, а также потребленного при этом хлор-иона. Дефицит хлора можно найти и непосредственно из данных ионно-солевого состава, и две этих оценки должны быть близкими, что и произошло. Таким образом, можно надеяться, что описанная выше цепочка расчетов дает реалистичные результаты.

Авторы благодарят С.П. Завьялова за помощь в выполнении этих довольно громоздких вычислений. Укажем здесь лишь их конечные результаты (в миллиардах тонн и процентных долях, см. также рис. 3.3.1):

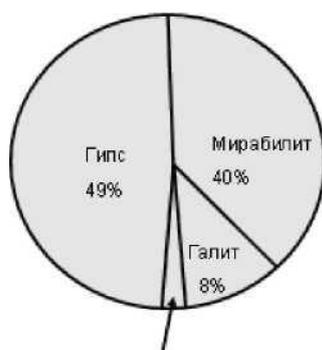
Карбонат кальция - 0.07 (2%);

Карбонат магния - 0.1 (2%);

Гипс $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$ - 2.3 (49%);

Мирабилит $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ - 1.9 (40%);

Галит NaCl - 0.4 (8%).

Карбонаты и прочее <4%

Рис. 3.3.1. Рассчитанная по новым данным массовая структура минералов, осевших на дно Аральского моря за весь период его высыхания и осолонения с 1960 по 2008 г.

Важным выводом из этих расчетов является то, что садка мирабилита к настоящему времени оказалась почти столь же массивной, сколь и садка гипса, а садка галита уже началась.

Общая масса выпавших на дно минералов составила около 4.8 миллиардов тонн. Учитывая, что период высыхания моря составил к настоящему времени 49 лет, скорость соленакопления оценивается в 0.1 миллиарда тонн в год (или, в среднем, около 3 кг на квадратный метр в год).

Эти расчеты также качественно подтверждаются впервые выполненным анализом валового химического состава проб донных отложений (верхние 1-2 см наилка), отобранных на 5 станциях в поперечном сечении западного бассейна моря (таблица 3.3.1). Анализы проб выполнены рентгеноспектральным методом по нашему заказу в Центральной лаборатории анализа вещества Института геохимии и аналитической химии им. В.И. Вернадского РАН, исполнители: И.А. Рощина, С.М. Черногорова.

Таблица 3.3.1. Результаты анализа состава донных отложений (в % по массе). Незаполненные графы означают аналитический ноль.

Станция	T5	T2	B1	A0902	A0906	Средн ее по 5 проба
Район	Запад, суша (50 м от воды)	Запад, прибойн ая зона	Запад, склон	Котловина	Восто к, склон	
Глубина, м	0	1	7	36	2	
Na_2O		0.89	3.07			1.98
$Na_2SO_4 \cdot 10H_2O$				97.40		19.48
MgO	4.63	3.14	2.95	0.54	0.53	2.36
Al_2O_3	7.09	6.59	6.42	0.15	0.18	4.09
SiO_2	23.09	28.46	22.08	0.14	1.05	14.96
P_2O_5	0.07	0.09	0.05			0.04
$NaCl$	5.53	3.68	5.47	1.08	2.45	3.64
K_2O	1.48	1.53	1.49	0.09	0.09	0.94

$CaSO_4 \cdot 2H_2O$	18.19	18.24	38.20	0.56	73.17	29.67
CaO	11.49	13.01				4.90
TiO_2	0.50	0.49	0.41			0.28
Cr		0.04				<0.01
MnO	0.05	0.05	0.03			0.03
Fe_2O_3	4.71	4.20	3.85	0.02	0.10	2.58
Rb	0.01		0.01			<0.01
Sr	0.16	0.25	0.24	<0.01	0.44	0.22
Zr	0.03	0.02	0.04			0.02
BaO		0.02				<0.01
Потери при	22.19	19.30	15.74	0.01	21.88	15.82

Обращают на себя внимание следующие особенности. Прежде всего, верхний слой донных осадков в глубокой части моря (станция А0902) почти полностью (более чем на 97%) состоит из мелких кристаллов мирабилита. Однако на мелководных станциях, как на западном, так и на восточном побережьях, а также на обсохшем дне мирабилита в верхнем слое грунта не обнаружено вовсе. Очевидно, это должно быть связано с тем, что если в глубокой части моря температура всегда составляет 5оС и ниже, то на мелководьях она в течение по крайней мере теплой половины года гораздо выше (15-25оС в момент экспедиции), и недостаточно низка для садки мирабилита при современной солености. Зато в мелководных пробах отмечено значительное содержание гипса (от 18% в прибойной зоне западного побережья до более 73% у восточного берега, вблизи бывшего острова Возрождения). По нашему предположению, такое уменьшение относительной доли гипса в осадках с востока на запад определяется ролью терригенного SiO_2 , весьма значительной у западного берега в зоне интенсивного эолового пылевого выноса с плато Устюрт, но гораздо более скромной в глубокой части моря и у песчаного восточного побережья. Наконец, во всех пробах обнаружен галит $NaCl$ в количествах от 1% до почти 6%, что подтверждает сделанный нами ранее по изменениям ионно-солевого состава водной массы моря и достаточно неожиданный вывод о начавшейся уже садке галита. Пропорции между массами мирабилита, гипса и галита в донных осадках, оцененные балансовым методом и полученные при прямом анализе проб, оказались качественно довольно близкими (40:49:8 и 38:60:8, соответственно).

Выводы. Химический режим Арала находится в тесной взаимосвязи с его гидрофизическим состоянием. Общая масса выпавших на дно минералов - около 4.8 миллиардов тонн. Учитывая, что период высыхания моря составил к настоящему времени 50 лет, скорость соленакопления оценивается в 0.1 миллиарда тонн в год (или, в среднем, около 3 кг на квадратный метр в год).

Были оценены массы осевших на дно к 2008 г минералов (в миллиардах тонн): карбонат кальция - 0.07 (2%); карбонат магния - 0.1 (2%); гипс - 2.3 (49%); мирабилит — 1.9 (40%); галит - 0.4 (8%). Таким образом, садка

мирабилита оказалась почти столь же массивной, сколь и садка гипса, а садка галита уже началась. Садка гипса происходит повсеместно, а садка мирабилита - зимой повсеместно, а летом только в глубокой части западного бассейна, где температура воды достаточно низкая. На мелководьях летом возможно частичное обратное растворение осажденного зимой мирабилита. Все это должно приводить к выраженному сезонному ходу ионно-солевого состава. Этот круг вопросов остается недостаточно изученным.

Использованные литературы:

1. Блинов Л.К. 1956. Гидрохимия Аральского моря. Л.: Гидрометеиздат, 152 с.
2. Берг Л.С., 1908. Аральское море. Опыт физико-географической монографии. Изв. Туркест. отд. Русск. геогр. общ-ва, СПб., Т. 5, Вып. 9, 580 с.
3. Бортник В.Н., Чистяева С.П. (Ред.) Гидрометеорология и гидрохимия морей СССР. Т.7: Аральское море. Л.: Гидрометеиздат, 1990, 196 с.
4. Большое Аральское море в начале XXI века: физика, биология, химия / П.О.Завьялов, Е.Г.Арашкевич, А.Курбаниязов и др.; Институт океанологии им П.П. Ширшова РАН. М.: Наука. 2012. 229 с.

ВОПРОСЫ О СТАНДАРТИЗАЦИИ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИИ НА КАРТАХ

Сейтниязов К.М.

**Нукусский государственный педагогический институт имени
Ажинияза**

Кроме условных знаков на картах имеется много надписей. Это важный элемент содержания. Надписи обогащают карту, но в то же время могут и ухудшить ее читаемость. Существуют три группы надписей на картах - топонимы, термины, пояснительные надписи [4,34].

Топонимы - собственные наименования географических объектов. К ним относятся названия элементов рельефа (оронимы), водных объектов (гидронимы) и т. п. Термины - понятия, относящиеся к изображенным объектам, например: гора, река, низменность, провинция и др.

Картографическая топонимика - раздел картографии, изучающий географические наименования объектов (географических названий) для нанесения их на карты. Специалисты по картографической топонимике собирают географические наименования на местности, анализируют и систематизируют их, разрабатывают нормы и правила передачи их на картах [4,52].

Другая сложная проблема топонимики - выбор географических наименований. Это приходится делать в тех случаях, когда есть несколько наименований одного и того же объекта на разных языках, тем более, если они приняты в качестве официальных, государственных. Специальные национальные и международные топонимические комиссии предпринимают немало усилий для нормализации географических наименований, составляют инструкции по их переводу с одного языка на другой, в особенности с языков,

имеющих неевропейские системы письменности (иероглифы, арабица), разрабатывают правила написания на картах новых названий. Такая деятельность была особенно актуальна в связи со множеством переименований, прошедших в странах Азии и Африки после освобождения их от колониальной зависимости. В последние годы волна переименований охватила бывшие республики СНГ.

История появления географических наименований тесно связана с развитием общества, его хозяйства и культуры. По старым картам можно проследить, как возникали и изменялись многие топонимы по мере освоения территории. Имена географическим объектам присваивали и обоснованно, и совершенно произвольно. Во всем мире особое внимание обращается на нормализацию наименований, для чего необходимо выбирать наиболее употребляемые топонимы и определять их написание на том языке, на котором они употребляются. Работа признается настолько важной, что ею занимается специальная группа экспертов при Организации Объединенных Наций. Она регулярно публикует рекомендации для разных языков и стран, устанавливает правила перевода топонимов с одной письменности на другую, например, с латиницы на кириллицу и т.п.

Географическое название является частью топонимии определенной территории, поэтому его анализ может быть правильным только с учетом специфики всего комплекса топонимов. Единичное название, оторванное от системы, не может служить источником научного анализа. Поэтому вторым требованием топонимических исследований является исследование топонима в контексте всей топонимии.

Топонимия – это своеобразный язык ландшафта, его вербальное выражение. Можно сказать, что посредством топонимии ландшафт рассказывает о себе, о своей истории, динамике и особенностях. Ландшафтно-топонимические исследования способствуют реконструкции географических ситуаций прошлого. Топонимы позволяют выявлять и исследовать в динамике такие компоненты природного ландшафта, как формы рельефа, почвы, растительность и животный мир [3,25].

Важнейшей практической задачей топонимики является правильность написания, употребления и передачи на карте географических имен. Топонимы – ключевой инструмент в международном общении и в жизни любого государства. Их унификация и стандартизация – важнейшая международная задача. **Стандартизация топонимии**, это утверждение официальным органом по географическим названиям для конкретного географического объекта одного или более названий и их точной письменной формы, а также условий их использования.

Поэтому, проблемы стандартизации топонимии в большинстве своем выходят из сферы внутригосударственных интересов и приобретают международное значение. Топонимы, установленные и принятые в качестве обязательных на национальном уровне, должны получать признание и правильное отображение в международных договорах и соглашениях, в

материалах демаркации и делимитации межгосударственных границ, документах международных сухопутных, морских и воздушных перевозок, в международных справочниках почтового и телеграфного обмена, при создании картографических материалов.

Современное написание топонимов Каракалпакии нельзя считать окончательно установленным, что негативно сказывается и на документации, и на географических картах. Несмотря на разработку инструкций по передаче на картах топонимов и географических терминов, проблема написания остается нерешенной.

Введение в официальное употребление национальных топонимов является еще до конца неразработанной задачей. Если географические термины, которые входят в состав общетюркской лексики и употребляемые в их литературном значении затруднений не вызывают, то местная географическая терминология требует самого серьезного внимания. Данное обстоятельство обусловлено исключительной развитостью и дифференциацией диалектной географической лексики. Поэтому русское, узбекское и каракалпакское и иных написание географических названий терминологического происхождения, а также географических названий будет значительно отличаться от форм, употребляемых местным населением.

Несоответствие между местной формой топонима терминологического происхождения и официальным вариантом на русском, узбекском и каракалпакском языках можно проследить на примере.

Например, можно привести несколько примеров в написании географических названий и терминов в Республике Каракалпакстан. Возьмем карту Республики Каракалпакстан (QORAQALPOGISTON RESPUBLIKASI. Масштаб 1:1 000000 Ташкент. 2010 г.).

Если посмотреть на эту карту, то можно увидеть:

В Тахтакупырском районе озеро Дауыткуль написано Давоткул (Davotko'l).

В Чимбайском районе населенный пункт Кучкар жиккан передано Кашкар жиккен. А гора Кусханатау передано Кускантов (Ko'skantov). Гора Бестубе передано Бештобе (Beshtobe) и т.п.

На карте Республика Каракалпакстан (русский), масштаб 1:1550000 Ташкент. 2017 г. В Кунградском районе населенный пункт Бостан передано Бостон, населенный пункт Раушан передано Равшан, впадина Асеке аудан передано Ассакке-Аудан, колодец Узынкуйы или куйи передано Узынкуи. В Шуманайском районе Таженой передано Тадженай. В Тахтакупырском районе населенный пункт Даукара передано Давкара. В Караузьякском районе районный центр написано Караузьяк, вроде правильно, но железнодорожная станция того же названия написано Караузек.

На этой карте все географические объекты, названия озер написано "коль". Например, озеро Машанколь, озеро Дауытколь, озеро Шегеколь, озеро Шамшиколь, озеро Аязколь, а эти же названия населенных пунктов написано Машанкуль, Дауткуль, Алтынкуль и т.д.

Специалисты неоднократно отмечали необходимость введения в официальное употребление местных вариантов топонимов.

Использованные литературы:

1. Агеева Р.А. Страны и народы. Происхождение названий. -М.: “Наука”, 1990.
2. Еремия А.И. Географические названия рассказывают.-Кишинев. 1982.- 102 с.
3. Жучкевич В.А. Общяя топонимика. -Минск, 1980. 288 с.
4. Мурзаев Э.М. Слово о карте. - М.: “Армада-пресс”, 2001. - 448 с.

МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИНИ ЁШ ХУСУСИЯТЛАРИ БЎЙИЧА ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Утепова Г.Б., Абдуллаева М.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Меҳнат ресурслари ёши нуқтаи назардан баҳолаганда уларга икки хил ёндашув билан қараш лозим. Биринчисида уларнинг жисмоний баркамоллиги, иккинчисида ақлий баркамоллиги, яъни интеллектуал етуклиги ҳисобга олинади. Жисмоний баркамоллик демография ва тиббиётда бир хил шароитда 20-39 ёшларни, ақлий баркамоллик эса 30-44 ёшларни ўз ичига олади. Аҳолининг ёш таркиби бўйича таҳлил этадиган бўлсак, уларни бир неча гуруҳга бўлишимиз мумкин. Масалан, 0-6 ёш гуруҳи - асосан мактабгача таълим босқичларида болани мактабга тайёрлаш билан бирга, унинг соғлом ўсишини таъминлайди, мунтазам таълим олишга тайёрлайди. Ушбу ёшда болаларнинг дунё қараши кенгайиши учун замонавий услубда қурилган ва жиҳозланган ясли, болалар боғчаси ҳамда хареография, тасвирий ва мусиқа санъати ва бошқалар билан таъминланиши керак.

7-14 ёш гуруҳида эса мактабларда таълим олишни ҳар томонлама таъминлаш, шунингдек замонавий типдаги техника ва технология компьютерлар билан жиҳозланган мактаблар қуриш, болаларнинг келажакда етук кадрлар бўлиб етилишига йул очиш лозим. Қолаверса, ўқувчиларнинг бўш вақтини ташкил этишнинг, шу жумладан оммавий спорт ва жисмоний тарбия, соғламлаштириш тадбирларининг болалар туризмнинг, спортнинг бошқа миллий турлари ва шакллари тиклаш ҳамда амалиётда жорий этиш, лекин бундай имкониятлар учун анча миқдорда маблағлар ажратилиши лозим.

15-17 ёшлар оралиғида ҳаётга йўлланма бериш учун ёшларни ўз хоши-иродаси бўйича таълим олиш учун академик лицей ва касб-ҳунар йўналишида ўқитилиши лозимдир. «Ҳар қандай давлатда 0-15 ёшдагиларнинг улуши қанча кўп бўлса, шу давлатда демографик ёшариш вужудга келади» [Кваша А.Я].

Аҳолининг 16-29 ёшдагилари бошқа гуруҳларга нисбатан бандлик даражаси, меҳнат фаоллигининг хусусиятлари билан ажралиб туради. Ушбу гуруҳнинг ўзига хос муҳим белгиси уларнинг ўқиш билан банд бўлишидир. Мазкур ёшдагиларнинг кўпчилик қисми, билим олишга интилувчи, касб-ҳунар ўрганишга қизиқувчан, ҳар қандай техника турларини тез ўрганиб олиш

имконияти кучли бўлади. Лекин мазкур ёшдагилар ўрганганларини қўллашда яъни ҳаётга тадбиқ этишда касб маҳорати кам, тажрибасиз меҳнат ресурслари ҳисобланади, аммо буларда жисмоний баркамоллик шаклланган яъни ривожланган бўлади.

30-44 оралиғидаги ёш гуруҳи меҳнат қобилияти юксак даражага етган, етук касб-маҳоратга эга, энг зарбдор меҳнат ресурслари гуруҳига киради. Ушбу гуруҳ вакиллари жамиятнинг энг оғир ва машақатли тармоқларида зўр ғайрат, шижоат билан ишлаш имкониятига эга бўлиб, жисмоний баркамолликнинг баланд чўққисига етган тоифасига киради. Шу билан бирга ақлий баркамоллик ҳам ривожланган давр ҳисобланади.

45-59 (аёлларда 54) оралиғидаги ёш гуруҳи-энг тажрибали, кўп ишлаб ва ўрганиб ҳаёт тажрибаси ошган, халқ хўжалигининг турли тармоқларида астойдил иш юритадиган, жамиятнинг барча жавҳаларида кенг иштирок этиб, бўлаётган янгиликларни кенг фикрлаб, уларни жой-жойига қўйиб, ҳаётга тадбиқ эта оладиган ақлий баркамоллиги юксак даражага етган гуруҳ ҳисобланади. Мазкур гуруҳ ичидан йирик сиёсий арбоблар, давлат раҳбарлари ва катта илмий лавозимдаги ходимлар чиқади. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, аҳолининг маълум чегарагача ёши ошиб бориши билан, унинг сифат кўрсаткичлари мураккаблашиб, такомиллашиб боради.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, юқоридаги келтирилган маълумотлар, аҳолининг демографик силжишлари ва ижтимоий-иқтисодий омиллари билан боғлиқ ҳолда меҳнат ресурсларининг сифатини яна да бойитади.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Кваша А.Я. Что такое демография. -М.: “Мысль”, 1985.
- 2.Кваша А.Я. Население и трудовые ресурсы. -М.: “Мысль”,1990.
- 3.Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари.-Тошкент: “Университет”,1992.

АҲОЛИ ТУРМУШ СИФАТИНИ БЕЛГИЛОВЧИ ОМИЛЛАР: ХАЛҚАРО ТАЖРИБА

Турдимамбетов И.Р., Отеулиев М.О.

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Аҳолининг турмуш сифатини ўрганиш жуда қийин масала, чунки у инсон турмушининг барча жабҳаларига таъсир қилади. "Турмуш сифати" концепциясининг асосий муаммолари турли соҳаларда, биринчи навбатда, социология, иқтисодиёт, экология, демография, шаҳаршунослик, фалсафа, иқтисодий ва ижтимоий географияда муҳим тадқиқотлар мавзуси бўлиб ҳисобланади [10]. Ҳар бир фан "турмуш сифати" тоифасини ўз нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Бундай тадқиқотлар орасида “турмуш сифати” тушунчасига объектни англаш ҳолатига, унинг сезгиларига, ғояларига, унинг турмушидан қониқиш даражасини тушунишга ҳам объектив, ҳам соф субъектив ёндошиш мавжуд. Бундай ҳолда, ушбу тушунчанинг талқини

кундалик онг даражасида қолади ва "яхши турмуш" ҳақидаги ғоялар билан боғлиқ [11].

Турмуш сифати назарияси, Ғарбий Европа ва Шимолий Америкада шаклланган ва тадқиқотларнинг алоҳида соҳаси сифатида 1960-йилларда илмий муҳокамаларга кирган [9]. Ҷша вақтдан бошлаб жамият, турли хил ижтимоий гуруҳлар ва шахслар турмуши сифатини ўлчаш ва яхшилаш масаласи нафақат жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий муаммоларини ҳал қилишда, балки турли дастурлар ва давлат сиёсати самарадорлигини баҳолашда ҳам тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Турмуш сифати даражаси ва турларини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, турмуш сифати тушунчасининг моҳиятини концепцияни аниқлашга уриниш билан эмас, балки турмуш сифатига таъсир қилувчи омиллар ва уларнинг гуруҳларини батафсил таҳлил қилиш орқали аниқроқ очиб бериш мумкин. Ғарчи тадқиқотчилар [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8] турмуш сифати концепциясининг мураккаблиги ва уни турли хил омиллар ёрдамида баҳолаш зарурлиги тўғрисида бир овоздан бир фикрга келишган бўлсаларда, турмушнинг сифатини белгиловчи омиллар тўғрисида умумий қабул қилинган тасниф мавжуд эмас ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик мавжуд эмас. Илмий адабиётларда фақат турмуш сифатига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва тизимлаштириш ва шу омиллар ўртасидаги муносабатни таҳлил қилиш учун ишлатилиши мумкин бўлган тахминлар кўриб чиқилган.

Турмуш сифатини таҳлил қилувчи муаллифлар уни ички ва ташқи муҳит белгилашини мақуллайдилар [1, 6, 7, 8, 4]. Мамлакатнинг ривожланиш даражаси, унинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий муҳити одамларга яхши яшаши ва турмуш сифатига эришиш имконини беради. Одамлар ички муҳитдан фойдалана олишини, юқори жисмоний, шахсий ривожланиш, моддий ва ижтимоий фаровонликка интила оладими ёки йўқми, буни ички муҳит белгилайди. Шунга асосланиб, турмуш сифатини белгилайдиган иккита омил гуруҳини ажратиш мумкин (1-расм).

Расм 1. Турмуш сифатига таъсир қилувчи омиллар гуруҳлари

Мамлакатдаги турмуш сифатини ўлчаш, у ёки бу омилни ортикча таъкидламасдан, турмуш сифатига таъсир қилувчи омилларни комплекс текширишни талаб қилади. Агар бирон бир омил турмуш сифатига салбий таъсир кўрсатса, бундай таъсир бошқа омилнинг ижобий таъсири билан ҳам қопланиши мумкин. Турмуш сифатини ўлчаш турмуш сифатига таъсир қилувчи омилларни ва уларнинг гуруҳларини аниқлаш ва улар ўртасидаги муносабатларни аниқлашни ўз ичига олган тизимли ёндашувни талаб қилади. Барча табиий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий омиллар ўзаро боғлиқ бўлган яхлит тизимни ташкил этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Cummins, R. A. (1996). The Domains of Life Satisfaction: an Attempt to Order Chaos. *Social Indicators Research*, 38 (1), 303-332.
2. Felce, D., & Perry, J. (1997). Quality of life: The Scope of the Term and its Breadth of Measurement. In R. I. Brown (Ed.), *Quality life for people with disabilities: Models, research and practice*. UK: Stanley Thornes, Ltd.
3. Haas, B. K. (1999). A Multidisciplinary Concept Analysis of Quality of Life. *Western Journal of Nursing Research*, 21(6), 728-742.
4. Hagerty, M. R., Cummins, R. A., Ferriss, A. L., K., Michalos, A. C., Peterson, M., Sharpe, A., Sirgy, M. J. & Vogel, J. (2001). Quality of Life Indexes for National Policy: Review and Agenda for Research. *Social Indicators Research*, 55(1), 1-96.
5. Susniene, D., & Jurkauskas, A. (2009). The Concepts of Quality of Life and Happiness - Correlation and Differences. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics* (3), 58-66.
6. Veenhoven, R. (2000). The Four Qualities of Life: Ordering Concepts and Measures of the Good Life. *Journal of Happiness Studies* (1), 1-39.
7. Veenhoven, R. (2005). Apparent Quality of Life in Nations. How Long and Happy People Live. *Social Indicators Research* (71), 61-68.
8. Veenhoven, R. (2009). Well-Being in Nations and Well-Being of Nations. Is There a Conflict Between Individual and Society? *Social Indicators Research* (91), 5-21.
9. Violeta Pukeliene, Viktorija Starkauskiene. Quality of Life: Factors Determining its Measurement Complexity. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 2011, 22(2), 147-156
10. Бестужев-Лада И.В., Батыгин Г.С., Гришаева Н.П. Категория "качество жизни" в современной западной социологии // *Современные концепции уровня, качества и образа жизни*. М, 1978.
11. Перцик Е.Н. Среда человека: предвидимое будущее. М., 1990.

REKREACIYALÍQ GEOGRAFIYA HÁM TURIZMNÍN BASLÍ ÓZGESHELIKLERI

Gaipova R., Ibraimov A.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Geografiyalıq maǵlıwmatlardı úyreniw geografiya iliminiń tarmaqlarınıń izertlew obyektine aylandı. Mashqalalardıń waqıt ótiwi dawamında úlken áhmiyetke iye bolıp barıwı, izertlewlerdiń nátiyjesinde úyreniw obyektiniń tereńlesip barıwı sebepli geografiyanıń payda bolıw zárúrligi kelip shıqtı.

Rekreaciya termini latinsha «recreatio» – «tiklew» mánisin, francuzsha «recreation» – «bos waqıt», «kewil ashıw», «dem alıw», «xızmetti úyreniw», «jumıstan shalǵıw» mánislerin ańlatadı.

Dem alıw adamlardıń máwsimlik hám jıllıq miynetten soń densawlıǵın hám miynet qábiletin tiklewdegi áhmiyetli zárúrligi bolıp esaplanadı. Dem alıw waqtındaǵı insan xızmeti yamasa shınıǵıwın tómendegi túrlerge ajratıw múmkin:

- 1) Fizikalıq háreketler menen baylanıslı (sport penen shuǵıllanıw, seyil etiw).
- 2) Qızıǵıwshılıq shınıǵıwları (ańǵa shıǵıw, balıq uslaw, kollekciyalar toplaw).
- 3) Dúnya júzi kórkem óneri menen tanısıw (teatrlar, muzeylerge barıw, kórkem háweskerlik dógerekleri: súwret sızıw, músınshilik penen shuǵıllanıw).
- 4) Intellektual xızmet (óz ústinde islew, kórkem ádebiyatlar, gazeta hám jurnallar oqıw).
- 5) Kewilashar shınıǵıwlarında qatnasıw (aktiv: oyınlarda qatnasıw, oyınǵa túsiw; aktiv emes: tamashagóy sıpatında qatnasıw).
- 6) Sayaxat qılıw yamasa zıyaratqa barıw.

Rekreaciyalıq geografiya XX ásirdeń ekinshi yarımında rawajlana basladı. Bul ilimniń rawajlanıwında V.S.Preobrajenskiy, A.A.Minc, P.G.Carfiya, I.P.Gerasimov, A.A.Shoshina, A.P.Avcin, A.D.Lebedov, N.S.Mironenko, I.T.Tverdoxlebov hám basqalardıń úlesleri úlken áhmiyetke iye.

Aymaqlıq rekreaciyalıq sistemalar, hár túrli rekreaciyalıq sistemalardıń qáliplesiw, rawajlanıwı hám tarqalıwı rekreaciyalıq geografiyanıń úyreniw obyektini bolıp esaplanadı [Preobrajenskiy, 1975].

Aymaqlıq rekreaciyalıq sistemalar tórt tiykarǵı túрге bólinedi:

- 1) dawalawshı (emlewshi);
- 2) salamatlastırıwshı;
- 3) sport;
- 4) biliw.

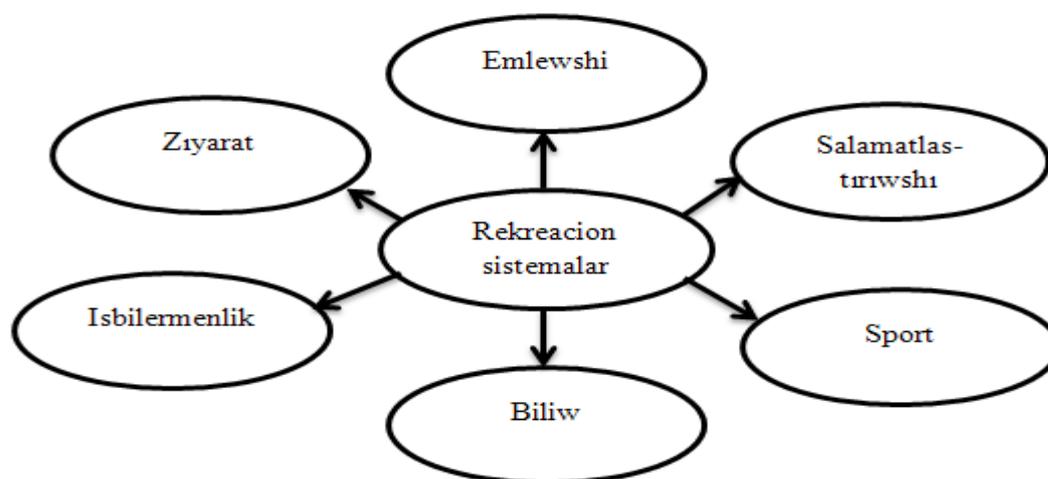
Dawalawshı (emlewshi) aymaqlıq rekreaciyalıq sistemalarda dawalaw (emlew) medicinalıq faktorlar arqalı ámelge asırıladı. Olarǵa mineral suwlar (ishiletuǵın, shomılatuǵın,) ilaylar, klimatlıq shárayatlar kiredi.

Aymaqlıq rekreaciyalıq sistemalardıń ekinshi hám úshinshi túrinde adamlardıń den sawlıǵın bekkemleytuǵın is-ilájlar qollanıladı. Bul is-ilájlar adamlardıń sharshaǵın shıǵarıwǵa hám miynet qábiletin tiklewge hám arttırıwǵa baǵdarlangan. Bunda piyada júriw, sayaxat, ekskursiyalar, hár túrli tamashalar, hawa hám Quyash vannaları, shomılıw (teńizde, dáryada, kólde) úlken orın iyeleydi.

Aymaqlıq rekreaciyalıq sistemalardıń tórtinshi túri jańa hádiyseler, processler hám barlıq nárselerdi biliwge tiykarlangan. Bunda dawalaw, salamatlastırw hám ulıwma bekkemlew ilájlarına kóbirek itibar beriledi.

Búgingi bazar ekonomikasını shárayatında rekreaciyalıq sistemalardıń jańa túrleri júzege kelmekte, olar: isbilermenlik hám zıyarat bolıp esaplanadı. Ğárezsizlikke shekem sawdagerlik hám diniy isenim shegaralangán edi. Islam dinine sıyınıwshılar «eskilik sarqıtların en jaydırıwshıları» hám isbilermenlik penen shuǵıllanıwshılar qaralanar edi. Házirgi kúnde bolsa, dúnya sayaxatshıların dem alıwdıń emlewshi, salamatlastırwshı, sport, biliw (tamasha) túrleri ğana emes, isbilermenlik hám zıyarat túrleri de qızıqtırıp kelmekte. Usı sebepli rekreaciyalıq sistemalardı tórtke emes, altıǵa bóliw maqsetke muwapıq boladı.

Aymaqlıq rekreaciyalıq sistemaniń túrleri

Rekreaciyalıq geografiyanıń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- tábiyiy resurslardı rekreaciyalıq maqsetlerde bahalaw;
- tiykarǵı klimatlıq poyaslar, tábiyat zonaları hámde landshaftlardıń tábiyiy rekreaciyalıq imkánıyatların bahalaw;
- rekreaciyalıq tutınıwdı úyreniw hám bahalaw;
- rekreaciyalıq xızmettiń quramın hám tiykarǵı túrlerin anıqlaw;
- Ózbekstanda rekreaciyalıq processlerdiń rawajlanıw ózgesheliklerin úyreniw.

Geograf ilimpazlar J.Qarabaev hám T.Mirzalievlar ayıp ótkenindey, - kartalardan paydalanıw tómendegi imkánıyatlardı beredi:

- kartalardı bir-biri menen menen salıstırw arqalı olarda súwretlengen proces, waqıya hám hádiyseler ortasındaǵı baylanıshlıqtı anıqlaw;
- tábiyiy resurslar, social-ekonomikalıq, mádeniy-aǵartıwshılıq hám tariyxıy analiz qılıw hám házirgi jaǵdayın anıqlaw;
- tábiyiy hám social ekonomikalıq waqıya, hádiyse hám processlerdiń rawajlanıwın úyreniw, bahalaw hám boljaw;
- tábiyiy hám social ekonomikalıq waqıya, hádiyse hám processlerdiń geografiyalıq ornın, shegaraların hám olardıń muǵdar hám sapa kórsetkishlerin karta masshtabı anıqlıǵında anıqlaw hám basqalar.

Geografiyalıq hám ekonomikalıq izertlewlerde ekonomikalıq boljawdın qollanıwı islep shıǵarıw kóleminiń artıwı yamasa tábiyat resurslarınan nátiyjeli paydalanıw baǵdarların belgilep beredi. Kópshilik jaǵdaylarda boljaw, yaǵniy kútilgen nátiyje júz bermewi múmkin. Biraq, kútilgen nátiyje júz bermegen jaǵdaylarda usı taraw yamasa tarmaq izertlewshileri onıń faktorların izlep tabıwǵa umtıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni, «O`zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo`yicha harakatlar strategiyasi» to`g`risida (Ma`rifat gazetasi №11 (8972) soni 2017 yil 8-fevral).
2. Qaraqalpaqstan Respublikası Statistika Basqarması maǵlıwmatları 2020 jıl.
3. Александрова. А.Ю. Международный туризм. Москва 2002. 337 б.
4. В.С. Переображенский. Теоритические основы рекреационной географии М., «Наука» 1975.
5. Якубов Ў.Ш., Абдуллаев А.Г. «Рекреацион география асослари» - Т.: Фан ва технология, 2012.

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТОПЫРАҒЫ ХӘМ
ЖЕР РЕСУРСЛАРЫ**

Реймов П.Р., Баймуратов Н.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақстан Республикасының топырақ қатламлары шөл шараятында қәлиплескенлиги себепли оның территориясында хәр қыйлы топырақ түрлери ушырасады. Булардың ишинде ең көп тарқалғаны қумлы боз топырақлар, батпақлы-отлақлы топырақлар, тақырлы топырақлар инсанның мийнет искерлиги тәсири нәтийжесинде қәлиплескен мәдений топырақлар хәм сур қоныр топырақлар, шор топырақлар есапланады. Қарақалпақстан географиялық орны бойынша шөл районында жайласқан болып, оның районлық өзгешелигине сәйкес тәризде топырақлар пайда болған. Дельтада топырақтың пайда болыуы, қәлиплесиуи Әмиўдәрья менен тиккелей байланыслы есапланып, бул районда аллювиаль топырақлар кең тарқалған. Профессор А.А.Рафиқов хәм басқалардың мағлыўматларына қарағанда, Қарақалпақстанда отлақлы топырақлар да ушырасады. Булар, тийкарынан автоморфлы хәм гидроморфлы топырақлар группасы ортасындағы аралық топырақ қатламы есапланады.

Батпақлы-отлақлы топырақлар батпақлы шуқырлардың жанбаўырында, Әмиўдәрья хәм оның тармақларына жақын жерлердеги бәлентлирек орынларға тән. Отлақлы тақырлар жер асты суўлары менен ығалланып турады, жер асты суўлары пуўланған жағдайда отлақлы тақыр жерлердиң бети шорланып кетеди. Отлақлы топырақлар Қарақалпақстанда Суўенли, Қызкеткен, Пахтаарна хәм Назархан каналларының оң хәм шеп жағаларында ушырайды. Отлақлы тақырлар, тақыр отлақлар сыяқлы жер асты суўларының тереңлесиуи нәтийжесинде пайда болады, сондай-ақ олар тақыр жерлерди суўғарыу арқалы жер асты суўларының көтерилюине байланыслы пайда болыуы мүмкин.

Отлақлы-тақырлы топырақтардың тийкары бөлімінде суығарылып егін егіледі. Тек ғана, Әмиўдәрьяның хәзирги жағаларындағы онша үлкен болмаған бөлімінде тоғай өсимликлери бар қурғақ жерлер фондына киреди.

Тақырлар, әсиресе арқа-шығыста дельтаның батыс бөлімінде Қонырат, Хожели районлары аралығында, қубла-шығыста «Қырққыз массиви»нде тарқалған. Тақырлы топырақтар Әмиўдәрья дельтасында ең көп тарқалған топырақ түри есапланады.

Жоқарыда аты аталынған топырақтардан басқа Төменги Әмиўдәрья бөлімінде егін егийге жарамайтуғын шөл-қумлы хәм шөл-тақыр орынлар да тарқалған.

Қызылқумның тийкары бөліми сур-қоңыр топырақтан ибарат. Сур-қоңыр топырақтар Султан-Уәйс әтирапында хәм басқа қалдық таўларда ушырайды. Қумлы топырақ болса қум үйилмелеринде хәм көшпе қум төбелеринде ушырасады хәмде оның майданы 6,8 млн. га курайды. Қарақалпақстанда шөл шараятындағы қумлы боз топырақтары да бар болып, олар кең көлемде Қызылқум районында ушырасады. Әмиўдәрья дельтасы Үстирте қумлы боз топырақтар киши майдандағы майда қум төбелеринде тарқалған. Суығарылатуғын районларда инсанның мийнет искерлиги нәтийжесинде дүзилеси жағынан өзгериске ушыраған мәдений топырақтар ушырасады. Булар республиканың тийкары жер фондын курайды.

Қарақалпақстан территориясында хәр қыйлы топырақ түрлери бар болып, олар майданы 16,6 млн. гектарды курайды. Бирақ, деген менен сол көлемдеги жер ресурсларының хәзирги ўақытта тек 416,9-429,7 мың гектары ғана дийханшылықта пайдаланылады. Олардың көп бөліми хәдден тысқары минералласыў процессин бастан кеширмекте. Соның ушын республика шараятында жер фондынан ақылға муўапық пайдаланыў күн тәртибиндеги тийкары мәселелердин бири қатарына киреди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Рафиков А.А. и др. Процессы опустынивания Южного Приаралья.-Т.,1997.
2. Умаров Е.К. Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы. –Нөкис, 2016.

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ЗАСУШЛИВОСТИ ВОЗДУХА И ПОЧВЫ В ЛЕТНОМ ПЕРИОДЕ

Султашова О.Г., Далжанов К.О., Убайдуллаев К.Д.

Каракалпақский государственный университет имени Бердаха

Аннотация. В данной работе приведены об особенностях засушливости воздуха и почвы в летном периоде.

Ключевые слова: агрометеорология, агроклиматология, животноводство, сырье, база, банк данных, дефициты, урбанизация.

Введение: Южное Приаралье - один из перспективных районов дальнейшего развития орошаемого земледелия в Средней Азии, где имеются

большие резервы свободных площадей. Агроклиматические условия региона способствуют выращиванию ценных технических, зерновых культур и созданию прочной кормовой базы для животноводства.

Актуальность работы. В решении важных задач дальнейшего развития сельского хозяйства серьезное внимание уделяется рациональному использованию естественных богатств, в том числе климатических условий каждой природной зоны, а также широкому развитию мелиорации земель для создания устойчивого сельскохозяйственного производства в стране.

Необходимо отметить, что климатическая, агроклиматическая информация, такая как энергия или сыре, входит в национальные ресурсы каждого суверенного государства. Использование современных информационных технологий позволит решить различные многогранные задачи. Поэтому большой практический интерес представляют, в частности, информационные технологии и опубликованных информационных Научно-прикладные справочники, которые являются базой банков данных, а также может быть даже отдельные статьи, где представлены многолетние средние величины климатических, агроклиматических и агрометеорологических данных.

К сожалению, в условиях Узбекистана в период изменения климата мало исследована засуха воздуха и почвы. В целом, по территории РУз величина и продолжительность засуха воздуха и почвы сильно колеблется.

Из литературных данных (Чуб, 2007), определения воздушной засухи характеризуется дефицитом влажности воздуха, который считается основным показателем интенсивности испарения и потери влаги растением. Для пустынной зоны Средней Азии принята следующая шкала значений дневного дефицита влажности воздуха, как индикатора воздушной засухи; слабая засуха - дефицит влажности от 50 до 60 гПа; средняя засуха 60-70 гПа; сильная засуха 70-80 гПа; очень сильная засуха - более 80 гПа. Принимая, вышеуказанных мы посмотрели эти величины на двух станциях; из южной части республики Термез и северной Нукус. Если посмотрим данные на станции Термез, слабые засуха наблюдались в месяцах апреля, июня, июля и августе. В 2002г. в августе и в 2005 годах июле наблюдались сильные засухи

На станциях Нукусе слабые засуха наблюдались в месяцах апреля, июня, июля и августе, а 2002 г.в 8.июле наблюдались сильные засухи, а среднемесячная температура почвы 39°, максимальное температура почвы 69° и 2005 году в 6-июле наблюдались сильная засуха, средняя температура почвы 41°, максимальное температура 69°. На показаниях видно, что засухи обычно наблюдается в месяцах июнь, июль, август, сентябрь.

На фоне глобального изменения климата очень важно в дальнейшем осуществлять на сельскохозяйственных полях, мониторинг таких почвенно-климатических параметров, как засуха воздуха и почвы в агрометеорологическом и агроклиматическом аспекте.

В заключение отметим, что затрагиваемая проблема, естественно, очень сложная, спорная, поскольку изменения климата данного региона связаны

также с ростом урбанизации, и высыханием Аральского моря и требует продолжения исследований в этом направлении.

Использованные литературы:

1. Абдуллаев А.К., Холбаев Г.Х., Сафаров Э.Ю. Агрометеорологияда муносабатли тенгламаларни топишда математик статистикани қўллаш, ЭҲМ ва Географик ахборот тизимларидан фойдаланиш учун кўрсатма. – Тошкент, 2009. -149 б.
2. Абдуллаев А.К., Султашова О.Г. Тепловой режим и многолетние значение температуры почвы на различных глубинах по территории Узбекистана. Ташкент, 2008. - 164 с.
3. Бабушкин Л.Н. Агроклиматическое районирование хлопковой зоны Средней Азии. -Л.: Гидрометеиздат, 1960. -134 с.
4. Рафиков А.А. Оценка природно-мелиоративных условий земель Южного Приаралья. Ташкент 1984. 160 с.
5. Чуб В. Е. Изменение климата и его влияние на гидрометеорологические процессы, агроклиматические и водные ресурсы Республики Узбекистан. – Ташкент: НИГМИ, 2007. –132 с.

**QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍDA METALLURGIYA
KOMPLEKSIN QÁLIPILESTIRIW PERSPEKTIVALARÍ**

¹Djaksimuratov K., ²Aytmuratov A.

¹Nawayí mámleketlik kánshilik institutí Nókis filiali

²Ájjiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutí

Qaraqalpaqstan Respublikası Arqa tábiyiy-ekonomikalıq rayonına kiriwshi aymaq bolıp, bul jerde tiykarınan neft-gaz resurslarınıń kópligi sebepli tiykarǵı sanaat investiciyaları usı tarawlardı rawajlandırıw ushın qaratılıp kelindi.

Sońǵı jıllarda bul regionda jańa resurs túrleri ushında úlken kólemdegi investiciyalardı baǵdarlaw joybarları islep shıǵıldı. Bulardıń biri Qaraqzek rayonındağı Tebinbulaq káni negizindegi kán-metallurgiya kompleksi.

Mámleketlik geologiya komiteti sisteması, sonday-aq onıń iskerligi nátiyjesi óz aldına dıqqattı talap etedi. Jaqın waqıt ishinde 2017-2021 jıllarda mineral-shiyki zat bazasın rawajlandırıw hám tiklew dástúri proektin usınıw zárúr –dep aytqan edi húrmetli Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev.

Mashinasazlıq, vagon-sazlıq, avtomobilsazlıq, ximiya, neft-gaz hám qurılıs tarmaqları sanaat kárxanalarınıń islep shıǵarıw quwatlıqların jáne de keńeytiw, Tebinbulaq titan-magnetit ruda káni negizinde jergilikli shiyki zattan paydalanǵan halda zamanagóy polat quyıw kárxanasın shólkemlestiriw esabınan óziniń metallurgiya kompleksin qurıw, sonıń menen birge, eksport potencialın asırıw hám importtı kemeytiw maqsetinde 2018-jılı 12-yanvar sánesinde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Tebimbulaq káni negizinde kán-metallurgiya kompleksi qurılısı» investiciya joybarın ámelge asırıw boyınsha islerdi shólkemlestiriw haqqındağı qararı qabıl etildi².

Кán-metallurgiya kompleksi qurılısı boyınsha memorandumğa, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevtiń 2017-jıl aprel ayında Rossiya Federaciyasına bolǵan saparı dawamında qol qoyılǵan edi. Sonnan berli bul kompleks qurılısı, onı joybarlaw, imkaniyatların keńnen kórip shıǵıw, sanaat kompleksi tiykarında qalıplestiriw aktual másele bolıp keldi. 2018-jılı 12-yanvar sánesinde Prezident qararı qabil etilgenligi bul joybardı ámelge asırıw is-ilajların anıq belgilep berdi.

Geologiyalıq izertlew jumislari dawamında kánniń shiyki zat rezervi kólemi 1,1 milliard tonna ekenligi anıqlanǵan. Dáslepki esap-kitaplarǵa muwariq, jılına 33 million tonna ruda qazıp alınıp, onnan 1,5 million tonna temir alıw gózlegen.

Кán-metallurgiya kompleksi jılına 900 mın tonna armatura, 225 mın tonna polat sımlar, 100 mın tonna ugolok, shveller hám basqa metallardı islep shıǵarıw quwatına iye boladı. Ónimniń 35 payızın eksport etiw kózde tutılǵan.

Rossiyanıń TOMS - Mineral shiyki zattı bayıtıw texnologiyaları institutı 2020 jıldıń yanvarınan sentyabr ayına shekem kándegi ruda úlgilerin bayıtıw boyınsha 3 basqıshlı texnologiyalıq izertlewler ótkerip, ruda quramında temir muǵdarı 67 % ten joqarı bolǵan koncentrat alıwǵa eristi. Bul tastıyqlanǵan izertlew jumislari tiykarında, temir kánin bayıtıw múmkinshiligi taǵı bir márte tastıyqlandı.

Ulıwma bahası 1,5 mlrd dollarǵa jaqın bolǵan joybar Qaraqalpaqstan Respublikası Qaraózek rayonında jaylasqan Tebinbulaq káni 2024 jılǵa shekem qurıp tamamlanıwı joybarlastırılmaqta.

Joybardı tayarlaw hám ámelge asırıw boyınsha Germaniyanıń «DMT-Group Consulting» hám Avstriyanıń «Horst Wiesinger Consulting» kárxanalari is alıp barmaqta.

Kompleks qurılısına ilimiy tárepten puqta jantasıw, temirden ónim islep shıǵarıw salasında da ayrıqsha mektep jaratıw kerekligi, joybardıń texnikalıq-ekonomikalıq tiykarların jetiliskeń túrde islep shıǵıw, onı ámelge asırıwǵa kóbirek jaslardı tartıw boyınsha Prezidentimiz tárepinen kórsetpeler berilgen.

Komplekste 3 mınnan aslam adamdı jumıs penen támiyinlew joybarlastırılǵanlıǵı hámde joqarıda keltirilgen maǵlıwmatlardıń barlıǵın analiz etken halda bul joybar Arqa tábiyiy-ekonomikalıq rayonu ushın eń zárúrlisi hám áhmiyetlisi bolıp, metallurgiya kompleksiniń qalıplesiwinde tuńǵısh perspektiva esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik –har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo`lishi kerak”- T.: O`zbekiston 2017.-104 b.
2. Баллиева Р. Традионные природопользование в Каракалпакии. Нукус. Каракалпакстан. 1996. 108 с..
3. Baratov P. Ózbekiston tabiiy geografiyası. T. 1996
4. Soliev A.S.va boshqalar. Zonaviy iqtisodiyot. T.2003.
5. J.Samanov, Q.Qurbaniyazov, A.Pallibekov, Dj.Ibragimov Геология и полезные ископаемые Каракалпакии Т. 1972
6. www.uza.uz

ОРОНИМИЧЕСКИЕ И ГИДРОНИМИЧЕСКИЕ ТОПОНИМЫ

Сейтниязов К.М.

Нукусский государственный педагогический институт имени
Ажинияза

Эта группа географических названий отражает специфические черты рельефа. Со спецификой рельефа связаны многие известные названия горных хребтов, массивов и вершин Кордильеры, Сьерра - Мадре, Гималаи, Монблан, Килиманджаро и др.

В топонимии Кавказа широко представлены оронимические названия. Армянские топонимы Лернаван, Лернагюх, Лернашен происходят от слова *лер* – «гора».

Грузинские термины *мта*- «гора», *кеди* – «хребет», *кде* – «скала» лежат в основе таких ойконимов, как *Мтискалта*, *Мтисдзири*, *Шуамта*, *Квемо Кеди*, *Сакарикеди*, *Окроскеди*, *Клдистави*, *Клдисубани*.

Тюркские названия Азербайджана сохранили такие термины рельефа, как *даш* – «камень», *даг* – «гора», *дере* – «ущелье» и др.

В топонимии нашли отражение многие термины, связанные с различными чертами земной поверхности. Интересны тюркские топонимы *Алатау* (пестрые горы) и *Каратау* (черные горы) – названия многих хребтов Азии (*Заилийский*, *Джунгарский*, *Кузнецкий Алатау*), хребты *Каратау* на Тянь-Шане, на полуострове Мангышлак Казахстане и др. Эти названия не имеют прямого цветового обозначения. Просто термином *алатау* обозначали горы, на склонах которых чередовались белые пятна снегов, черные участки каменных россыпей и альпийские луга. А *каратау* – это низкие горные хребты с пустынной, полупустынной и степной растительностью с полным отсутствием снежного покрова.

Названия, данные по признакам водных объектов, являются чрезвычайно распространенными в топонимии планеты. Воды Земли – проточные и непроточные, озера и родники, реки и ручьи – исключительно разнообразны по своим физико-географическим, химическим и иным характеристикам. В гидронимических топонимах раскрываются особенности течения, цвет, вкус, запах воды, характер русла и поймы.

В пустынных районах планеты огромное значение имеет любой источник воды. Поэтому народы, проживающие в таких суровых условиях природы, четко разделяют разные виды источников вод.

Например, в Туркмении термины и названия колодцев отличаются узкой специализацией в зависимости от качества воды: *ажигуйы* – «колодец с горькой водой», *сужугуйы* – «колодец с пресной водой», *шоргуйы* – «солёный колодец», *узынгуйы* – «глубокий колодец» и т.д.

В Узбекистане есть населенные пункты *Минбулак* (тысяча родников), *Сарыбулак* (желтый источник), *Карабулак* (черный источник), *Талдыбулак* (тальниковый источник), *Сасыкбулак* (вонючий источник) и др.

Как отмечалось, названия самых крупных водных объектов, известных человечеству с древнейших времен, нередко означают «большая вода, река, озеро». Название реки *Инд* происходит от санскритского *синдху* – «большая река». Крупнейшая река североамериканского материка Миссисипи в переводе с одного из индейских языков обозначает «великая река».

Много названий на разных участках течения имеет и река Янцзы. Это тибетское *Муруй - Ус* (где *ус* - река), китайские *Цзиньшацзын* (река золотого песка), *Янцзыцзын*. Именно последняя форма послужила основой для наименования в других странах. Гидроним означает «река города тополей». В Китае реку часто называют *Чанцзын* – «длинная река», или просто *Цзын* – «река».

Испанское слово *рио* (река) является составляющим огромного количества топонимов Нового Света – *Рио-Гранде* (большая река), *Рио-Колорадо* (красная река), *Рио-Соладо* (соленая река) и др. Одна из крупнейших рек Южной Америки *Магдалена*, открытая и названная так испанцем Родриго де Бастидесом в честь святой равноапостольной Марии-Магдалены, у индейцев – карибов называлась *Карипуана*, что значит «большая вода».

Многие крупнейшие водоемы планеты в своем названии имеют термин *озеро* (большая вода): *Ньяса*, *Чад*, *Мичиган* и т.д. В Финляндии огромное количество озер. Многие из них имеют названия со словом *ярви* – «озеро» (*Инариярви*, *Оулуярви*, г. *Кемиярви*). Это характерно и для тюркских топонимов с терминами *куль*, *коль*, *гель* – «озеро». Они широко представлены в топонимии Евразии: *Иссык-Куль* («горячее озеро», по другой версии «священное озеро»), *Алаколь* (пестрое озеро), *Каракуль* (черное озеро), *Гек-Гель* (синее озеро) и др.

Использованные литературы:

1. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер.-М.Наука, 1985.
2. Еремия А.И. Географические названия рассказывают. -Кишинев. 1982. - 102 с.
3. Жучкевич В.А. Общя топонимика. -Минск, 1980. 288 с.
4. Кораев С. Топонимия Узбекистана. -Т.: “Фан”, 1991. -130 с.
5. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Изд. 2-е, перер.идоп.: в 2-х томах. - М: “Картгеоцентр-Геоиздат”, 1999.
6. Поспелов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь: около 5000 единиц. // Отв.ред. Р.А.Агеева. - М.: ООО “Изд.АСТ”, 2001. -512 с.

ХОРАЗМ ТОПОНИМЛАРИ ТАРКИБИДАГИ ГИДРОНИМЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Кутлимуратов А.А.

Урганч давлат университети академик лицейи директори
ўринбосари

Аннотация: Ушбу илмий тадқиқотда Хоразм топонимлари таркибидаги гидронимларнинг ўзига хос хусусиятлари ва жойлашуви таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Жайхун, Полвонёп, Ғозиобод, Шоҳобод, Дарёлик, Қиличбой, Тошсоқа, арна, канал, ариқ, солма, қазув

Жаҳон миқёсида бугунги глобаллашув шароитида географик жой номларини ўрганиш масаласига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, Республикамизда географик объектларга ном бериш, қайта номлаш ва географик номларни стандартлаштириш бўйича қатор ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон фармонида асосан давлат тилини ривожлантириш департаменти таркибида “Атамашунослик ва топономик объектларга ном бериш фаолиятини мувофиқлаштириш” бўлими ташкил этилди.

Шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 16 октябрдаги 295-сон “Географик объектларнинг номлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ географик объектларнинг номлари соҳасидаги ишларни тартибга солиш чора-тадбирлари ҳақидаги қарорида “...географик объектлар тарихий-маданий мерос, Ўзбекистон халқининг маънавий-этник қадриятлари билан боғлиқ номларини асраш, уларни асоссиз қайта номлашнинг олдини олиш; географик объектларни Ўзбекистон халқининг миллий анъаналари ва менталитетига ёт бўлган номлар билан қайта номлашга ва уларга ном беришга йўл қўймаслик;...”[1,1-б] каби долзарб муаммоларни ҳал этишга қаратилган.

Географик номлар вужудга келган вақти, қайси тилга мансублиги, мазмуни ва тузилишига кўра бир-биридан фарқ қилгани ҳолда жуда барқарордир.

Бизга маълумки, Хоразм диёри Осиёдаги қадимий давлатчилик пайдо бўлган худудлардан бири ҳисобланади. Бу худудда турли қабила ва элатлар қадимдан илм-фан билан шуғулланиб келишган. Жумладан, Хоразм диёрида барпо этилган Маъмун академиясида IX-XI асрларда давлат тараққиёти учун жуда муҳим бўлган янги ислохотлар ва қонунлар жорий қилинди. Давлат ишларини юритишдаги ва сиёсатдаги янгиликлар илм-фан кишиларини эзгу ғоялар атрофида бирлаштирди, турли-туман фанларга, айниқса, математика, астрономия, география, кимё, тиббиёт, ҳуқуқ, геодезияга қизиқиш кучайди ва дунё тузилиши ҳақидаги замонавий назарияларга айнан ўша даврда асос солинди. Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд

Қошғарий, Махмуд Замахшарий ва бошқа шу каби буюк аждодларимиз серқирра истейдод соҳиблари бўлишлари билан бир қаторда, ўз фанлари бўйича бутун оламга устозлик мақомига эришдилар.

Буюк алломаларимизнинг самарали меҳнат натижаларини қуйидаги таърифда ҳам ўз аксини топган. Машхур араб географи Истаҳрий Хоразмга “Хоразм Жайхуннинг бутун фойдасини ола билган мамлакатдир” дея таъриф беради. Кўп минг йиллар давомида воҳада яшовчи халқлар дарё бўйлаб бостириб келаётган кўчма кумларга ва сув режимининг ўзгаришига қарши шиддатли кураш олиб борганлар, улар саҳро ва дарёни ўзларига бўйсундириб, гуллаган воҳага айлантиришдек оғир ва машаққатли вазифаларни уддалай ола билган эдилар.

Қадимдан Хоразмнинг асосий фаровонлиги суғорма деҳқончилик қилиш билан боғлиқ бўлганлиги учун ирригацияга ғамхўрлик қилиш давлат иши даражасида қаралар эди.

Хоразм аҳолиси учун сув жуда муҳим ҳисоблаганлиги сабабли каналлар, ариқлар қазилар ҳамда уларни тозалаш(қазув) ишларини амалга оширишни тақозо этади. Канал ёки ариқларнинг номлари, уларни қазилар жараёнида бевосита бош бўлган Хива хонлигидаги хон авлодлари ёки уларнинг етук мулозимларининг шарафига номлаган.

Х асрда қазилган Мадра канали мўғуллар истилосидан кейин вайронага айланиб қолган. Уни қайта тиклаш ва обод қилишда ташаббус кўрсатган Абулғози Баҳодирхон (1645-1663 йиллар) шарафига Ғозиобод деб қайта номланган. “...Дурғадик қишлоғининг шарқидан 3 км нарида, Қулум Ҳожи табиий чегарасида Полвонёпдан Ғозиободга сув чиқариб партов қазилган, каналнинг қуйи томони тартибга солинган ва у ерда Ғозиобод қалъаси барпо қилинган”[4,210-б].

“Х аср иккинчи ярмида Дарёликнинг қуруқ ўзанидан ажралиб чиққан Вадок каналини Абулғози Баҳодирхоннинг ўғли Анушахон (Анушоҳ) даврида (1664-1689) йилларда қайта тиклаб, обод қилади ва унинг шарафига Шоҳобод (Шовот) номи қўйилган ҳамда каналнинг қуйи қисмида қалъа барпо қилади”[4,211-б].

Йирик суғориш ишларидан яна бири Қилич Ниёзбой канали бўлиб у 1815 йилда қурилиши бўлган. “(Канални) Боғлон арнасининг ёрдириб, Қиёт устидан ўтқариб, бўзға чиқариб, ёинки қалъайи Хитойнинг жанубий худудидан ўтқариб, итмомга еткур. Ул ариқнинг оёғи Шарқравуқға(Дарёлик) борурким, они Қиличбой арнаси дерлар”[4,227-б]. Канал ирмоғидан 66 км нарида эски анъаналарга мувофиқ қалъа қурилган. Канал ҳам, қалъа ҳам Муҳаммад Раҳимхоннинг машхур амалдорларидан бири Қилич Ниёзбой номи билан юритилган.

Шунинг учун ҳозирги Хоразм вилояти худудида учрайдиган топонимлар таркибида гидронимларнинг шаклланиши жуда қадимги даврларга бориб тақалади. Шу давргача Хоразм топонимларининг лингвистик хусусиятларин З.Дўсимов ва бошқа филолог-олимлар томонидан ўрганиб чиқилган, лекин

уларнинг географик хусусиятлари ҳалигача очиб берилмаган ва натижада бу янги амалга оширилиши лозим бўлган географик тадқиқотларни талаб этади.

Географик объектларнинг табиий хусусиятларига боғлиқ ҳолда пайдо бўлган номлар 7 та кичик гуруҳга бўлинади.

Уларга жойнинг табиий хусусиятлари ва географик ўрни билан боғлиқ, рельеф билан боғлиқ, иқлим ва метрологик хусусиятлар, сув, ўсимликлар, ҳайвонлар ва фойдали қазилмалар билан боғлиқ бўлган географик номлар киритилади.

Шулардан сув билан боғлиқ бўлган географик объектларнинг номлари гидроним(юнонча, “гидро”-сув, намлик ва “ойним”–ном, исм) деб аталади. Табиий ҳолдаги ва инсон қўли билан яратилган ҳар қандай сув ҳавзалари, жумладан, океанлар, денгизлар, дарёлар, кўллар, сойлар, каналлар, сув омборлар, қудуқлар, булоқларга қўйиладиган атоқли отлар гидронимлардир. Шунинг натижасида сув объектлари номини билдирувчи атоқли отлар аста-секин одамлар яшайдиган жойлар, масканларни ҳам ифода эта бошлаган: Шоҳобод, Ғозиобод, Янгиарик, Узункўл, Каттаёп, Ўртаёп, Қирқёп ва бошқалар.

Шунингдек, гидроойконимлар (гидро-сув ҳавзалари, ойконимика-аҳоли яшаш масканлари ва уларнинг қисмлари) ном учун асос бўлган сўзнинг маъно ва мазмунига кўра қуйидаги семантик гуруҳларга ажратиш мумкин:

1-Жадвал. Вилоят гидроойконимларининг семантик гуруҳи таркиби

Уруғ, қабила, қавм, тоифа номлари(этнонимлар) ва ёп, ариқ таъсиридаги қишлоқ, шаҳар номи билан юритиладиган гидроойконимлар	Манғитёп, Уйғурёп, Найманёп, Катёп, Тожик солма, Мироблар, Янгиарик, Ўртаёп, Боғотёп.
Сувнинг маза-таъми, ранг хусусиятига кўра номланган гидроойконимлар	Шўрёп, Аччиққуйи, Оқ кўл, Уллишўрқўл, Оқ ариқ
Сув объектининг сон-саноғи, миқдорига кўра аталадиган гидроойконимлар	Бешкўпир, Қўшкўпир, Қирқёп
Сув объектининг ҳажмига, шакл тузилишига, пайдо бўлган вақтига, оқимдаги йўналишига кўра номланган гидроойконимлар	Каттаёп, Узункўл, Калтаёп, Ўртаёп, Янгиёп, Ўртасолма, Айланмасолма, Янгиарик
Ер қатламининг устки тузилиши, тупроқ таркибига, жойнинг рельефига кўра номланган гидроойконимлар	Тошсоқа, Қумёп, Оролли, Тошликўл

Вилоятда ўзбек халқининг асосини ташкил этган этник компонентлардан қипчоқ қабилаларига кирган *Манғит, Уйғур, Найман* каби бир нечта

уруғларининг авлодлари яшаб келаётган хуудлардаги қазилган каналлар шу номлар билан аталиб келинмоқда.

Шўр(ён), Аччиқ(қуйи), Улли(катта)-шўр(кўл) иқлимнинг жуда иссиқлиги, сув оқими йўқлиги ёки камлиги сабабли сувдаги туз миқдорининг кўплигидан келиб чиққан ном.

Тошсоқа-(*“Дашсақа сақа-арабча сўз бўлиб “суғориш” маъносини англатади -З.Дўсимов”*)[2,73-б] Амударёнинг Ҳазорасп тумани хуудиддаги тош-тик ёқа қирғоқ соҳилининг номи бўлиб, у Хива хони Оллоқулихон даврида (1825-1842 йиллар) тоғ жинсларини ўйиб битказилган. Махаллий халқ тилида Тошсоқа каналини “бало қазув” деган тарихий ибора билан тилга олинади.1939-1940 йилларда Тошсоқа канали ҳашар йўли билан қайтадан қурилади.

Қозоғистонда *ён (джан)*-“канал”, Туркманистонда *ян*-“магистральний канал” маъноларига эга. Эски ёзма манбаларда *ён*-“қазилган ариқ”деб изоҳ берилган.[2,70-б] *Катта(ён)* асосан канал ёки ариқнинг кенлиги учун, *Калта(ён)* узок масофага чўзилмаганлиги, *Ўрта(ён)* қишлоқнинг атрофини ўраб олганиги учун, Хоразмдаги *солма индикатори ҳам “кичик ариқ, ирмоқ”маъносига эга бўлган* микро топонимлардир: *Ўрта(солма), Айланма(солма)*.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, Хоразм топонимларининг географик жиҳатдан тадқиқ этишда чуқур илмий изланишлар олиб бориш, уларни тўплаш ва изоҳлаш учун махсус топономик экспедициялар уюштириш ҳозирги даврнинг муҳим вазифаларидан эканлиги ва бу келажак авлодга Хоразм географияси тўғрисида янада қизиқарли илмий меросига эга бўлишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 16 октябрдаги 295-сон «Географик объектларнинг номлари тўғрисида»ги қарори.

2.Дўсимов З. “Хоразм топонимлари”. Тошкент. “Фан”. 1985.

3.Жабборов Исо. “Кўхна харобалар сири”. Тошкент. “Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти”. 1961.

4.Ғуломов Я.Ғ. “Хоразмнинг суғорилиш тарихи”.Тошкент. “Академии наук Узбекской ССР”. 1959.

TÓMENGÍ ÁMIWDÁRYA TÁBIYÍY–GEOGRAFIYALÍQ RAYONÍNÍN ÓZINE TÁN ÓZGEHELIKLERI

Iskenderov A., Tursinbaev A.SH., Jalgasov S.O.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tómengí Ámiwdárya tábiyiy geografiyalıq rayonı batista Ústúrt platosı, qublada Zańguz Qaraqumı, shıǵısta Qızılqum shóli, arqada Aral teńizi menen shegaralasıp óz ishine Ámiwdáryanıń áyyemgi hám házirgi zaman deltasın óz ishine aladı. Tómengí Ámiwdárya rayonı qubla-shıǵıstan arqa-batıs tárepke qaray sozilǵan bolıp hám arqaǵa tárepke qarap páseyip barıp ulıwma maydanı 50 mın km kv

átirapında. Rayon qublada Túyemoyın qısnağınan baslanıp Aral teńizine shekem dawam etedi, usı aralıqta onıń uzınlıǵı 400 km bolıp keńligi birdey emes. Eń qubla bóliminde Túyemoyın qısnağında keńligi shama menen 10-12 km bolıp, usı jerden Ámiwdáryanıń áyyemgi deltası baslanadı hám arqa-batısqa qarap keńeyip Xorezm-Dashawız tegisligin payda etedi hámde keńligi 75-80 km ge jetedi.

Tómengi Ámiwdárya jatqızıqları jası hám litologiyalıq dúzilisi jaǵınan birdey emes. Rayondaǵı eń áyyemgi jınıslar bor dáwiri jatqızıqları bolıp, ústin paleogen, neogen hám antropogen jınıslar qaplap alǵan. Tómengi Ámiwdáryanıń áyyemgi deltası antropogen alyuviyal jatqızıqlarınan ibarat bolıp, olardıń qalınlıǵı (bor dáwriniń tıp jınısları ústinen) 20 m ayırım jerlerde 100 m ge jetedi.

Tómengi Ámiwdárya jer beti tegis bolǵanlıqtan Ámiwdárya tarmaqlanıp jılan izi bolıp aǵıp bir neshe ózenler payda etedi. Solardan eń áhimiyetlisi áyyemgi ózenleri on jaǵadan Aralǵa qaray baǵdarlanǵanları – Qaraózek, Shortanbay, Kindiksay, Qarakólsay. Shep jaǵasınan baslanatuǵın hám Sarıqamısqa qaray baǵdarlanǵan eń áyyemgi ózenleri – Gónedariya, Dariyalıq, Dawdan esaplanadı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda XVI ásirge deyin Ámiwdárya suwınıń bir bólimi waqıtı waqıtı menen (suwı kóp bolǵanda) Kóxnadariya arqalı Sarıqamıs kóline quyıp turǵan. V.V Tsınzerlingtıń maǵlıwmatına kóre 1878 jılı Ámiwdárya suwı tasqanda Kóxnadariya ózeninen sekundına 60 kub m suw úsh ay Sarıqamıs batıǵına aǵıp turǵan. Mine usı áyyemgi ózenler arasında salıstırma biyiklikleri 60-80 m ge jetiwshı bir neshe tóbelikler qaldıq tawlar jaylasqan. Olarǵa Qoyanshıq, Qarataw, Qumbeltaw, Jumırtaw, Porlitaw, Qusqanataw, Qashqantaw, Beltaw, Mańqır, Duzqır, Tarımqıya, Zańgibaba, hám basqalar kiredi. Al ayırım jerlerde qum mássivleri Arzımbet qum mássivleri ádewir keń maydandı iyelep jatır. Deltanıń arqa bóliminde suw salmalar hám kóllerdiń tásirinde payda bolǵan relief formalarıda ushıraydı. Buǵan mısal retinde Sudoshe, Qarawımbet, Qarateren hám t.b. qa aymaqlardı atawǵa boladı. Tómengi Ámiwdárya Ózbekstannıń eń suwıq aymaqlarınıń biri bolıp ortasha jıllıq temperatura 10-12⁰C átirapında boladı. Tómengi Ámiwdáryanıń qısı suwıq bolıp yanvardıń ortasha temperaturası -4,5⁰C, -7,6 C (Xıywada -4,5⁰C, Shımbayda -7,6⁰C) ózgeredi. Ayırım waqıtları arqadan hám arqa-shıǵıstan suwıq hawa massası kirip kelip, turıp qalıp, eń pás temperaturanı -33C (Taqıyatasta) ta páseytip jiberedi. Tómengi Ámiwdárya rayonu Ózbekstannıń eń qurǵaqshıl aymaǵı esaplanıp jılına 79-108 mm jawın jawadı. Jawın muǵdarı rayonniń qublasınan arqaǵa deyin artıp baradı. Eger Xıywada jıllıq jawın muǵdarı 79 mm bolsa, Qońıratıta 108 mm ge jetedi. Jıllıq jawın muǵdarın 100% dep alsaq, onıń 35-40% qıs, 44-45% báhár, 7-17% jaz, 10-15% gúz máwsimlerine tuwrı keledi.

Tómengi Ámiwdáryada shamaldıń kúshi hám jónelisi hámme bóliminde birdey emes. Aral teńizi jaqınında shamaldıń ortasha tezligi sekundına 4-5 m, okrugtıń qublasında (Xıywada) 3 m sek átirapında. Shamallar kóbinese arqa hám arqa-shıǵıs shamallar kóbirek jıldıń suwıq máwsimlerinde esse, arqa hám arqa-batıs shamallar jıldıń jıllı máwsimlerinde esedi. Tómengi Ámiwdáryada qıs noyabrdiń birinshi yarımında baslanıp mart ayına shekem dawam etedi. Birinshi suwıq túsetuǵın kúnler oktyabr ayınıń ekinshi yarımınan baslansa aqırǵı suwıq kúnleri apreldiń birinshi yarımına shekem dawam etedi.

Tómengi Ámiwdárya rayonında 100 den artıq kóller bolıp olardıń ulıwma maydanı 285 km kv. Biraq olar rayon aymaǵı boylap bir tegis jaylaspaǵan. Eń kóp kóller Xorezm-Sarıqamıs deltasında jaylasıp (60 tan artıq) ulıwma maydanı 127,74 km kv qa teń. Kóllerdiń qalǵan bólimi Ámiwdáryanıń házirgi zaman deltasında jaylasqan. Ámiwdáryanıń áyyemgi deltasında eń úlken kóller qatarına Dońzkól, Shorkól, Ullı-Shorkól, Zıykól, Aqkól, Abılkól uqsaqanlar kiredi. Ámiwdáryanıń házirgi zaman deltasında eń tıykarǵı kólleri Sudoshe, Qaratereń, Xojakól, Moshankól, Sheshekkóller. Tómengi Ámiwdárya grunt suwınıń ózgesheligi litologiyalıq dúzilisi hám reliefine baylanısqan halda birdey emes. Ámiwdáryanıń áyyemgi deltası esaplanǵan Xorezm-Sarıqamıs reliefi tegis bolsada qubla-batisqa yaǵnıy Sarıqamıs batıǵı tárepke qarap jılıydı.

Biraq Ámiwdáryanıń házirgi zaman deltasınıń reliefi tegis bolǵanlıǵı ushın grunt suwınıń jılıwı júdá ázzi. Sebebi onıń átirapında salıstırmalı biyik bolǵan jerler orap alǵan. Sońǵı jıllarda Aral suw qáddi páseyiwi nátiyjesinde grunt suwınıń sol tárepke jılıwı ushın sharayat júzege keldi. Rayonda grunt suwı jer betine derlik jaqın bolıp onıń ortasha jıllıq shuqırlıǵı suwǵarılatuǵın aymaqta 0,83-2,69 m. Shor juwıw hám vegetatsıya dáwirinde grunt suw qáddi kóterilip shuqırlıǵı 0,4-0,6 m dı quraydı. Qısta grunt suwınıń qáddi páseyip 2,2-3,6 m ge túsedı. Grunt suw qáddi suwǵarılatuǵın aymaq shetlerinde shuqırlıǵı 10-15 m bolsa, rayonnıń shóller menen tutasqan bóliminde 20-30 m ge jetedi. Grunt suwınıń minerallasıw dárejesi rayon aymaǵında birdey emes. Darıya hám suwǵarıw bólimleri átirapında grunt suwlarınıń bir litrinde 2-5 gr hár túrli duzlar bolsa, darıya hám suwǵarılatuǵın jerlerden uzaqta bolǵan bóliminde bolsa 5-10 gr, suwǵarılatuǵın aymaqtıń sırtındaǵı jerlerde bolsa 10-50 gr duz bar. Tómengi Ámiwdáryanıń kópshilik bólegin otlıqlı topıraqlar quraydı. Bul topıraqlardıń ústińgi bóleginde shirindi muǵdarı 2-3% ke jetedi. Suwǵarmalı dıyxansılıq penen shuǵıllanatuǵın aymaqlarda mádeniy topıraqlar júzege kelgen hám olar egislik ushın paydalanılatuǵın jer fondınıń tıykarın quraydı.

Sońǵı sherek ásir dawamında Aral teńizi suwınıń azayıwı sebepli qamıszarlıqtıń maydanı 6 ese azayıp ketti. Tómengi Ámiwdárya rayonu ózine tán tábiyiy sharayatı onıń haywanat áleminde tásir etken. Bul aymaqta sút emiziwshi quslar, balıqlar basqa aymaqqa qaraǵanda kóbirek tarqalǵan. Quslardıń 222 túri, sút emiziwshilerdiń 31 túri (tıykarınan kemiriwshiler) balıqlardıń 30 túri bar. Tómengi Ámiwdáryanıń antropogen landshaftı (suwǵarıp ózlestirilgen aymaqlarda) úlken bóliminde úy tıshqanı, gór tıshqanı, plastik sıyaqlı tisli tıshqan, kiriptiken hám hár qıylı quslar shımshıq, mayna, zargaldaq, bedana jasaydı. Bul aymaqta 2,4 mln gektarǵa jaqın suwǵarıwǵa jaramlı jerler bar. Biraq házir sońıń 0,6 mln gektari suwǵarıladı. Ekinshi eń tıykarǵı resurs qamıszarlıq hám otlıqlar. Aymaqta 0,5 mln gektar átirapında qamıszarlıqlar bar edi, biraq házir Ámiwdárya deltasında suw kem jetip kelip atırǵanlıǵı ushın onıń maydanı jil sayın kemeymekte. Qamıszarlıqlar sıpatlı jem ónimleri silos ónimi bolıp esaplanadı. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda 10 tonna qamıstan 8 tonna silos ónimin alıw múmkin. Tómengi Ámiwdárya tábiyiy geografiyalıq rayonında tómendegi paydalı qazılma baylıqları ushıraydı. Aral teńizine jaqın jerden tábiyiy gaz hám neft kánleri tabıldı. Ámiwdárya deltasında tabılǵan glouber duzı sanaatlıq áhimiyetke iye. Qurılıs ushın jaramlı baylıqlar

aytarlıqtay keń tarqalǵan. Bulardan Sultan Ways tawınıń eteklerinde jaylasqan granit, mramor, hák tas, mergel hám gips sıyaqlı qurılıs materialların sanaatta keńnen paydalanıp keleshekte Respublikamız ekonomikasın joqarılatıwǵa álbette birinshi náwbette xalqımızdıń jasaw tárizin jaqsılawǵa paydasın tiygizedi degen úmmitemiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Baratov P. O`zbekiston tabiiy geografiyasi. Oliy o`quv yurtlari geografiya talabalari uchun o`quv qo`llanma. T.O`qituvchi.1996.
- 2.Baratov P, Mamatkulov M, Rafikov A. O`rta Osiyo tabiiy geografiyasi. T, :O`qituvchi. 2002 .
3. Rafikov A. Geoekologik muammolar T.:O`qituvchi.1998.
4. Zokirov Sh.S. Antropogen va amaliy landshaftshunoslik.T.:Universitet.1998. 23.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ МӘДЕНИЯТТЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Отенов Н.Т.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Географиялық тәрәптен география мәденияты илим есабында, географиялық билим мәденияты хәм географ илимпазлар хәм халық ретинде түсиниледи. Максаковский В.П. өзиниң «Дүньяның географиялық сүүретлениўи» хәм «Географиялық мәденият» атлы мийнетлеринде бул өз-ара байланыслы түсиниклерди заманагөй географиялық көз қарастан көрип шығады. Автор Географиялық мәдениятқа төмендеги сыпатламаларды қосады. Дүньяның географиялық сүүретлениўи, География (усыллары) методлары, Географиялық пикирлеў, География тили.

Бирақ илимий хәм ғалабалық географиялық мәденият ортасында үлкен парық бар, себеби жәмийет тийкарынан белгили бир орынның көрсетилиўи ҳаққындағы географияға дус келеди хәм заманагой географияның тили хәм методлары ҳаққында хеш қандай түсиникке ийе емес.

Турақлы раўажланыў, бул гармоникалық раўажланыў болып, яғный бул өзгерис процесси, тәбийий ресурсларды пайдаланыў, буған инвестицияларды бағдарлаў, илимий хәм техникалық раўажланыўды иске қосыў булардың барлығы адамзаттың алға умтылыўларын хәм мүтәжликлерин қандырыў ушын әмелдеги хәм келешектеги потенциалды бекемлейди.

Көбинесе турақлы раўажланыў ҳаққында айтылғанда адамзаттың турмысының сапасын тәмийнлеўди түсинемиз.

Географиялық мәденияттың қәсийетлерин айтып, биз турмыста не ис ислеп атырғанымызды хәм не ушын ислеп атырғанымызды түсиниўимиз керек. Географиялық билим хәм сол билимди әмелде қоллана билиў адамзат ушын тек ғана турмыс кешириў сапасын, мәмлекеттиң экономикалық раўажланыўы жағдайын ғана емес, ал илимниң жағдайын оның келешекте

раўажланыўы ушын үлкен мүмкиншиликлерди ашып береді. Соның менен қатар тәлим процессиде бул фактордан сыртта қалмайды.

Егер билим әмелде ислетилмесе бул бизиң жәмийетимиздиң тәлимге деген бийпарықлығы деп тусиниўимиз керекпе?

Егер биз жүдә көп билимге ийе болып, сол билимлеримизди пайдаланыўды кем кемнен азайтып барсақ, бул жағдайда бул билимлер улыўма бизлерге керекпе? деген сораўлар туўыўы тәбийғый. Қазирги ўақытта бизиң жәмийетимиздиң географиялық билимлерге мүтәжликлери қандай жағдайда? Өйткени тәлим системасына, тәрбияға хәм илимий изертлеўлерге белгили дәрежеде финанслық қаржылар ажыратылады. Мине соның ушында географиялық мәдениятты қәлиплестириў, инсан хәм тәбият ортасындағы байланысты аңлап жетиўге жол ашып береді.

Сондай етип географиялық мәденият улыўма инсанылық мәденияттың бир бөлеги болып табылады, ол инсан, жәмийет хәм тәбият ортасындағы социал-руўхый мүнәсебетлерди сәўлелендиреди, тәбияттың тәғдири ушын жуўапкершилик сезимин күшейтип яғный жер планетасындағы ресурслардың инсан искерлигиниң нәтийжесинде зыян жеткизбестен, арнаўлы бир экономикалық машқалаларды шешиў ушын көнликпелерди қәлиплестиреди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1.Максаковский В.Л. «Географическая культура». издательство ВЛАДОС 1998.

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИГА АГРОМЕТЕОРОЛОГИК ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ

¹Иманмурзаев А., ²Халмуратов Б., ²Раманбергенов У.

¹Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

²Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Маълумки, қишлоқ хўжалик экинларининг ривожланиши, ҳосили табиий-географик муҳит шароитида шаклланади. Шу боис бу соҳани, айниқса унинг асосий тармоқлари - пахтачилик, сабзавотчилик, мевачилик, ипакчилик, узумчилик, чорвачиликни агрометеорологик хизматсиз тасаввур қилиш қийин. Ташкилот ва хўжаликларнинг талаб ва режаларига мувофиқ агрометеорологик хизмат кўрсатиш ахборотларининг мазмуни, моҳияти турлича бўлиб, улар кундалик, беш кунлик, ўн кунлик агрометеорологик ахборот-шархлаш, алоҳида экинларнинг айрим ва бутун вегетация давридаги ривожланиши, маҳсулдорлик элементлари ва ҳосилдорликнинг шаклланишига оид фаслий шархларни, шунингдек, ихтисослаштирилган агрометеорологик маълумотномаларни, алоҳида топшириқ бўйича далама-дала юриб кузатилган ўсимликларнинг ҳолати, маҳсулдорлик элементларининг миқдори ҳақидаги маълумотларни, маърузалар ва хилма-хил маслаҳатларни ўз ичига олади.

Ўзгидрометнинг Гидрометеорологик маълумотлар билан таъминлаш хизмати томонидан тайёрланадиган «Кундалик гидрометеорология бюллетени»га назар ташласангиз ҳар куни об-ҳаво башоратини бериш билан

баробар айрим вақтларда объектларда хавфли вазият туғилиши мумкин бўлганда ва унинг олдини олиш ва чора-тадбирларини кўришга ундовчи ахборотномаларнинг биринчи саҳифасида: «Муҳим ҳодисалар» га: Ўзбекистон ҳудудида қора совуқ бўлиш эҳтимоли бор; Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида сел келиши хавфи бор; Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларида қор кўчиш хавфи бор каби ва шунга ўхшаш ахборотларга шубҳасиз эътиборингизни қаратасиз. Бу ахборотларнинг барчаси гидрометеорология хизматини таъминлаш, иқтисодий зарар кўришни камайтиришга, деҳқонларга фойда келтиришга қаратилгандир. Қишлоқ хўжалигига агрометеорологик хизмат кўрсатишда энг аввал агрометеорологик телеграммалар ҳақида тушунчага эга бўлиш керак. Чунки тезкор агрометеорологик хизмат ЎЗР ҳудудида жойлашган агро ва гидрометеорологик станцияларда кузатиш натижаларини зудлик билан агрометеорологик хизмат қилувчиларга - агрометеорологларга етказишни талаб қилади. Метеостанцияда, агрометеорологик кузатиш олиб борган агрометеорологлар ёки унинг ходимлари кузатиш натижаларини махсус соний шифрланган код орқали телеграмма тузиб маълумотларни юборишади.

Тошкент шаҳри бугунги кунда ЖМТ доирасида агро- ва гидрометеорологик телеалоқанинг йирик минтақавий узели бўлиб қолди, соний ва график гидромет ахборотларнинг катта оқимини қайта ишляпти. Бир кеча-кундуз давомида маълумотларни айирбошлаш 3,5 минг телеграмма ва 250 та об-ҳаво харитасини ташкил этмоқда. Башоратларнинг янги усулларини ва ҳозирги кун техникавий воситаларини татбиқ этиш натижасида об-ҳаво башорати тўғри чиқишининг энг юқори кўрсаткичларига (90-94%) эришилди. Ҳозирги кунда агро ва гидрометеорологларнинг хизматидан Ўзбекистон Республикасининг 2000 дан ортиқ қишлоқ хўжалиги ва саноат ташкилотлари фойдаланмоқдалар. Демак, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг барча бўғинларини турли агро ва гидрометеорологик ахборотлар билан тезкор таъминлаш агрометеорологик хизмат кўрсатиш деб тушунилади. Агрометеорологик хизмат таъминоти қаторига ҳар хил муддатли метеорологик башорат маълумотлари: суткалик, 3 кунлик, 5 кунлик, ойлик, даврий, хатарли об-ҳаво ҳодисалари тўғрисидаги огоҳланти-риш билан баробар агро ва гидрометеорологик маълумотлар ва башорат ахборотлари ҳамда айни вақтда юзага келган ва кузатилаётган агрометеорологик шароитлар, иқлим хусусиятларига оид материаллар киради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Арғинбоев А.А. Абдуллаев Х.У. Абдуллаев А.К Агрометеорология. Тошкент-2004.
2. Полевой А.П. Қишлоқ хўжалиги экинларининг маҳсулдорлигини аниқлаш назарияси. – Л.: Гидрометеоиздат, 1983 й.- 175 б.
3. Чирков Ю.И. Агрометеорология – Л.: Гидрометеоиздат, 1979 й., - 320 б.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СТРУКТУРЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕГИОНЕ НА ОСНОВЕ ЭФФЕКТИВНОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВЫХ РЕСУРСОВ (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН)

Ешимбетов У.Х., Искендеров А.Б., Атамуратов И.А.

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

В настоящее время в Узбекистане поэтапно возрастает роль регионов как важного фактора обеспечения устойчивого развития и структурных преобразований. Результативность структурных преобразований в экономике страны во многом определяется происходящими изменениями в регионах, эффективностью использования их природно-экономического потенциала.

За годы независимости в Каракалпакстане поэтапно началось развитие отрасли промышленности. В регионе производство промышленной продукции за годы исследования стабильно увеличивается.

Кроме того, доля промышленности в валовом региональном продукте (ВРП) увеличилась. Если в 2010 году она составляла 12,5%, то в 2019 году этот показатель вырос на 28,2% (диаграмма 1.).

Как известно, отраслевая структура каждого государства или региона является сложным социально-экономическим процессом, ее формирование и развитие зависят от различных факторов. Эти факторы в основном вытекают из природных условий, сырьевой базы, трудовых ресурсов и экономико-географического расположения данной местности [2].

За анализируемые годы наиболее быстрыми темпами развиваются те отрасли промышленности, для которых имеются сырьевые ресурсы. Например, за 2010-2019 гг. удельный вес химической промышленности в

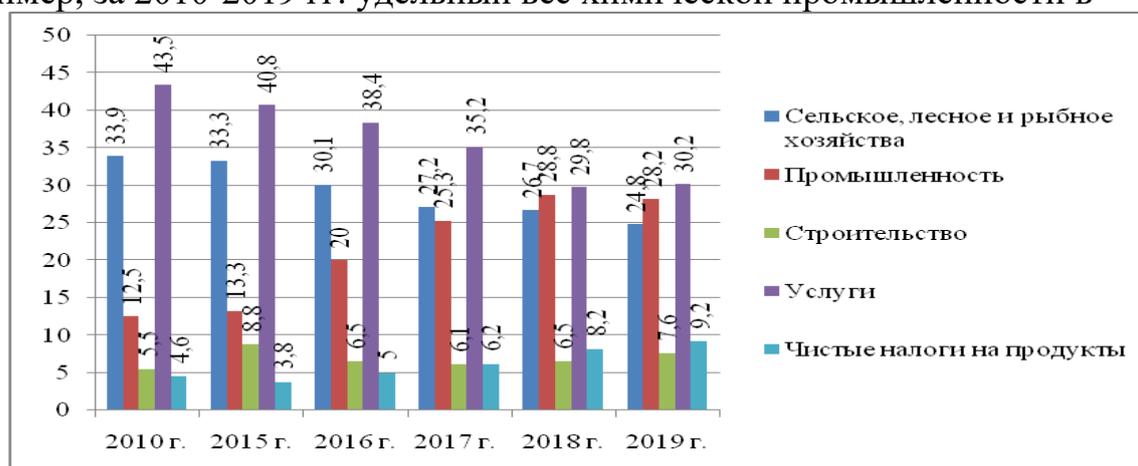

Диаграмма 1. Изменения доли отраслей в ВРП [4]

структуре промышленного производства возрос с 5,0 до 56,7%, Кроме того, за счет создания новых предприятий увеличилась доля производства резиновых и пластмассовых изделий и производство прочей неметаллической минеральной продукции (табл. 1.).

Таблица 1.

Отраслевая структура промышленности Республики Каракалпакстан, за 2000-2019 гг. (в%-х) [5]

Отрасль	Валовая продукция					
	2010 г.	2015 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2019 г. к 2015г. (-,+)
Вся промышленность, в том числе:	100	100	100	100	100	100
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	9,0	5,7	3,5	3,3	4,0	-5,0
Обрабатывающая промышленность	63,5	74,5	89,2	90,2	86,6	23,1
Производство продуктов питания	21,6	32,0	13,8	10,9	12,1	-9,5
Производство напитков	2,5	2,7	1,1	1,1	1,3	-1,2
Производство текстильных изделий	20,4	12,8	8,5	6,9	8,2	-12,2
Производство одежды	7,8	5,8	1,3	1,2	1,0	-6,8
Производство химической продукции	5,0	14,2	59,8	62,3	56,7	51,7
Производство основных фармацевтических продуктов	0,7	0,1	0,2	0,3	0,4	-0,3
Производство резиновых и пластмассовых изделий	0,1	0,2	0,2	0,3	0,7	0,6
Производство прочей неметаллической минеральной продукции	2,7	5,3	3,2	3,8	3,2	0,5
Металлургическая промышленность	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Производство электрического оборудования*	0,0	0,0	0,0	2,4	0,5	1,9
Производство мебели	0,2	0,6	0,3	0,4	0,4	0,2
Прочие отрасли обрабатывающей промышленности	2,5	0,8	0,7	0,5	2,0	-0,5
Электроснабжение, подача газа, пара и кондиционирование воздуха	25,5	18,2	6,6	5,5	8,6	-16,9
Водоснабжение; канализация, сбор и утилизация отходов	2,0	1,6	0,8	1,1	0,9	-1,1

* В 2010-2017 гг. не произведено электрического оборудования

Повышение эффективности структурных сдвигов во многом определяется достигнутым уровнем территориальной организации и размещения промышленности [3].

Анализы показывают, что в 2000-2019 гг. повысилась доля Канлыккульского, Караузьякского, Муйнакского, Нукусского, Тахтакупырского районов и г. Нукуса в промышленном производстве республики. В частности, именно в этот период повысилась доля Канлыккульского с 2,0% до 2,2%, Караузьякского района с 0,1% до 1,6%, Муйнакского района с 0,6% до 3,2%, Нукусского района с 0,1% до 1,6%, Тахтакупырского с 0,3% до 1,2% а также города Нукуса с 26,2% до 64,2%.

Таблица 2.

Сравнительный анализ изменения доли территории в валовом промышленном продукте Республики Каракалпакстан (в процентах) [5]

Территории	2000 г.	2005 г.	2010 г.	2015 г.	2016 г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2019 г. к 2000 г. (-,+)
Амударьинский	5,0	6,7	5,8	6,3	4,1	3,4	2,9	3,0	-2,0
Берунийский	4,1	8,2	6,2	5,7	3,6	3,0	2,1	2,1	-2,0
Бозатауский*	0,1	-	-	-	-	-	-	0,2	0,1
Канлыккульский	2,0	0,1	1,3	0,7	2,0	1,4	1,6	2,2	0,2
Караузакский	0,1	0,2	0,5	2,0	0,9	1,1	1,3	1,6	1,5
Кегейлийский	2,1	3,6	4,4	3,6	2,5	2,0	1,6	1,5	-0,6
Кунградский	7,0	16,9	3,0	12,7	3,9	2,9	2,0	2,0	-5,0
Муйнакский	0,6	0,2	9,5	0,5	2,1	2,4	2,6	3,2	2,6
Нукусский	0,1	0,2	1,0	1,3	0,8	0,6	0,6	1,6	1,5
Тахиаташский**	-	-	-	-	-	5,3	5,3	8,1	2,8
Тахтакупырский	0,3	0,2	0,1	0,6	0,4	0,4	0,2	1,2	0,9
Турткульский	4,1	5,7	4,8	6,2	3,6	2,5	2,2	2,3	-1,8
Ходжейлийский	5,9	5,4	8,0	20,1	13,1	4,0	3,0	2,7	-3,2
Чимбайский	3,6	4,0	1,7	3,5	2,5	1,8	1,3	1,5	-2,1
Шуманайский	1,5	2,0	0,1	0,9	0,5	0,3	0,4	0,5	-1,0
Элликкалинский	5,1	5,0	4,2	4,4	2,6	1,7	1,6	2,1	-3,0
г. Нукус	26,2	17,7	26,0	31,5	57,4	67,2	71,3	64,2	38,0
г.Тахиаташ***	32,2	23,9	23,4*	-	-	-	-	-	-
Республика Каракалпакстан	100	100	100	100	100	100	100	100	-

Примечание * Бозатауский район упразднен в 2004 г. ** Тахиаташский район образован в 2017 г. *** Город Тахиаташ упразднен в 2014 г.

Основная часть объёма промышленного производства республики приходится на город Нукус. Это свидетельствует о том, что территориальная концентрация промышленного производства сосредоточена именно на этой административной территории.

В условиях углубления либерализации экономики одной из актуальных проблем является совершенствование отраслевой структуры промышленности. Как было отмечено Президентом Республики Узбекистан Ш. Мирзиёевым «...прежде всего мы должны еще больше усилить работу по реформированию и либерализации экономики, ускорить начатое структурное преобразование ее отраслей и сфер» [1].

В результате анализа показано, что совершенствование отраслевой структуры промышленности на базе минерально-сырьевых ресурсов должно осуществляться в следующих стратегических направлениях:

на базе углеводородного сырья развивать топливную промышленность и смешанные отрасли (химическую, нефтехимическую и другие);

на базе освоения ресурсов строительного сырья формировать новые промышленные отрасли строительных материалов и полное использование мощности действующих строительных предприятий;

формирование новых отраслей горнохимической промышленности на базе освоения ресурсов минеральных солей и местного агрохимического сырья и еще большее расширение производительной деятельности действующих предприятий;

в перспективе формирование промышленных предприятий черной и цветной металлургии и другие.

В осуществлении структурных преобразований экономики страны должен участвовать ее территориальный аспект.

Производственный потенциал и природные ресурсы Каракалпакстана определяют возможности генерации новых «точек роста» с применением новых подходов пространственного развития. Формирование «точек роста» предполагает образование центров, зон промышленного развития, обладающих «эффектом импульса роста» и способных оказать стимулирующее влияние на развитие соседних территорий. В этом случае на базе концентрации, специализации производства и капитала конкурентные производства будут реализовываться в перспективные проекты, преимущественно экспортного направления, складывающиеся в территориальные комплексы, кластеры.

В этой связи нами предлагается создание в Республики Каракалпакстан следующих опорных точек производственного роста (ОТПР) (Рис. 1):

I. ОТПР в Кунградском районе, основными предпосылками которой являются:

наличие углеводородного сырья (нефть и природный газ) и залежей минеральных солей (запасы очень солидные). Освоение месторождений природного газа и минеральных солей позволило создать комплекс предприятий газодобывающей и химической промышленности республиканского значения, существенно поднявший уровень индустриального развития данного района;

II. Султанувайская ОТПР включает Караузьякский и Берунийский районы при производстве вермикулита, цемента, строительных камней, строительной извести и др.

Основными предпосылками являются:

наличие запасов минерально-сырьевых ресурсов (железные руды, вермикулит, тальковый камень, полевой шпат, природные облицовочные камни, родонит и лиственит, цементное, керамзитовое сырье, известняки для получения извести и строительные камни);

транспортная инфраструктура (Султануиздагская система расположена вдоль автотрассы Нукус-Ташкент и железнодорожной линии Нукус-Мискин-Учкудук-Ташкент);

мощная производственная база (на территории Султануиздагской системы функционирует около тридцати предприятий Караузьякского и Берунийского районов);

Рис. 3.2.2. Перспективы формирования производственных точек роста на базе минерально-сырьевых ресурсов в Республики Каракалпакстан¹ наличие трудовых ресурсов в густонаселенных районах.

III. По нашему мнению, в отдалённой перспективе с освоением месторождений Кусханатау, Порлытау и Белтау Чимбайский район превратится во второй центр химической промышленности и станет очередной точкой производственного роста в Каракалпакстане. На базе данного месторождения, кроме химической промышленности, имеется возможность развития промышленности строительных материалов.

IV. В отдалённой перспективе в связи с освоением месторождений природного газа осушенного дна Аральского моря, залежей сульфатных солей Аккала, которые пригодны для организации производства сульфата натрия, сульфата калия, поваренной соли, бишофита-сырья для получения металлического магния и производства керамзита на основе бентонитовых глин в Учсайском месторождении возможно сформировать Муйнакский район как ОПТР.

Использованные литературы:

1. Выступление Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палаты Олий Мажлиса //«Народное слово», 16 декабря 2016 года, №248 (6653).

2. Солиев А., Каршибоева Л. Региональные проблемы промышленного производства (на примере Сырдарьинской области). - Гулистан, 2001. 98-с.

¹ Разработано автором.

3. Юсупов А.Т. Совершенствование отраслевой и территориальной структуры легкой промышленности Узбекистана. - Т.: Меҳнат, 1990. - С. 40.
4. Диаграмма составлена по данным главного управления статистики РК
5. Рассчитано автором на основе данных главного управления статистики РК.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ПАХТАЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Раджапов М.Я.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Қорақалпоғистон жуда иссиқ ва қуруқ иқлим шароитларига эга чўл минтақасида жойлашган. Республиканинг иқлим шароити унинг географик жойлашган ўрнига ва ер юзасининг тузилишига қараб белгиланади. Йил давомидаги иссиқ кунларнинг сони, ҳавонинг харорати ва намлиги, натижали хароратнинг йиғиндиси, ёғин-сочиннинг миқдори, шамол кучи, унинг йўналиши ва бошқа кўпгина табиий омиллар ўсимликларнинг ўсиб ривожланиши учун, шунингдек қишлоқ хўжалик ишларини ўз вақтида сифатли олиб боришда катта аҳамиятга эга. Пахта етиштирувчи минтақаларнинг ҳудудларида совуқ бўлмайдиган кунларнинг давомийлиги бир-биридан сезиларли даражада ажралиб туради. Совуқ тушмайдиган, яъни вегетацион давр жанубида 202-207 кунга, шимолида эса 187-193 кунга тенг. Бу хусусиятлар деҳқончиликни олиб боришда ўз таъсирини текгизади.

Пахта ялпи ҳосилини кўпайтириш учун, биринчидан, ҳосилдорликни ошириш зарур. Ҳосилдорликни оширишда ҳудудга мос пахта навлари ҳамда алмашлаб экишни тўғри йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистонда деҳқончиликнинг асосий қисми суғориладиган ерларда етиштирилади. Қорақалпоғистонда суғорилиб экиладиган деҳқончиликни, айниқса пахтачилик соҳасини ривожлантириш учун фойдаланишга яроқли 1,9 млн гектардан ортиқ ер мавжуд. Ҳозирги вақтда суғорилиб экиш учун тайёрланган экинлар майдони 501 минг гектарни ташкил этса, шундан пахтанинг экин майдони 100 минг гектарни ташкил этади. Қолган экин майдонлари донли экинлар, беда, полиз-сабзавот экинлари ва бошқа қишлоқ хўжалик экинлари учун фойдаланилади. Олимларнинг илмий-изланиш ишларининг натижаларига кўра Қорақалпоғистонда экин майдонларда ҳар бир 100 километрга шимолга борган сари пахтанинг ҳосилдорлиги 5 центнерга камайиши кузатилмоқда. Шунга боғлиқ Қорақалпоғистон республикасида қишлоқ хўжалик соҳаларини айниқса пахтачиликни ривожлантириш учун куйидаги илождарни ишга ошириш аҳамиятли.

1. Суғориб экиладиган деҳқончилик соҳаларидан олинадиган ҳосилдорликни кўпайтириш учун асосий ишлаб чиқариш қуроли сифатида ер ресурсларидан рационал фойдаланиш бош вазифа ҳисобланиши лозим.

2. Ирригация системаларини қайта таъмирлаш ва сувдан унумли фойдаланувчи технологияларни пахтачилик соҳаларига тадбиқ этиш орқали

ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва сувдан унумли фойдаланиш йўллариغا ўтиш зарур.

3. Минерал ва органик ўғитларни мақсадга мувофиқ фойдаланиб экин майдонларининг мелиоратив ҳолатларига қараб алмашлаб экиш структурасини тадбиқ этиш ва фан-техника янгиликлари, илғор тажрибалар асосида пахтачиликнинг ҳосилдорлигини мумкин қадар орттиришга эришиш зарур.

4. Янги иқтисодий ислоҳотлар асосида экин майдонларининг структурасига ўзгаришлар киритиш орқали ҳар бир гектар суғориб экиладиган майдон фондидан рационал фойдаланишга алоҳида эътибор бериб, пахтанинг ҳосилдорлигини мумкин қадар орттириб бориш асосий вазифа сифатида ҳисобга олиниши зарур.

5. Пахтачилик билан шуғулланувчи фермер хўжаликларида пахта яккахокимлиги тушунчасини чеклаб, экин майдонларнинг структурасида пахта учун ажратилган майдонларни 51-55 % атрофида чеклаб, қўшимча даромад келтирувчи соҳаларни танлаш ва ривожлантириш хўжаликнинг асосий вазифаси қилиб олиниши керак.

6. Республиканинг табиий-иқтисодий зоналарининг меҳнат ресурслари билан таъминланиш даражасини ва вегетацион даврдаги натижали ҳароратнинг йиғиндисига асосланиб пахтачиликнинг асосий ихтисослашган ҳудудларини белгилаш ва пахтачилик билан шуғулланувчи хўжаликларнинг рентабеллигини орттиришга эришиш зарур.

7. Орол экологик шароитида пахтанинг экин майдонларининг кўпчилик бўлимини жанубий ҳудудларга ўтказиш орқали шимолий ҳудудда ғаллачиликни, айниқса сувни кам талаб қилувчи буғдой, арпа, маккажўхори, оқжўхори ва чорвачилик учун ем-хашак экинларининг майдонини кўпайтиришни асосий вазифага айлантириш зарур.

8. Суғорилиб экиладиган қишлоқ хўжалик экинлари учун сарфланувчи сув нормаларини тежаш орқали ортган сув манбаларининг ҳисобидан ғалланинг экин майдонларини кенгайтиришга эришиш ва қўшимча қишлоқ хўжалик унумларини етиштиришга имкониятлар тузишни бош вазифалардан бири қилиб олиш зарур.

9. Қишлоқ хўжалиги соҳасида сарфланаётган ортиқча сувлар ва ер ости сувлар ҳисобидан яйловларни сувлантиришга кенг фойдаланиш орқали жанубий Орол денгизи минтақасида яйловларнинг ем-хашак захираларини кўпайтириш зарур.

Шундай қилиб, юқорида кўрсатилган чора-тадбирларни ва бошқа агротехника қоидалари билан биргаликда фойдаланиш, пахтачилик соҳаларини ривожлантиришга, айниқса республиканинг табиий-иқтисодий ҳудудлари миқёсида қишлоқ хўжалик соҳаларини ташкил қилишни такомиллаштиришга йўл очади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қорақалпоғистон республикаси статистика бошқармаси маълумотлари: Нукус, 2010-2018 йиллар.

2. Основные показатели социально-экономического развития Республики Каракалпакстан за 2017 год.-Нукус, 2018.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ОЙКОНИМЛАРИ ВА ИДЕОЛОГИК НОМЛАР

¹Турдимамбетов И.Р., ²Балтабаев О.О.

¹Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

²Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ҳаммамизга маълумки, географик номларнинг пайдо бўлишида кўпроқ худудларнинг табиий географик хусусиятлари катта роль ўйнаши билан бирга, халқларнинг орзу-истаклари, хоҳиш-иродалари ва маънавий дунё-қарашларини ҳам кўришимиз мумкин. Буни биз Қорақалпоғистон Республикаси ойконим (аҳоли яшайдиган ҳар қандай жойнинг номи)лари мисолида кўрамыз. Идеологик номлар асосан халқнинг маънавияти, маданияти билан боғлиқ пайдо бўлади ва уларни кўпроқ ойконимларда учратамыз. Чунки ороним ва гидронимларга ном беришда асосан ўриннинг табиий географик хусусиятлари ҳисобга олинса, улардан фарқли равишда ойконимларга сунъий ном (географик хусусиятларини ҳисобга олмасдан номлаш) бериш мумкин.

Қорақалпоғистон Республикаси ойконимларининг пайдо бўлиш тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Уларнинг номланишига қараб халқимизнинг юксак маънавият ва етук билимга эга эканлигини кўришимиз мумкин. Биз Қорақалпоғистон Республикаси ойконимларини асосан идеологик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қуйидагича гуруҳларга ажратишни лозим топдик (1-жадвал).

1-жадвал.

Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида идеологик номлар асосида пайдо бўлган ойконимлар

Идеологик ном тури	Ойконим номи	Туман номи	
Таълим, илм-фан, маданиятни ривожлантириш билан боғлиқ равишда пайдо бўлган аҳоли пункт номлари	Адебият	Қўнғирот	
	Ағартиў	Кегейли	
	Зиёли	Элликқалъа	
	Илимли	Чимбой	
	Мадений	Шуманай	
	Маданият		Беруний
			Қораўзак
			Шуманай
		Элликқалъа	
Халқимиз учун энг олий ва энг азиз неъмат ҳисобланган мустақиллик билан боғлиқ пайдо бўлган аҳоли пункт номлари	Ғалаба	Тўрткўл	
	Истиқлол		
	Мустақиллик		
	Келешек	Қораўзак	
	Озодлик		Нукус
		Тўрткўл	

		Хўжайли
	Тинчлик	Беруний
Инсонларни бирлигини, бирдамлигини, дўстлигини, бахтли ва обод ҳаёт кечиришини кўзлаган ва унга чақириш маъносидаги аҳоли пункт номлари	Баракат	Элликқалъа
	Бахитли	Чимбой
	Бирлашган	Амударё
		Нукус
		Шуманай
	Бирлик	Беруний
	Дўстлик	Беруний
		Мўйноқ
		Тўрткўл
		Хўжайли
		Элликқалъа
	Елабад	Қўнғирот
	Жанатилек	Қанликўл
	Кенес	Чимбой
	Қуралпа	Беруний
		Кегейли
		Қораўзак
	Обод	Беруний
		Кегейли
	Ободовул	Мўйноқ
Тахтақўпир		
Чимбой		
Шодлик	Хўжайли	
Халқобод	Беруний	
	Кегейли	
	Элликқалъа	
Янгиобод	Беруний	
Халқнинг меҳнат фаолияти ва меҳнатсеварлиги билан бошқаларга намуна бўлиши билан боғлиқ пайдо бўлган аҳоли	Бинокор	Элликқалъа
	Боғи бўстон	Қораўзак
	Бўстон	Беруний
		Қанликўл
		Элликқалъа
	Бўстонлик	Қўнғирот
	Гулистон	Тўрткўл
		Беруний
		Қўнғирот
		Хўжайли
	Захматқаш	Тўрткўл
	Илғорлар	Беруний
Меҳнатқаш	Амударё	
	Беруний	

пункт номлари	Меҳнатобод	Тўрткўл
	Мулик	Тахтакўпир
	Муликдор	Нукус
	Намуна	Беруний
		Тўрткўл
	Олғабос	Беруний
		Қораўзак
	Талапшановул	Қораўзак
Ўндириш	Беруний	
Ўрнак	Қўнғирот	
	Нукус	
Ёшлик ва байрам номлари билан аталган аҳоли пункт номлари	Жаслиқ	Қўнғирот
	Жеткеншек	Қўнғирот
		Эллиққалъа
	Наврўз	Қўнғирот
		Қанлиқўл
		Эллиққалъа
Ёшлик	Беруний	

Юқоридаги маълумотлардан билишимиз мумкинки идеологик номлар билан аталган ойконимлар Қорақалпоғистон Республикасининг деярли барча туманларида тарқалган. У номларда халқимизнинг нақадар эзгуликка интилишлари, дўст ва ҳамжиҳатликлари ўз аксини топган. Бундай номларнинг ҳар қадамда кўплаб учраши ёшлар онгида ижобий таъсуротлар қолдиришига ва уларни яхшиликлар сари етаклашига биз ишонамиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Nakimov Q. Toponimika. T.: MUMTOZ SO'Z, 2016.
2. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Т.: Маънавият, 1998.
3. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974.
4. Низомов А., Рахимова Г., Расулова Г. Топонимика. (Ўқув қўлланма). – Т.: Sharq, 2013.
5. Эназаров Т., Миракмалов М. Жой номлари маърифат ва маънавиятимиз рамзи // Marifat, 2007. №25(7946).
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.

MAMLAKAT IQTISODIYOTIDA SANOAT KORXONALARINING JOYLASHISHINING IJTIMOIIY-IQTISODIY GEOGRAFIK ASOSLARI

Turdibekova Z.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Sanoat hozirgi kunda industrial davlatlar ishlab chiqarish sohasining asosini tashkil etadi. Sanoat hozirda jadal sura'tlarda rivojlanmoqda. Sanoatning asosini

yengil va og'ir sanoat tashkil qilishini hisobga oladigan bo'lsak ularni to'g'ri joylashtirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Dastlab korxonalar joylashtiriladigan hududning umumiy tabiiy-geografik sharoiti aniqlanadi va baholanadi. Sanoat korxonalarini muayyan bir hududda joylashtirish juda murakkab masalalardan biridir. Bu borada ko'plab tabiiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni hisobga olish lozim. Avvalo, sanoat korxonasi qanday xomashyo asosida ishlashi, qanday tayyor mahsulot chiqarishi, aniqlanadi. Undan tashqari sanoat korxonasini xomashyo, transport tarmoqlari, mehnat resurslari va iste'molchilarga nisbatan qulay joylashtirish asosiy maqsad hisoblanadi. Atmosfera havosi va suv havzalariga qanday chiqindilarni chiqarishi, bu chiqindilarning kimyoviy tarkibi, zarar yetkazish darajasi e'tiborga olinadi. Korxonaga tegishli bu masalalar jiddiy tahlil qilinganidan so'ng uni joylashtirish uchun hudud tanlanadi. Tanlangan hudud korxonani joylashtirish va uning muntazam faoliyat ko'rsatishi uchun har jihatdan qulay bo'lishi lozim. Dastlab korxonalar joylashtiriladigan hududda kuzatilishi mumkin bo'lgan zilzila kuchi va bali aniqlanadi va undan tashqari joyning relyefi, uni tashkil qilgan yotqiziqlar tarkibi, yerosti suvlari me'yori, iqlimi (ayniqsa, shamol yo'nalishi), yer usti suvlari xususiyatlari, tuproq va o'simlik qoplamlari, aholi yashash joylari o'rganiladi. Korxonalar zararli chiqindilarni ko'plab chiqaradigan bo'lsa (ko'mir asosida ishlaydigan GRES, qora va rangli metallurgiya korxonalarini, kimyo sanoati), ularni aholi yashaydigan manzilgohlardan uzoqda, shamol yo'nalishiga teskari bo'lgan hududlarda joylashtirish lozim. Buxoro viloyatidagi Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodi, Qashqadaryo viloyatidagi tabiiy gazni qayta ishlaydigan Muborak va Sho'rtan kimyo sanoati majmualari aholi manzilgohlaridan ancha uzoqda, cho'lda joylashganligi sababli ulardan tabiat va inson ko'radigan zarar juda oz miqdorda. Aholi zich yashaydigan vohalarda sanoat korxonalarini joylashtirish juda murakkabdirlar. Oltiariq va Farg'ona neftni qayta ishlash korxonalarini qurilishida hududning ba'zi xususiyatlari e'tiborga olinmaganligi tufayli keyingi vaqtlarda jiddiy ekologik muammolar yuzaga kelmoqda. Chunonchi, Oltiariqdagi korxonadan neft mahsulotlarining singib o'tishi tufayli yerosti suvlari ifloslanmoqda, tuproq tarkibi buzilmoqda. Quvasoydagi sement ishlab chiqaradigan korxonalar atrof-muhitni ko'pdan beri chang bilan ifloslab kelmoqda, chunki u baland tog' yonbag'irlari bilan o'ralgan botiqda joylashgan. Paxta tozalash korxonalarini ham asosan vohalarda joylashgan. Ulardan atrof-muhit ancha zarar ko'radi, ko'p miqdorda chang ajralib chiqishi sababli havo ifloslanadi. Binobarin, sanoat korxonalarini joylashtirishda, albatta, mahalliy tabiiy sharoit va aholi manzilgohlarining joylashuv xususiyatlari hisobga olinib, qurilish geografik tadqiqotlar orqali amalga oshirilishi kerak. Geografiyada bu boradagi tadqiqot ishlarini olib borishda dala izlanishlari natijalariga, statistik ma'lumotlarga tayanadilar. Bunda ular kartografik, qiyosiy, statistik, matematik va boshqa tadqiqot usullaridan foydalanadilar. Bu usullar nafaqat yirik hududiy birliklarni o'rganishda, balki kichik bir ishlab chiqarish korxonasini iqtisodiy-geografik baholashda ham qo'l keladi. Bunda eng muhimi korxonalar qurish uchun aynan shu hudud tanlanganligining sababini aniqlash va uning iqtisodiy-geografik o'rnini baholash, iqtisodiy samaradorligini yanada oshirishdan iboratdir. Sanoat korxonalarini hududiy

joylashtirishda barcha geografik, ekologik va iqtisodiy-ijtimoiy omillarni hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rafiqov A., Vahobov H., Qayumov A., Azimov SH., “Amaliy Geografiya” Toshkent 2010 yil.
2. Bahritdinov .B., Jahon Ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi Toshkent 2008-yil.
3. www.Geografiya.uz

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҚИШЛОҚ ТУМАНЛАРИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ РЕЙТИНГ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Худойбердиев Д.Н.

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб, иқтисодий ислохотларнинг пировард мақсади миллий иқтисодиётни таракқий эттиришга, мамлакатимизнинг иқтисодий – ижтимоий салоҳиятини, аҳолининг турмуш фаровонлигини юксалтиришга қаратилган. Бунда унинг турли вилоятлари ва айниқса ўзида улкан табиий ресурс, ишлаб чиқариш ҳамда демографик салоҳиятни мужассам қилган қишлоқ туманлари алоҳида ўрин тутади.

Мазкур тадқиқотда, республикамизда ўзига хос геосиёсий ўрни, табиий ресурс ва демографик салоҳияти билан ажралиб турувчи, аммо ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси кўрсаткичлари бўйича қуйи поғоналарда турувчи Сурхондарё вилояти ва унинг қишлоқ туманлари иқтисодий географик таҳлил қилиниб, рейтинглари аниқланади.

Бугунги кунда, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ҳозирги ҳолатини чуқур таҳлил қилишда истиқболга йўналтирилган мақсадли дастурларни ишлаб чиқиш учун уни комплекс баҳолашнинг ҳамда юзага келатган муаммоларни ҳал қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиққан ҳолда, уларга тезкорлик билан ва лозим даражада жавоб қайтаришнинг ягона мувофиқлаштирилган механизмини йўқлиги тўсқинлик қилмоқда.

Бу борада давлатимиз раҳбари томонидан қабул қилинган “Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги 2020 йил 1 май ПҚ-4702-сонли қарор муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу қарорга асосан ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳолатини баҳолаш қуйидаги 8 та устувор йўналиш белгиланади:

- иқтисодий ривожланиш ва самарадорлик;
- меҳнат бозори самарадорлиги;
- ижтимоий хизматлардан фойдаланиш имконияти ва сифати;
- инфратузилмадан фойдаланиш имконияти ва унинг ривожланганлиги;
- иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги ва диверсификация қилинганлиги;
- ишбилармонлик муҳити сифати ва тадбиркорликни ривожлантириш;
- молиявий мустақиллик, банк-молия соҳасининг ривожланиши;

- маҳаллий давлат ҳоқимияти органларининг фуқаролар мурожаатлари билан ишлаш самарадорлиги ва маълумотларнинг очиклиги.

Юқоридагиларга асосан туман ва шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини баҳолашнинг рейтинг кўрсаткичлари 1-иловага асосан амалга ошириш белгиланган.

1-илова

**Туман ва шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини баҳолашнинг
РЕЙТИНГ КЎРСАТКИЧЛАРИ
(яқуний баҳо)**

№	Баҳолаш параметрлари	Ижтимоий-иқтисодий омиллар	Ўлчов бирлиги	Кўрсаткичларни ҳисоблаш методикаси
1	Иқтисодий ривожланиш ва самарадорлик кўрсаткичлари	Истеъмол нархлари индекси	фоиз	Ўтган йилнинг мос даврига товарлар (хизматлар) учун гуруҳ нарх индексларидан ўртача арифметик тортилган киймат
		Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳудудий sanoat маҳсулотлари ҳажми	минг сўм	Ҳудудий sanoat маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмининг доимий аҳоли ўртача йиллик сонига нисбати
		Аҳоли жон бошига тўғри келадиган хизматлар ҳажми	минг сўм	Кўрсатилган бозор хизматлари ҳажмининг доимий аҳоли ўртача йиллик сонига нисбати
		Аҳоли жон бошига тўғри келадиган чакана товар айланмаси ҳажми	минг сўм	Чакана товар айланмаси ҳажмининг доимий аҳоли ўртача йиллик сонига нисбати
		Аҳоли жон бошига тўғри келадиган марказлашмаган инвестициялар ҳажми	минг сўм	Марказлашмаган инвестициялар ҳажмининг доимий аҳоли ўртача йиллик сонига нисбати
		Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳудудий экспорт ҳажми	АҚШ доллари	Ҳудудий экспорт ҳажмининг доимий аҳоли ўртача йиллик сонига нисбати
2	Меҳнат бозорининг самарадорлиги кўрсаткичлари	Аҳоли бандлиги даражаси	фоиз	Иқтисодиётда банд бўлганлар сонининг иқтисодий фаол аҳоли умумий сонига нисбати
		Хотин-қизларнинг бандлиги даражаси	фоиз	Бандлиги таъминланган хотин-қизлар сонининг иқтисодий фаол хотин-қизлар сонига нисбати
		Вақтинча ишлаш учун хорижга кетганларнинг иқтисодий фаол аҳолининг умумий сонидagi улуши	фоиз	Вақтинчалик ишлаш учун хорижга кетганлар сонининг иқтисодий фаол аҳоли умумий сонига нисбати
		Меҳнат унумдорлиги	фоиз	ЯХМ солиштирма нархларда sanoatда банд бўлганлар сонига нисбатининг ўтган йилга нисбатан ўзгариши

3	Иқтисодиёт-нинг рақобатбар-дошлиги ва диверсифи-кацияси кўрсаткичлари	Саноат ишлаб чиқаришнинг экспортга йўналтирилганлиги	фоиз	Саноат ишлаб чиқариши экспорт ҳажмининг жами sanoat ишлаб чиқариши маҳсулотлари ҳажмига нисбати
		Аҳоли жон бошига истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажми	минг сўм	Истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмининг доимий аҳоли ўртача йиллик сонига нисбати
		Қишлоқ хўжалигида сувни тежаш технологияларини жорий этиш даражаси	фоиз	Сувни тежайдиган технологиялар билан таъминланган майдоннинг қишлоқ хўжалиги ерларининг умумий майдонидagi улуши (ўрмон хўжалиги ерларидан ташқари)
4	Ишбилар-монлик муҳити ва тадбиркорликни ривожлан-тириш сифат кўрсаткичлари	Хорижий инвесторлар учун инвестициявий жозибадорлик	фоиз	Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг умумий инвестиция ҳажмидаги улуши
		Кичик тадбиркорлик (бизнес) субъектлари сони	бирлик	Ҳар 1000 аҳолига тўғри келадиган кичик тадбиркорлик (бизнес) субъектлари сони
		Тадбиркорлик субъектларининг яшаб қолиши	фоиз	3 йилдан ортик фаолият кўрсатаётган тадбиркорлик субъектларининг фаолият юритаётган тадбиркорлик субъектлари умумий сонидagi улуши
		Тадбиркорлик субъектларининг фаоллиги	фоиз	Рўйхатдан ўтган тадбиркорлик субъектлари умумий сонидa фаолият юритаётган ва «ноль» ҳисобот топширган тадбиркорлик субъектлари улуши (фермер ва деҳқон хўжаликларидан ташқари)
		Янги тадбиркорлик субъектларининг ўсиши	фоиз	Қайта (янги) ташкил этилган тадбиркорлик субъектларининг фаолияти тўхтатишган тадбиркорлик субъектлари сонига нисбати
		Кичик бизнесда янги иш ўринлари яратиш	фоиз	Яратилган иш ўринларининг умумий сонидa кичик бизнес субъектларида яратилган иш ўринларининг улуши

«География – келешекке нэзер» атамасындагы Республикалық илимий-теориялық конференция

5	Банк-молия соҳасининг молиявий мустақиллиги ва ривожланиш кўрсаткичлари	Аҳоли жон бошига маҳаллий бюджет даромадлари	минг сўм	(трансфертларсиз) доимий аҳоли сонига нисбати
		Ҳисобланган солиқ тўловларини йиғиш даражаси	фоиз	Ундирилган солиқларнинг ҳисобланган солиқларга нисбати
		Банклардаги аҳоли омонатлари ҳажми	минг сўм	Ҳар 100 минг кишига тўғри келадиган банклардаги аҳоли омонатлари ҳажми
		Тижорат банкларида муаммоли кредитларнинг улуши	фоиз	Тижорат банкларининг жами кредит портфелида муаммоли кредитларнинг улуши
6	Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фуқаролар мурожаатлари билан ишлаш самарадорлиги ва маълумотларнинг очиқлиги кўрсаткичлари	Такрорий мурожаатлар сони	бирлик	Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал ва Халқ қабулхоналари орқали маҳаллий давлат ҳокимияти органларига келиб тушган такрорий мурожаатларнинг ҳудудда истиқомат қилувчи ҳар 1000 кишига тўғри келадиган сони
		Қаноатлантирилган мурожаатлар улуши	фоиз	Ўзбекистон Республикаси Президентининг Виртуал ва Халқ қабулхоналари орқали маҳаллий давлат ҳокимияти органларига келиб тушган жами мурожаатлардаги қаноатлантирилган мурожаатлар улуши
		Маҳаллий ҳокимият органлари сайтларининг оммавийлиги даражаси	фоиз	Маҳаллий ҳокимият органлари сайтларига ташриф буюрувчилар сонининг ҳудуд аҳолиси сонига нисбати
7	Ижтимоий соҳадаги хизматларнинг ҳаммабплиги ва сифат кўрсаткичлари	Мактабгача таълим муассасалари билан қамраб олиш даражаси	фоиз	Мактабгача таълим муассасаларида тарбияланаётган болаларнинг 3 — 6 ёшдаги болалар умумий сонига улуши
		Умумтаълим мактабларининг юкламаси (смена)	коэффициент	Ўқувчилар ҳақиқий сонининг умумтаълим мактабларининг лойиҳавий қувватига нисбати
		Умумтаълим мактабларининг олий маълумотли педагог кадрлар билан таъминланганлик даражаси	киши	Умумтаълим мактабларида ҳар 1000 ўқувчига тўғри келадиган олий маълумотли ўқитувчилар сони
		Шифокорлар билан таъминланганлик	киши	Ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган шифокорлар сони
		Аҳолининг касалхона койкалари билан таъминланганлик даражаси	бирлик	Ҳар 10 минг кишига тўғри келадиган касалхона койкалари сони
		Тез тиббий ёрдамдан фойдаланиш имконияти	бирлик	Ҳар 10 минг кишига шочилич тиббий ёрдам кўрсатиш автотранспорт техникалари сони
		Аҳолининг бирламчи касалликка чалиниши	киши	Ҳар 100 минг кишига тўғри келадиган биринчи марта ташхис қўйилган беморларда қайд этилган касалланишлар сони
		Оналар ўлими	коэффициент	Оналар ўлими сонининг ҳар 100 минг тирик туғилган чақалоқлар сонига нисбати
8	Инфратузилманинг ривожланиши ва ҳаммабплиги кўрсаткичлари	1 та яшовчига тўғри келадиган аҳолининг уй-жой билан таъминланганлиги	кв. м	Уй-жой фондининг майдони ўртача йиллик аҳоли сонига нисбати
		Аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминланганлиги	фоиз	Тоза ичимлик сув билан таъминланган аҳоли сонининг умумий аҳоли сонига нисбати
		Автомобиль йўллари узунлиги	минг кв.км. да км	Давлат ва маҳаллий аҳамиятга эга бўлган умумий фойдаланишдаги қаттиқ қопламали автомобиль йўлларнинг зичлиги
		Марказлашган оқава сув тизимига уланганлик	фоиз	Марказлашган оқава сув тизимига уланган аҳолининг умумий аҳоли сонига нисбати

Ҳозирги даврда Сурхондарё вилоятининг минтақавий сиёсатининг асосий йўналишларидан бири – бу, ўзининг мавжуд салоҳиятини намоён этиш ҳисобланади. Бунда, вилоятни барқарор ривожланишига тўсқинлик қиладиган ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишини фарқлаш муаммосини ҳал қилишдир. Вилоятнинг туманларини ривожланиш даражаларидаги фарқларни камайтиришга қаратилган асосий чора-тадбирлар тўплами вилоят минтақавий сиёсатни амалга оширишнинг самарали моделига ўтишни осонлаштиришга қаратилган бўлиб, унинг мақсади вилоятнинг мувозанатли ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашдир.

Сурхондарё вилояти маъмурий-ҳудудий бўлинишига кўра 14 та қишлоқ тумани ҳамда вилоят маркази – Термиз шаҳрини ўз ичига олади. Улар қуйидагилардир: Ангор, Бандихон, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Қизирик, Қумқўрғон, Музработ, Олтинсой, Сариосиё, Термиз, Узун, Шеробод, Шўрчи туманлари ва Термиз шаҳри. Шунинг билан бирга, вилоятимизда 7 та туманга бўйсунувчи шаҳарлар, 114 та шаҳар посёлкалари, 112 та қишлоқ фуқаролик йиғинлари, 865 та қишлоқ аҳоли пунктлари, 721 та маҳаллалар фаолият кўрсатмоқда.

Сурхондарё вилояти мамлакатимизнинг аграр ихтисослашуви кучли бўлган вилоятлардан бири сифатида, бошқа вилоятларга нисбатан ижтимоий-иқтисодий ривожланишда ортда қолиши, унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши муаммоларини илмий тадқиқ қилиш ва уни туманлар даражасида ҳал қилишнинг географик хусусиятларини аниқлашни талаб қиладди. Шунга кўра, давлатимиз раҳбарининг қарорларида берилган баҳолаш кўрсаткичлардан фойдаланган ҳолда, Сурхондарё вилоятини қишлоқ туманлари кесимида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари баҳоланади.

Бунда қиёсий таҳлил усулидан фойдаланган ҳолда, унинг энг оддий кўриниши – бу, рейтингини аниқлаш бўлиб, унда вилоят қишлоқ туманлари кўрсаткичлари бўйича сараланади, улар рейтинг қийматлари бўйича ижтимоий-иқтисодий ривожланиш поғонасидаги ўринлари шаклланади. Бунда туманларнинг қайси бир ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар бўйича юқори ёки паст ўрин эгаллаганлиги яққол намоён бўлади.

Шуларга асосланиб, вилоятнинг қишлоқ туманлари меҳнат бозорининг самарадорлиги кўрсаткичлари қуйидаги 5 та устувор йўналиш бўйича баҳоланади (2-илова).

2-илова

Мехнат бозорининг самарадорлиги кўрсаткичлари

№	Ижтимоий-иқтисодий омиллар	Ўлчов бирлиги	Кўрсаткичларни ҳисоблаш методикаси
1	Аҳоли бандлиги даражаси	фоиз	Иқтисодиётда банд бўлганлар сонининг иқтисодий фаол аҳоли умумий сонига
2	Хотин-қизларнинг бандлиги даражаси	фоиз	Бандлиги таъминланган хотин-қизлар сонининг иқтисодий фаол хотин-қизлар
3	Вақтинча ишлаш учун хорижга кетганларнинг иқтисодий фаол аҳолининг умумий сонидаги улуши	фоиз	Вақтинчалик ишлаш учун хорижга кетганлар сонининг иқтисодий фаол аҳоли умумий сонига нисбати
4	Мехнат унумдорлиги	фоиз	ЯҲМ солиштирма нархларда саноатда банд бўлганлар сонига нисбатининг ўтган йилга нисбатан ўзгариши
5	Мехнат бозорининг кескинлик даражаси	киши	1 бўш иш ўрнига ишсизлар сони (ишга жойлашишга муҳтож шахслар)

Бунда аҳолининг бандлик даражаси бўйича туманлар рейтинг даражаси қуйдагича аниқланди.

Аҳоли бандлиги даражаси					
					01.01.2021 й
№	Шаҳар, туман номи	Ҳисобот даврида иқтисодий фаол аҳоли сони (минг киши)	Ҳисобот даврида банд аҳоли сони (минг киши)	Аҳоли бандлиги даражаси (фоиз)	Баҳоланиши (балл) <i>эне юқори кўрсаткич 1,5625 балл билан баҳоланади ва қолганлари кўрсаткичи бўйича эне юқори баллга нисбатан мос равишда баҳоланади</i>
1к	2к	3к	4к	5к = (4к/3к) * 100	6к
1	Термиз ш	93,8	83,6	89,16	1,56
2	Олтинсой	79,4	70,4	88,63	1,55
3	Ангор	58,1	51,4	88,51	1,55
4	Бандихон	26,4	23,3	88,44	1,55
5	Бойсун	50,0	44,2	88,35	1,55
6	Музработ	59,9	53,4	89,26	1,56
7	Денов	153,4	135,9	88,59	1,55
8	Жарқўрғон	88,9	78,6	88,50	1,55
9	Қумқўрғон	99,1	87,6	88,37	1,55
10	Қизирик	35,0	30,9	88,23	1,54
11	Сариосиё	89,5	79,2	88,47	1,55
12	Термиз	47,5	42,0	88,38	1,55
13	Узун	73,3	64,9	88,50	1,55
14	Шеробод	85,5	75,8	88,67	1,55
15	Шўрчи	88,2	78,1	88,50	1,55

Аҳоли асосий баҳолаш кўрсаткичлари туманлар кесимидаги ўрни 3-иловага мувофиқ шаклланди.

3-илова

II. Меҳнат бозорининг самарадорлиги кўрсаткичлари
(умумий - 6,25 балл)

№	Шаҳар, туманлар номи	Жами балл	Аҳоли бандлиги даражаси	Хотин-кизларнинг бандлиги даражаси	Вактинча ишлаш учун хорижага кетганларнинг иқтисодий фаол аҳолининг умумий сонидagi улуши	Меҳнат бозорининг кескинлик даражаси
		1	2	3	4	5
1	Бандихон	5,05	1,55	1,55	0,81	1,15
2	Музработ	4,97	1,56	1,56	0,74	1,10
3	Бойсун	4,94	1,55	1,55	0,81	1,04
4	Ангор	4,82	1,55	1,55	0,74	0,98
5	Олтинсой	4,79	1,55	1,55	0,81	0,88
6	Узун	4,64	1,55	1,55	0,58	0,97
7	Термиз	4,55	1,55	1,55	0,45	1,00
8	Денов	4,55	1,55	1,55	0,35	1,10
9	Қумқўрғон	4,45	1,55	1,55	0,56	0,79
10	Термиз ш	4,40	1,56	1,56	0,41	0,88
11	Жарқўрғон	4,34	1,55	1,55	0,30	0,94
12	Шўрчи	4,22	1,55	1,55	0,28	0,84
13	Қизирик	4,14	1,54	1,54	0,00	1,05
14	Сариосиё	4,13	1,55	1,55	0,31	0,72
15	Шеробод	3,81	1,55	1,55	0,71	0,00

Меҳнат бозорининг самарадорлиги кўрсаткичлари бўйича вилоятда Бандихон ва Музработ туманлари мос равишда 1 ва 2 ўринларни ҳамда Шеробод ва Сариосиё туманлари охириги ўринларда турганлиги аниқланди.

Худди шундай ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш ҳолатини баҳолаш учун статистик кўрсаткичлар асосида қолган устувор йўналишлар бўйича натижалар аниқланди ва туманлар кесимида ўринлар 4-иловага мофиқ шакиллантирилди.

4-илова

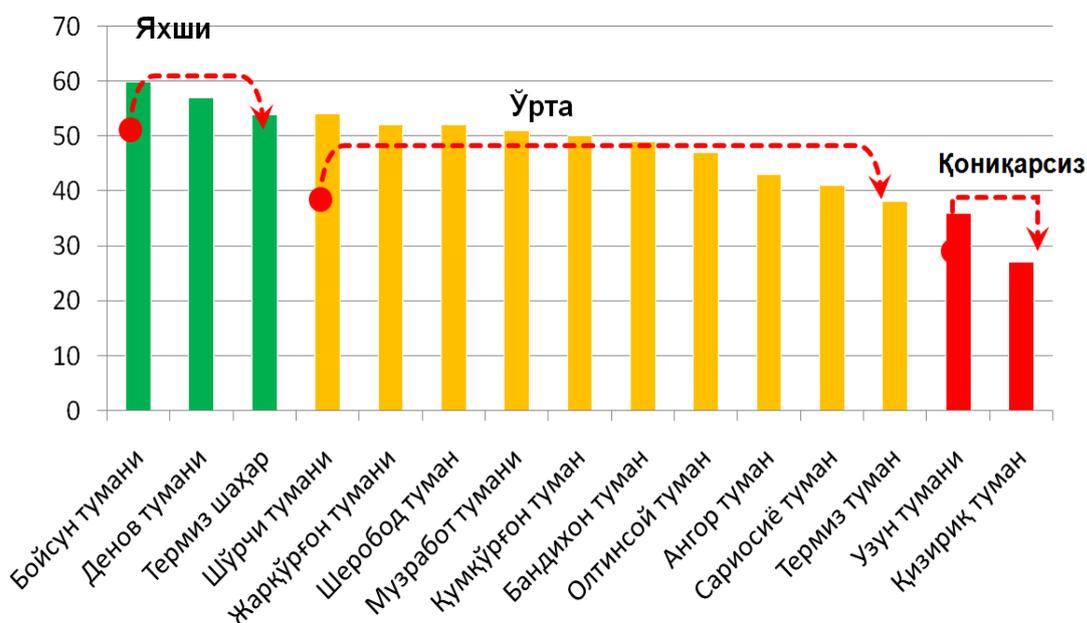
Сурхондарё вилояти рейтингли кўрсаткичлари

Т/р	Шаҳар ва туманлар	Ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар						Рейтинг кўрсаткичлари йиғиндиси
		Иқтисодий ривожланиш ва самарадорлик	Меҳнат бозори самарадорлиги	Иқтисодиёт-нинг рақобатбардошлиги ва диверсификацияси	Ишбилармонлик муҳити ва тадбиркорликни ривожлантириш сифати	Банк-молия соҳасининг молиявий мустақиллиги ва ривожланиши	Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фуқаролар мурожаатлари билан ишлаш самарадорлиги ва маълумотларнинг очиқлиги	
		1	2	3	4	5	6	7
1	Бойсун	4	3	12	5	1	2	27
2	Денов	6	8	2	4	4	12	36
3	Термиз ш	1	10	3	10	13	1	38
4	Шўрчи	10	12	6	2	8	3	41
5	Жарқўрғон	3	11	1	6	12	10	43
6	Шеробод	5	15	4	3	5	15	47
7	Музработ	9	2	13	9	2	14	49
8	Қумқўрғон	12	9	7	7	9	6	50
9	Бандихон	15	1	10	1	15	9	51
10	Олтинсой	14	5	11	11	7	4	52
11	Ангор	8	4	8	14	11	7	52
12	Сариосиё	7	14	9	13	6	5	54
13	Термиз	2	7	5	15	14	11	54
14	Узун	13	6	14	8	3	13	57
15	Қизирик	11	13	15	12	10	8	69

Натижаларга кўра Бойсун, Денов тумани ва Термиз шаҳарлари ижтимоий-иқтисодий ривожланишига кўра юқори ўринни эгаллаб турганлиги ҳамда Узун ва Қизирик туманлар энг паст кўрсаткичларни эгалаганлиги аниқланди.

Шунга кўра туманлар куйидаги 5-иловага мувофиқ гуруҳларга ажратилди.

5-илова

Баҳолаш натижасида олинган ушбу кўрсаткичлар туманларни ривожланишнинг энг муҳим йўналишларини аниқлашга имкон беради. Бунда рейтинг кўрсаткичларидаги фарқлар, ушбу йўналишлар бўйича ишларни тўғри ташкил этиш зарурлигини белгилаб беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни рейтинг баҳолаш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги 2020 йил 1 майдаги ПҚ-4702-сонли қарори.

2. Сульдина Г.А. Оценка сбалансированности социально-экономического развития муниципальных образований в регионе / Г.А.Сульдина, А.М.Хамидуллина // Вопросы экономики и права. – 2012.- №2.- С.111-115.

3. Солиев А., Назаров М., Қурбонов Ш. Ўзбекистон худудлари ижтимоий иқтисодий ривожланиши. Т., 2010.

4. surxonstat.uz

QORAQALPOG`ISTON HUDUDINING TABIATI VA TABIIY BOYLIKLARINING GEOGRAFIK O`RGANILISH TARIXI

¹Radjapov M.Ya., ¹To`lepov E.T., ²Baltabayev K.A.

¹Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

²Amudaryo tumani XTB qarashli 29-sonli o`rta maktab tarix fani o`qituvchisi

Xalqning ma`naviyati va madaniyati, uning haqiqiy tarixi o`ziga xosligi qayta tiklanayotgan jamiyatimizni yangilash va taraqqiy ettirish yo`lidan muvaqqiyatli ravishda olg`a siljitishda hal qiluvchi, belgilovchi ahamiyatga egadir.

Amudaryoning hozirgi, qadimiy del`tasida madaniy hayot juda erta boshlangan. Shu sababdan Qoraqalpog`iston hududida qadimiy arxitektura yodgorliklari, qadimgi odamlar yashagan makonlar juda ko`plab uchraydi. Arxeologik ma`lumotlarga ko`ra Qoraqalpog`istonda eramizdan avvalgi yillardayok ibtidoiy odamlar ovchilik, chorvachilik xatto dexqonchilik bilan shug`ullangan. Bularning hammasi shu davr odamlarining tabiat haqida ma`lum darajada bilimga ega bo`lganligini ko`rsatadi. O`lkamizning geografik o`rganilish tarixi ikki yarim ming yillik vaqtni o`z ichiga oladi. Buyuk grek olimi Gerodot, Arrian, Strabon va Ptolomey o`z asarlarida Orol bo`yi tabiati, rel`efi, dashtlari, daryolari, ko`llari va aholisi to`g`risida dastlabki ma`lumotlarni yozib qoldirgan. Qoraqalpog`iston hududi tabiati haqidagi geografik bilimlarning rivojlanib borishi o`rta asrlarda yashab o`tgan arab sayyohlari Ibn Xurdobek, Ibn Rustad, Al`-Ma`sudiy, Istarxiy, exud ibn Batuta va boshqalar yozib qoldirgan ma`lumotlar sirasiga kiritiladi.

Hozirgi Qoraqalpog`iston hududidagi o`zi yashagan davr geografiyasi bo`yicha ko`pgina ma`lumotlarni o`rta asrlarda yashagan mashhur Xorazm olimlari Xorazmiy va Beruniylarning asarlarida ko`rish mumkin.

Qoraqalpog`iston o`lkasini o`rganishda tabiiy geograik tasavvurlarning rivojlanishida buyuk komusiy olim, hamyurtimiz Abu Rayxon Beruniyning xizmatlari juda katta. U astronomiya, fizika, matematika, geografiya, geologiya, mineralogiya, kartografiya, etnografiya, botanika, tarix, adabiyot va boshqa fanlarning rivojlanishiga katta hissa qo`shgan va shu sohalarga bog`liq 150 dan ortiq asarlar yozgan. Shulardan «Xindiston», «Geodeziya», «Mineralogiya», «Kartografiya» kabi asarlar bizgacha etib kelgan.

XVII asrdan boshlab Turkiston o`lkasi bilan ruslar ham qizikib, Chor Rossiyasi hukumati hozirgi Qoraqalpog`iston hududida uning iqtisodi va tabiiy sharoitini o`rganish bo`yicha bir nechta kompleks ekspeditsiyalari tashkil etdi. Eng dastlabki tadqiqot ishlari Amudaryoning Uzboy orqali Kaspiy dengiziga tutashishini aniqlashga yo`naltirildi. 1879-1880 yillari rus olimi A.A.Gluxovskiy boshchiligidagi ekspeditsiya tadqiqot ishlarini olib bordi.

XX asrning ikkinchi yarmida Qoraqalpog`iston hududida geografik tadqiqot ishlarining hajmi ancha kengaydi. Hidrometeorologik kuzatish joylari ko`paydi. 1932 yili A.I.Smol`ko Qoraqalpog`iston hududining neft` va gazga boy ekanligini isbotlab berdi. 1937 yildan boshlab S.R.Tolstov boshqargan «Xorazm» etnografik

ekspeditsiyasi uzoq yillar davomida o'lkamizda ishlab, 1960 yili Amudaryoning quyi oqimi, Sariqamish, Uzboy haqida asarni nashrdan chiqardi.

Qoraqalpog'iston hududining er osti qazilma boylik konlarini, o'simlik va hayvonotlar dunyosini, agroiklim resurslarini, tuprog'ini. ekologik muhitni, iqtisodiy geografik muammolarini o'rganishda taniqli olim akademik O.Akramxodjaev, professor A.Rafikov, professor J.Matmuratov, dotsent A.Bekbo'latov, olim J.Samanov, professor E.Umarov, professor B.Jolibekov va boshqalarning hissalari benihoya katta bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi. –T., O'qituvchi, 1996.
2. Hasanov I., Gulomov P.N. O'zbekiston tabiiy geografiyasi (1-qism). O'quv qo'llanma.-T.: O'qituvchi, 2007.
3. Umarov E.K. Qaraqalpaqstanning ekonomikalik ha'm sotsialliq geografiyasi. JOO lari ushin sabaqliq. - Nokis.: Qaraqalpaqstan, 2014.

ХАЛЫҚҚА ХЫЗМЕТ КӨРСЕТИҮ ДӘРЕЖЕСИНИҢ ӘПИҮАЙЫ КӨРСЕТКИШЛЕРИ

Узақбаев Қ.К.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Хәзирги ўақытта хызмет көрсетиў тараўлары ямаса үшінши сектор (третичный сектор) дүнья жүзиниң көплеген мәмлекетлеринде экономикалық раўажланыўдың тийкарғы бағдарына айланды.

Хызмет көрсетиў дегенде, халықтың хызметлерге болған талапларының туўрыдан-туўры қанаатландырыў ушын өндирислик хәм өндирислик емес тараўлардың улыўма ўазыйпаны бирлестиргени түсиниледи (1).

Хызмет көрсетиў тараўлари географиясы халықтың хызметлерге болған мутәжликлери хәм қанаатланыў дәрежеси бойынша аймақлық айырмашылықларды, сондай-ақ хызмет көрсетиў тараўының аймақлық шөлкемлестирилиўин үйренеди (2).

География пәнинде хызмет көрсетиў тараўлары географиясы, әсиресе оның базар шараятында раўажланыўы, экономиканың басқа тармақларына қарағанда кемирек үйренилген.

Хызмет көрсетиў тараўлары бойынша илимий-изертлеўлер Абрамов М.А., Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А., Покшишевский В.В., Меркушова Л.А., Беленкий В.Р., Манак Б.А., Николский И.В. хәм басқалар тәрәпинен әмелге асырылған. Өзбекстанда хызмет көрсетиў тараўларын географиялық жақтан үйрениў бойынша Эргашев О., Абдурашидов Б., Солиев А., Назаров М., Оллояров Н., Жураев Т. хәм басқалардың мийнетлери жәрияланған (3).

Хызмет көрсетиў дәрежесин математикалық есаплаў жоллары арқалы хызмет көрсетиў дәрежесин анықлаў мүмкин. Өз алдына пайдаланыўға болатуғын ямаса әдеўир қыйынырақ болған, интеграллық көрсеткишлер сыпатында пайдаланыўға болатуғын хызмет көрсетиў дәрежесиниң әпиўайы

көрсеткіштерін қарап шығамыз. Керекті болған улыымалық белгілерді енгіземіз: i – хызмет көрсетіу дәрежесі есаплап шығылатуғын аймақлық бирлік (ауыл, қала, район, область), m – хызмет көрсетіу тарауы ямаса тури болып табылады.

1. Ең кең тарқалған хэм универсал хызмет көрсетіу дәрежесі көрсеткіші – халықты белгилі бир O_i^m хызмет көрсетіуі менен тэмийинленіуі болып, ол потенциал ретінде сыпатлау ушын да, сондай-ақ, хақықый хызмет көрсетіу ушын да пайдаланылуы мүмкін. Бул – 1, 1000, 10000 адамға есаплап шығылған жан басы көрсеткіші есапланады.

$$O_i^m = \frac{F_i^m}{H_i}$$

Бул жерде F_i^m – хызмет көрсетіу қуаты ямаса көлемі, H_i – халық саны.

2. (Z_m^i) жүкленіу көрсеткішін тэмийин етилгенлігіне қарата кері түрінде анағурлым сийрек пайдаланылады. Мекемедегі жүкленіуді, ондағы муғдар натурал (хақықый) бирлігін (мысалы, залдағы орынларды, емлеуханалардағы койкаларды) ямаса хызмет көрсетіуші хызметкердің (бир врачтың, муғаллимнің) жүкленіулерін есаплап шығыуға болады:

$$Z_i^m = \frac{H_i}{F_i^m}$$

Бул жерде H_i – муғдары улыума халықтың ямаса белгилі бир хызмет көрсетіуші (мысалы, мектеп жасындағы балалар) тутыныушылардың санын көрсетеді. Жүклеу көрсеткіштері – потенциал (итималлы).

3. Аймақлық хызмет көрсетіу шөлкемлерін сыпатлау ушын хызмет көрсетіу мекемелерінің қолайлы (оңай) болған көрсеткіштері пайдаланылады. Бул мәселе хәр қыйлы шешиледі хэм бул биз анық бир пункттегі (точкадағы) жасаушылар ушын болған қолайлықты есаплап шығыуды қәлеймизбе ямаса қандай-да бир аймақтың жасаушылары ушын қолайлықты есаплап шығыуымызға байланысly болады.

Конкрет (анық) бир точка ушын қолайлық ара қашықлықлар километрлерде (r) ямаса уақыттын сарыпланыуларында саатларда (t) сыпатланады. Бул көрсеткішлердің әхмийеті (мәниси) қанша көп болса, әлбетте соншелли хызмет көрсетіу дәрежесі төмен болады. Сонлықтан да оларды «негатив» (кери, унамсыз) көрсеткішлер деп сыпатлауға болады. «Негатив» (кери, унамсыз) хэм «тууры» көрсеткішлерді (тэмийинленгенлік сыяқлыларды) биргеликте пайдаланыу шийеленіушиликке алып барады, сонлықтан да «негатив» (кери, унамсыз) көрсеткішлерге әпиуайы «тууры»

көрсеткішлердің түсін келтіріуі ақылға уғрас болады. Буның ушын бул көлемлерди дәрежеге көтерип алса $\mathbf{1} = \frac{\mathbf{1}}{2}, \frac{\mathbf{1}}{t}$ жеткиликли болады.

Бирақ, егер r яки t нольге тең болып, ара-қашықлық жоқ болса, бул көрсеткішлерди есаплап шығыу мумкин емес. Олардың формасын өзгертиуі (модификациялау) керек болады (k – қолайлық коэффициенті):

$$k_i^{rm} = \frac{\mathbf{1}}{\mathbf{1} + r_i^m}, \quad k_i^{tm} = \frac{\mathbf{1}}{\mathbf{1} + t_i^m}$$

Қандайда бир аймақтың барлық халқы ушын қолайлықты есаплап шығыуда яки муғдардың орташа мәніси болған r ямаса t дан, яки k^r ямаса k^t дан пайдаланылады, яки хызмет көрсетиуі объектлери арасындағы d «орташа теоретик аралық» деп аталыушы табылады. Елатлы пунктлер әдетте халықтың тығызлығы жағынан тийкарынан өзгешелениуі себепли, қолайлық көрсеткішлердің орташа арифметикалық түрін қолланыу мумкин емес. Оларды халықтың тығызлығы бойынша өлшеп көриу керек (P):

$$k_i^{rm} = \frac{\sum_i k_i^{rm} \times p_i}{\sum_i p_i}, \text{ яки } k_i^{tm} = \frac{\sum_i k_i^{tm} \times p_i}{\sum_i p_i},$$

Бул жерде: I – көплеген i пунктлерди бирлестирип турыушы аймақтың индекси.

Орташа теоретикалық аралықтың муғдары d хызмет көрсетиуши мәкемелер аймақта бир тегис тең бөлистририлген жағдайда хәм d бир теңлемеге келетуғын естеги (ойдағы) квадрат тәрепте есапланған жағдайда табылады:

$$d_i^m = \sqrt{\frac{S_i}{n_i^m}}$$

Бул жерде S – аймақтың көлеми; n – бул турдеги объектлердің саны.

r хәм t көрсеткішлери сыяқлы d көрсеткіши де өзиниң мәніси бойынша «кери, унамсыз» болады, бирақ оны да «тууры» түрге аңсат айландырыуға болады (ол нольге тең бола алмайды):

$$k_i^{dm} = \frac{\mathbf{1}}{d_i^m}$$

Хақыйқый (факт) әхмийетине қарай табылған қолайлық көрсеткішлери теоретикалық жол менен есаплап шығылғанға қарағанда анағурлым анығырақ болады, бирақ олар анағурлым көбирек жумыс сарыпланыуын талап етеди.

Сонлықтан-да, изертлеушілер айтарлықтай көбірек орташа аралықтағы көрсеткішлерден пайдаланады.

Қарап шығылған көрсеткішлердің барлығы хызмет көрсетиуді қабыл етиу мүмкіншіліклерін сыпатлайды хәм хызмет көрсетиу дәрежесіндегі потенциал көрсеткішлерге жатады.

4. Хызмет көрсетиудің белгили бир түри менен халықты қамтыу әхмийетли сыпатлама болып саналады. Ол хызмет көрсетилген адамлар санының (әдетте бир жыллық) улыўма халық санына өз ара қатнасы болып табылады:

$$A_i^m = \frac{N_i^m}{H_i},$$

бул жерде A – халықтың қамтылыўы; N – хақыйқый (факт) тутыныўшылар саны.

Тараўдың өзине тән айырмашылығына (спецификасына) қарай A муғдарын халыққа хызмет көрсетилиўине, қатнасыўына, мурәжәт етиу санына, жеделлигине қарай ат берийге болады. A – хақыйқый (факт) көрсеткіш (4).

Солай этип, үйренилип атырған илимий бағдар курамалы дүзилiske ийе болып, хызмет көрсетиу дәрежесин анықлау хызмет көрсетиу географиясының ең тийкарғы ўазыйпаларынан бири болып, оны үйрениу арқалы халыққа хызмет көрсетиу географиясының тийкарғы көрсеткішлерин изертлеу мүмкин.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Абрамов М.А. География сервиса (Сфера обслуживания в СССР). – М.: Мысль, 1985. – 255 с.
2. Анисимова В.В., Романова И.А., Некрасова М.Л. География сферы обслуживания (третичный сектор экономики). – Краснодар.: КубГУ, 2017. – 296 с.
3. Назаров М., Тожиева З. Ижтимоий география. – Т.: 2003.
4. Алексеев А.И., Ковалев С.А., Ткаченко А.А. География сферы обслуживания: основные понятия и методы. – Тверь.: ТверьГУ, 1991. – 117 с.

КОМПЛЕКСООБРАЗУЮЩАЯ РОЛЬ МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВЫХ РЕСУРСОВ В РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕГИОНА

Ешимбетов У.Х., Абдираманов Ж.Б., Абдинасыров К.

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Отрасли промышленности, которые технологически, организационно, хозяйственно соприкасаются в сфере добычи, переработки и потребления минерального сырья, составляют минерально-сырьевой комплекс. Его специфику определяют такие факторы, как:

- определяющая роль природного фактора на изменение основных индикаторов функционирования предприятий и дифференциацию индивидуальных затрат на изучение, разведку и добычу минерального сырья, которые существенно различаются во времени;

- ограниченность запасов как сырьевой базы для развития промышленности, т.е. природных ресурсов, рано или поздно оказывается недостаточными для дальнейшего расширения общественного производства, так и зависимость загруженности производственных мощностей от их количества и качества, а также специфики развития отрасли;

- продолжительность воспроизводственного цикла, включающего в себя геологические исследования, проектирование, строительство, уровень использования проектных мощностей, определяющего длительность временного лага от вложения средств до получения прибыли.

Таким образом, минерально-сырьевой комплекс является очень широкой и сложной взаимосвязанной производственной (технологической) системой, включающей в себя добычу, обогащение и последующей переработки ресурсов минерального сырья. Его специализация и эффективное функционирование зависят от масштабности, количественного и качественного состава минеральных ресурсов. Формирование и развитие минерально-сырьевого комплекса обеспечивает комплексного использования всех видов полезных ископаемых и устойчивого регионального экономического роста в долгосрочной перспективе.

В специальной литературе территориальной минерально-сырьевой комплекс описаны как территориальные сочетания естественных ресурсов. А.А. Минц предлагает определять понятие «территориальное сочетание естественных ресурсов» так: это источники ресурсов различного вида, расположенные на определенной целостной территории и объединяемые фактическим или перспективным совместным использованием в рамках единого производственно-территориального комплекса.

Надо подчеркнуть, в экономической и экономико-географической литературе часто встречается понятие производственно-территориальный комплекс. Это понятие в принципе не совпадает с понятием территориально-минеральный комплекс. Однако эти объективно существующие качественно различные системы, будучи совмещены в территориальном отношении, взаимодействуют и, следовательно, взаимно влияют друг на друга.

Очевидно, подобное определение можно было бы принять и для территориального минерально-сырьевого комплекса. Формирование территориального минерально-сырьевого комплекса на базе не каждого сочетания минеральных ресурсов, а только на базе минерального комплекса, когда в его состав входят месторождения, освоение которых имеет комплексобразующее значение. Обязательные условия выделения территориального минерально-сырьевого комплекса – рациональная специализация комплекса горнодобывающих и перерабатывающих

производств на определенной целостной территории; наиболее полное и эффективное использование минеральных и удовлетворение хозяйства.

Исходя из этого можно сделать вывод, что территориальной минерально-сырьевой комплекс представляет собой естественно сложившаяся территориальная совокупность различных видов полезных ископаемых, на базе которых в рамках рациональной специализации и создание группы добывающих и перерабатывающих производств, которые обеспечивают эффективное комплексное использование минеральных, материальных и трудовых ресурсов. Территориальный минерально-сырьевой комплекс – это часть народохозяйственного комплекса, который во многих случаях формируется на основе добыча и переработке местных минерально-сырьевых ресурсов. Формирующиеся территориальной минерально-сырьевой комплекс далеко не во всех случаях совпадают с границами внутриобластных районов. Иногда они охватывают районы смежных областей (пример – ТМСК в районе Курской магнитной аномалии). Интенсивное использование минеральных ресурсов как часть общего процесса хозяйственного освоения возможно при определенной подготовленности территории к дальнейшему экономическому развитию. Такие условия благоприятствуют мобилизации факторов интенсивного развития и формирования территориальной минерально-сырьевой комплекса.

В Республике Каракалпакстан формируется два территориальной минерально-сырьевой комплекс. Первый Кнуградский территориальной минерально-сырьевой комплекс. Она формируется на базе освоения и переработке углеводородного сырья и минеральные соли. Здесь работает Устюртский газо-химический комплекс и Кунградский содовой завод. Второй Султанувайский территориальной минерально-сырьевой комплекс. формируется на основе добыча и переработка строительных материалов. По административном отношении она принадлежит Беруниском и Караузякском районам.

В нем также выделяют вертикальные и горизонтальные структуры. Первая дифференцируется по видам и группам минерального сырья, а вторая – по территориальному признаку и специализации, на основе которых формируются как отраслевые, так и межотраслевые структуры (например, топливно-энергетический комплекс). Такая структуризация позволяет оценить отраслевые и межотраслевые воспроизводственные процессы, обеспечить научную обоснованность и сбалансированность структурных элементов комплекса.

Для регионов с действующим минерально-сырьевым комплексом его развитие заключается главным образом в совершенствовании и диверсификации функционирующих производств на основе:

- сложившейся структуры освоения местных минерально-сырьевых ресурсов;
- удельного веса отдельного вида минерального сырья в удовлетворении региональных и межрегиональных потребностей, его экспорте;

- действующих технологических и организационно-экономических связей;
- тенденций развития и анализа внутренних и внешних факторов, характеризующих рынок производства и труда промышленности региона;
- экологических ограничений вследствие уязвимости окружающей среды к антропогенной деятельности и высокой концентрации промышленного производства в регионе;
- возрастающей роли комплекса в стимулировании процессов урбанизации.

Стратегия организации и функционирования минерально-сырьевого комплекса заключается в достижении следующих приоритетов:

- оптимизация для конкретных региональных условий уровня добычи минерально-сырьевых ресурсов и утилизации отходов;
- рациональное использование природно-экономического, трудового, инновационного потенциала;
- применение техники и технологии добычи переработки минерального сырья с учетом особенностей конкретных месторождений региона для максимального уровня извлечения ценных веществ, эффективной переработки и утилизации сопутствующих компонентов;
- разработке и внедрении экономических стимулов для обеспечения эффективного развития предпринимательства в сфере добычи и переработки местного минерального сырья.

Вместе с тем, независимо от уровня развития производительных сил территориальные минерально-сырьевые ресурсы представляют собой относительно замкнутую систему с ограниченными возможностями удовлетворения спроса. При этом, исходя из их экономических характеристик, следует выделить их как регионального фактора роста промышленного производства. Во-первых, локализация по территории, что зачастую ограничивает перевозку минерального сырья вследствие значительных транспортных издержек. Это существенно отличает их от финансовых, инновационных и трудовых ресурсов, относительно свободно перетекающих между регионами. Во-вторых, комплексобразующая роль минерально-сырьевых ресурсов, стимулирующая реализацию различных социально-экономических и инфраструктурных проектов. В-третьих, именно комплексное освоение локальных минерально-сырьевых ресурсов обеспечит базис, как для развития местной промышленности, так и для всего хозяйства региона.

Принимая во внимание территориальных сочетаний минеральных ресурсов и производств, можно сделать вывод о том, что выполняя комплексобразующую функцию, минерально-сырьевые ресурсы являются важным фактором экономического развития регионов в целом и промышленности в особенности.

Территориальной минерально-сырьевой комплекс имеет приоритетное значение для развития промышленности как стимулирующий фактор

обеспечения устойчивого экономического роста на отдельной территории. Вместе с тем недостаточная разработанность теоретико-методических основ стратегического планирования, несбалансированность и несогласованность дорожных карт, разрабатываемых на региональном и отраслевом уровне, обуславливает эффективность его функционирования. Основной причиной этого является недооцененность потенциала территориального минерально-сырьевого комплекса для развития национальной экономики.

Использованные литературы:

1. Егорушкина Т.Н. Системообразующая роль минерально-сырьевых ресурсов в обеспечении эффективного функционирования минерально-сырьевого комплекса региона.
2. Зелепукин С.В. Подмосковский угольный бассейн – современный этап развития. // Уголь. 2002. №2. С 31-34.
3. Минц А.А. Экономическая оценка естественных ресурсов. М.: Мысл, 1972. - С. 227.
4. Приваловская Г.А. Избранные труды. Ярославль. 2015. - С. 162.

ДУНЬЯ ЖҮЗИ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚУРАМЫ

Юлдашева Д.Қ.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Халықтың демографиялық құрамы деп-аймақ халқының жас жыныс кәсіптік хәм.т.б. көз қарастан айырмашылығына айтылады.

Халықтың жас құрамы – социал-экономикалық хәм демографиялық процеслерди үйрениў мақсетинде халықтың жас группаларына бөлиў болып табылады. Халықтың жас құрамы халық ортасындағы түрли жас топарларына бирлестириўши система есапланады. Халықтың жас топарлары хәм демографиялық процеси өз-ара байланыслы халда кәлиплеседи. Халықтың құрамында жаслар салмағының жоқарылығы, неке хәм туўылыў уқсаған демографиялық процеслерге унамлы тәсир көрсетеди.

Халықтың жас құрамы экономикалық демографиялық көз қарастан 3 топарға ажыратылады.

-0-14 жас – балалық жас

-15-64 жас – мийнет жасындағы халық

-65 – жастан жоқары кекселер.

1-кесте

Дунья халқының жас құрамы

Дунья жүзи халқы 7 776 697 000	0-14 жас 2 295 287 000	15- 59 жас 4 872 860 000	60 -тан жоқары 108 550 000
Ер адамлар	1 120 982 000	2 483 715 000	54 252 000
Ұялар	954 201 000	2 389 145 000	54 298 000

Дерек: Қарақалпақстан Республикасы статистика басқармасы демография бөлими.

Халықтың жас құрамы оның тәбийий көбейиўине байланыслы туўылыў жоқары болған жағдайларда халық құрамында балалар салмағы жоқары

болады. Туұылыұ пәс болғанда халықтың орташа өмир көрийи салыстырмалы узақ болған жағдайларда халық қурамында қекселер салмағының жоқары болыұы гүзетиледи. Дүнья халқының қурамында балалар үлеси кемейип мийнетке жарамлы хәм кексе жастағы халық салмағы көбеймекте.

БМШ мағлыұматларына көре халық қурамында 65 хәм оннан үлкен жастағылардың салмағы 7% тен көре жоқары болса халық демографиялық көз қарастан қартайған есапланады. Дүнья жүзинде қекеселердің салмағы 8%. Дүнья бойынша ең қартайған мәмлекетлерге Япония (23%), Германия (20%), Монако (24%), Өзбекстан 5% ти қурайди.

XX әсир басында швед демограф илимпаз Г.Сундберг жас қурамы жас қурамын үш топарға бөледі:

- Прогрессив
- Стационар
- Регрессив
- Прогрессив жас қурам

Халықтың улыұма муғдарында балалар (0-14 жастағы) салмағы кекселерге (65-жас хәм оннан жоқары) салыстырғанда жоқары болады. Бундай жағдай туұылыұ дәрежеси жоқары болған территорияларда бақланып, олардың халқы турақлы түрде көбейип барады. Мысалы: Туркия, Индонезия хәм.т.б

- Стационар жас қурам

Халықтың улыұма муғдарында балалар менен кекселер салмағы тең болады. Стационар жас қурамында халықтың саны бир муғдарда турады. Халықтың тез көбейиұи тез азайыұы бақланбайды. Мысалы: Корея Республикасы, Канада хәм.т.б.

- Регрессив жас қурам

Халықтың улыұма муғдарында кекселер салмағы балаларға қарағанда жоқары болады. Бундай жағдайда халықтың саны әсте ақырын азайып “депопуляция” жағдайы жүз береді. Халық барған сайын қартайып барады. Англия, Франция, Германия, Швеция хәм.т.б.

2-кесте

Дүнья халқының жас қурамының материклер бойынша бөлистириұ
(% есабында)

Материклер	0-14 жас	15-64 жас	64 жастан жоқары
Европа	22	61	17
Азия	36	57	7
Арқа Америка	23	62	15
Қубла Америка	45	50	5
Африка	39	59	6
Австралия хәм Океания	29	59	12

Дерек: Қарақалпақстан Республикасы статистика басқармасы демография бөлими.

Халықтың биологиялық жасы дегенде оның пайда болған ембрионлық дәуиринен баслап раұажланып, қартайып дүньядан өтиұине шекемги дәуирге айтылады. Халықтың календарь жасы деп –инсанның дүньяға келип раұажланып, қартайып дүньядан өтиұине шекемги дәуирге айтылады.

Мийнет ресурслары мәмлекет халқының мийнетке жарамлы жастағы топары киреди. Мийнет жасы яғный мийнетке қәбилетли жасы инсанның социал өндиристе қатнасыуына байланыслы болған жас шегарасы есапланады. 1929-1933-жыллары мийнетке жарамлы жастың төменги шегарасы 14 жас болған. 1937-жылы 15 жасты кураса, урыс жылларында 14 жасқа түскен. Урыстан кейин 16 жасқа көтерилген. Хәзирги дүнья жүзи мийнет ресурслары 15-65 жасты курайди. Бул хаялларда 16-54 жас, ер адамларда 16-59 жасты курайды.

Жер жүзи халқының 58 % ты мийнет ресурсларынан ибарат.

Мийнет ресурсларының үлеси Европада ең жоқары көрсеткиш бенен белгиленеди. Яғный 63-65 % ты курайды. Бул көрсеткиш Австралия хәм Океанияда 56-59 %т, Азияда 53-54 % болса Африкада 49 % салыстырмалы төмен .

Халықтың жас курамы –халық арасындағы жыныстың муғдарын сәўлелендириўши түсиник.

Халықтың жас –жыныс курамы оған тән белгилер ишинде ең әхмийетли есапланады. Дүньяда ер адамлардың саны хаяллардың санына қарағанда 20-30млн ға көбирек. Бирақ айрым континентлер хәм хаяллар арасындағы айырмашылық сезилерли дәрежеде хәр қыйли.

Дүнья жүзинде 14 жасқа шекемги хәр 1000 қызға 1070 үл бала туўры келеди. Бул көрсеткиш Европада 1064, Азияда 1058, Австралияда хәм Океанияда 1059, Африкада 1008, Америкада 1039,

15-64 жас мийнетке жарамлы жасдағылардың хәр 1000 хаялға 1021 ер адам туўра келеди. Бул көрсеткиш Европа 1049, Азияда 1039, Австралияда хәм Океанияда 1049, Африкада 979, Америкада 900.

3-кесте

**Жәхәнде ер балалар туўылыуы ең жоқары 10 мәмлекет
Хәр 100 қызға салыстырғанда туўылған ер балалар.(2016 ж)**

Армения -114	Қытай -110
Азербайжан -113	Сан-Марино-109
Грузия -113	Македония -108
Ҳиндстан-112	Сингапур-108
Албания-110	Черногория -108

Дерек: Қарақалпақстан Республикасы статистика басқармасы демография бөлими.

Статистикалық мағлыўматларға қарағанда дүнья бойынша қыз балаларға қарағанда ул балалар көбирек туўылады. Хәр 100 мың қыз балаға 104-107 ул бала туўры келеди. Ул балалар салмағының қыз балаларға қарағанда жоқарылығы көп жағдайларда 15-20 жасларға шекем сақланып барады. 20-24 жасларда жыныслар салыстырмалы теңлеседи. Оннан кейин әсте-ақырын ер адамларға қарағанда хаяллардың салмағы артып барады. Республикамызда ХІХ-әсирдің екинши ярымы ХХ-әсирдің басында хаяллар салмағы пәс болып, хәр 1000 ер адамға 856-859 хаял туўры келген. ХХ-әсирдің 60-жылларынан баслап хаяллар салмағы артқан. Хәзирде жынысый курам теңлесип қолайлы демографиялық раўажланыўға тийкар болмақта.

(Мәмлекет 100 хаяалға туўры келетуғын ер адамлар)

БАӘ	219	Эстония	84
Қатар	200	Латвия	86
Қувайт	154	Россия	86
Малдыв атаўлары	144	Украина	86
Вахрейн	124	Белорусия	87

Дерек: Қарақалпақстан Республикасы статистика басқармасы демография бөлими.

Регионлар	Туўылыў Коэффициенти	Өлим Коэффициенти	Тәбийй й өсиў	Балалар өлими (5жас)	Орта өмир көриў ер адамлар	Орта өмир көриў Хаяллар
Пүткил дүнья	23	9	14	81	65	69
Африка	36	14	22	120	52	54
Америка	21	8	13	26	70	75
Арқа Америка	21	9	12	7	74	80
Қубла Америка	23	8	15	41	66	72
Кариб бассейни	22	8	14	30	68	72
Азия	24	9	15	73	65	68
Қубла батыс-Азия	31	8	14	61	66	69
Орта хәм Қубла Азия	28	11	15	96	61	62
Қубла шығыс Азия	26	8	23	62	63	66
Шығыс Азия	17	6	17	33	69	73
Россия	9	16	18	21	59	72
Австралия Окения	19	8	11	8	73	76
Европа	11	11	0	13	72	78

Дерек: Қарақалпақстан Республикасы статистика басқармасы демография бөлими.

1994–жылдан 2019–жылға шекемги дәўирде 5 жасқа шекемги болған балалар өлими 54 % ке қысқарған. Дүньяда өмир көриў даўамыйлығы 1994-жыл 64,9 жас болған болса 2019-жылда 72,3 жасқа шекем хәм 2030-жылы және узайды. Хәзирги орташа туўыў дәрежеси хәр бир хаялға 2,5 баланы пайда етсе, 2030-жылдан баслап бул көрсеткиш 2,4 баланы пайда етеди. 65 жас хәм оннан үлкен жастағылар үлеси халық қурамында асып бармақта. Хәзирде Европада олардың салмағы 19% тен асты, Арқа Америкада болса 16% қурайды хәм 2050-жылға келип бул көрсеткиш 28 хәм 23% тен асады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. М.Р.Бориева, З.Н.Тажиева, С.С. Закиров. «Халықлар географиясы хәм демография тийкарлары.» 2011-жыл «Тафаккур» баспасы.

2. А.Каюмов, И.Сапаров, М.Тиллабаева. «Жәхән экономикалық социаллық географиясы» Ташкент Өзбекстан -2014.

QURÍLÍS MATERIALLARÍ BAĞDARLARÍNDAGÍ PAYDALÍ QAZÍLMALARDÍN JAYLASÍWÍ

Iskenderov A., Bazarbaev M.Q., Daryabaev Í.S., Otebaev U.T.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Respublika qurılıs materialları sanaatı sanaattın eń áhmiyetli tarawlarınan esaplanadı, qurılısqa xızmet etetuǵın hám kárxanalardı, basqarmaǵa xızmet kórsetetuǵın bólimlerdegi joybarlaw institutların óz ishine aladı. Sońǵı jılları xojalıqlar aralıq baylanıslardıń barǵan sayın bekkemlenip rawajlanıp barıwı, qurılıs materialları sanaattın rawajlanıwına alıp keldi. Respublikamız qurılıs materialları áhmiyetke iye jer astı baylıqları tiykarınan alǵanda Qarataw, Jumırtaw, Sultan-Wa'yis taw, Beltaw, Ústirt, Aral teńizindegi Lazarev atawında jaylasqan (Talk, atız sıpatı, asbest, mramor, granit, hák tası, mergel, kaolik ılaylı galg, gips).

Qurılıs materialları shiyki zatı qorları ishinen hák tasın ayrıqsha atap ótiw kerek. Respublikada onıń oǵada úlken qorı bar. Olar arasında kólemi jaǵınan Jamansay, Aqtaw Jumırtaw kánleri ayrıqsha áhmiyetke iye. Esaplawǵa qaraǵanda tek Aqtaw kániniń ózi Nókis qalasındağı hák zavodın shiyki zat penen támiyinlew.

Geologiyalıq izertlewler Qarqıralı sayda mramor, Ziynelbulaqta talk tası, Aqtawda, Qaratawda fosforitlerdiń úlken qorlarınıń bar ekenligin anıqladı. Fosforitniń Qoyanshıq kánindegi qorı 1130 mln kub metr.

Sonday-aq respublika tsement sanaatı ushın shiyki zat qorlarına bay. Respublikanıń derlik kópshilik rayonlarında fosfor buyımların keramikalıq hám fasad plitaların islewge hám gerbish shıǵarıwda qol keletuǵın bahalı jaylardıń jeterli qorları bar.

Respublikamız qurılıs materialları sanaatı qurılıs gerbishlerin jetistiriw menen birge bir tutas temir biton konstruksiyaların jáne detalların jetistiretuǵın iri komplekske ayıladı. Olardan mısal retinde: Nókis-Taxiatash iri pánelli-úy qurıw kombinatları usı qalalardağı temir beton konstruksiyasın jetistiretuǵın zavodlar, Xojeli, Beruniy, Qońırat, Shimbay, Tórtkúl hám basqada qalalardağı iske túsken temir-beton ónimlerdi jetistiretuǵın zavodlardı tsexlardı atawǵa boladı. Bulardan basqa Qaratawdağı tas maydalaytuǵın zavod. Nókis keramzit zavodlarında qurılıs kompleksleriniń ajıralmas bólegi.

Qaraqalpaqstanda qurılıs materiallarınıń jaylasıwınıń tábiyiy baylıqları tiykarınan eń úlken úsh toparǵa bólinedi.

Birinshiden. Aqtawdağı hák tas káni. Ol Sultan-Wa'yis tawınıń túslik-batıs tárepinde jaylasqan. Bul kán meridional baǵıtta uzınlıǵı 5 km lik jińishke kishigirim taw dizbeginde jaylasqan. Ol tiykarınan polezoy erasındağı hák tastań dúzilgen.

Ekinshi toparǵa kiretuǵın kánler por dáwiriniń taw jınısları menen baylanıslı. Olar Ámiwdárya deltasınıń hár jerdegi tóbelerinde jaylasqan. Sonday-aq Tüyemoyın tusındağı Ámiwdáryanıń oń hám shep jaǵalawında Bozataw rayonındağı Porlıtawda

Taxtkópir rayonındaǵı Beltawda, Taqıyatas, Nókis, Xojeli qalalarınıń tusındaǵı baqanshaqlı hák taslar por dáwiriniń senon hám turan basqıshlarında ushıraydı.

Úshinshi toparǵa hák tas kánlerin neogen dáwiriniń Soriot bólimindegi taw jınıslarına baylanıslı. Olar ádette Qaraqalpaqstan Ústirtiniń tik jarın boylap Qońırat hám Shomanay rayonlarınıń tusında jaylasqan. Bul demek Respublikamız qurılıs sanaatınıń rawajlanıwına keń kólemde múmkinshilik beredi. Bul tarawdı rawajlandırıwǵa házirgi bazar ekonomikasına ótiw dáwirinde sırt el investitsiyasın hám ishki investitsiyadan ónimli paydalanıp orta hám kishi óndiris kárxanaların qurıw jolı menen ámelge asırıwǵa, yaǵnıy búgingi kúnniń baslı mashqalaları bolıp tabıladı.

Jer astı qazılma baylıqların qorǵaw máselesi óndiriste texnologiyalıq protsesslerdiń ayırım jaǵdaylarda tómenliginen hám pariqsız háreketlerdiń aqibetinen olardıń belgili bir bólegi taslandıǵa qosılıp ketedi. Jer astında payda bolǵan órten tas kómir órtenedi. Skvajinalar arqalı betine shıǵarılgan tábiyy gazlar, hawaǵa aralasıwdan uzaq waqıt fakel bolıp janıp turadı.

Texnika qáwipsizliginiń talapları buzılǵan neft kánlerinde órt payda bolıp, biraz nefttiń janıp joq bolıwına alıp keledi. Sonıń ushın jer astı qazılma baylıqlarınıń belgili bir bóleginiń bunday paydasız ısrap bolıwınıń aldın alıwın hár bir qániygeniń hám ilimpazdıń ádiwli wazıypası bolıp tabıladı. Sonlıqtan házir bul máseleler boyınsha ilim izertlew jumısları júrgizilip tiyisli texnikalıq ilájlar kórilip atır. Mısalı: Qorı az, oǵada siyrek gezlesetuǵın, qádirli metallardı basqa metallar menen almastırılmaqta. Biraq tábiyatta taza ruda ushıraspaydı. Mısalı: Temir rudasınıń quramında óz muǵdarındaǵı mıs, tsink qorǵasın bar. Olar temir mıs óndiriw protsessinde paydasız taslandıǵa qosılıp ketedi. Sebebi bul bizde ekinshi dárejeli minerallardı óndiriw texnologiyası joqtıń qasında. Sonlıqtan buǵan házir kewil bólinip, sırt eller menen kárxanalar dúzilip atır.

Elimizde jer astı qazılma baylıqlarınıń júdá kóp xorları bar. Olardı xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawında paydalanıw dárejesiniń úzliksiz ósip barıwı fizikalıq hám yuridikalıq táreplerdiń aldında jańa wazıypalardı payda etedi. Olar nızamlar arqalı belgilenedi. Biziń respublikamızda jer astı qazılma baylıqların hám mineral resursların únemli paydalanıwdıń olardı qorǵawdıń, huqıqlıq, ekonomikalıq, ekologiyalıq hám shólkemlestiriwshilik tiykarları Ózbekstan Respublikasınıń 1984-jılı qabil etilgen «Jer astı baylıqları haqqındaǵı» nızamında belgilengen.

Bul yuridikalıq aktlerde taw qatnasıqların retlestiriwde, jer astı qazılma baylıqların paydalanıw hám olardı qorǵawda respublika húkimetiniń jergilikli hákim hám basqarıw uyımlarınıń kompentantsiyaları anıq kórsetiledi.

Usınıń menen birge bul yuridikalıq aktlerde jer astı qazılma baylıqların paydalanıw. Olardı qorǵaw hám geologiyalıq úyreniw júrgiziw, ústinen baqlaw hám qadaǵalaw júrgiziw. Sonday-aq bul jumıslardı sheklew hám toqtatıw, jer astı qazılma baylıqların paydalanıw hám qorǵaw boyınsha payda bolǵan dawları sheshiw olar haqqındaǵı nızamlardı buzıwshılardıń juwapkershiligi hám xalıqaralıq shártnamalar tuwralı wazıypalar konkret kórsetilgen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

- 1 Ballieva R. Traditsionnie prirodopol`zovanie v Karakalpakii. Nukus:

Karakalpakstan. 1996. 108 s.

2 Umarov E. Qaraqalpaqstannın ekonomikalıq ha'm sotsiallıq geografıyası. No`kis, 2011.

GEOGRAFIYALÍQ OBEKT ORNÍN BELGILEWSHI TOPONIMLER

Seytniyazov Q., Saliev E.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Geografıyalıq atamalar arasında kelip shıǵıwı menen geografıyalıq obektin mánzilin, yaǵniy geografıyalıq ornına, huqıqıy jaqtan mámleket orayına salıstırmalı jaylasqan ornın kórsetiwshi, belgilewshi atamalar toparı bar. Olardı kóbinshe, orenterlewshi yaki mánzildi anıq kórsetiwshi toponimler dep ataydı. Bunday atamalar geografıyalıq obektin jaylasqan ornına salıstırmalı kóbinshe ózine mas juplıq payda qılǵan. Máselen, Jańa Zellandiya, Arqa hám qubla atawlar, Turkiya hám Gretciya aralıǵında jaylasqan Arqa hám Qubla Sporada atawları, Qıtaydaǵı Pekin (Arqa paytaxt) hám Nankin (Qubla paytaxt) Yaponiyadaǵı Tokio(Shıǵıs paytaxt) hám AQSH taǵı shtatlar Arqa hám Qubla Karolina, Arqa ham Qubla Dakota, Verjiniya hám batıs Verjiniya, Arqa, Qubla hám Shıǵıs Qıtay teńizleri, Qazaqstandaǵı Qubla, Arqa , Batıs hám Shıǵıs Qazaqstan walayatlardı. h.t.b.

Geografıyalıq kartalardı itibar berilip qaralsa, **Tripoli** (grekshe-úsh qala)qalası ekew, olardı bir-birinen parqlaw ushın arablar, házirde Liviya paytaxtı esaplanǵan Tripoli qalası Trabulusal- batıs(batıs Tripoli), Lubnondaǵı Tripoli qalası bolsa Trabulusaw-Sham(Shıǵıs Tripoli) dep ataydı. Áyyemde Liviya paytaxtı Tripoli qalası ornında Finikiyalılar kaloniyası Ia qalası bolǵan. Kiyinshelli olardıń Ia Sabrata hám Leptis-Magna kaloniyaları birgelikte Tripoli dep atalǵan. Mánzil belgilewshi xarakterge iye bolǵan atamalar toparına Pereneya yarım atawınıń batıs bóliminde jaylasqan **Tragalgar** tumsıǵı atamasında kiritiw múmkin. Trafalgar tiykarında arabsha, Trafal-batıs(batıs tárep) sózinen alınǵan. Tariyxıy maǵlıwmatlardan belgili, Angliya flodı admeral Nelson generallıǵı qol astında Trafalgar tumsıǵı janında, frank-ıspan teńiz flodı üstinen jeńiske erisken. Sonı da aytıp ótiw kerek , bul tariyxıy jeńis sharapatına London qalasındaǵı eń úlken maydanlardıń birine Trafalgar atı berilgen.

Montevideo- Qubla Amerikadaǵı Urugvay mámleketi paytaxtı. Qalanıń bul at penen atalıwınıń qızıqlı tariyxı bar. Orta ásirlerde ispan kartogrıfları tárepinen ashılǵan jerlerdegi tawlar kóbinshe rim sanları menen belgilengen. 1520- jılı La-Plata qoltıǵında sayaxatshi F. Magellan tárepinen anıqlanǵan taw atı kartaǵa Montevideo dep jazılǵan. Partugalsha, monte-taw, VI-latinsha altı sanı, de-qosımsha, O-ıspan tilindegi oriente(shıǵıs) sóziniń qısqartılǵan kórinisi. Demek, atama dáslep “altınshı taw(shıǵıstan yáki batıstan)” degen mánisti bildirgen.

Evropa, Afrika hám Aziya kontenentleri tutasqan aymaqta jaylasqan Orta teńiz atı onıń geografıyalıq ornın kórsetedi. Grekler, teńizdi aymaqlar aralıǵında jaylasqanlıǵı hám orentir wáziypasın atqarıwı múmkinligin esapqa alıp onı Mediterraneo- “orta teńiz” dep ataǵan. Teńiz orta ásirlerden berli usı at penen belgili bolǵan, áyyemgi shıǵıs dereklerinde teńizdi Shom teńizi, Rum teńizi, Margib teńizi

dep te atağan. **Ikvador** mámleketi ati da, oniń ikvator, yaǵniy jer sharın ekige arqa hám qubla yarım sharǵa ajratatuǵın aylanba sızıq ótetuǵın aymaqta jaylasqanlıǵın kórsetip beredi. Sol sebepten, 1830- jilda payda bolǵan gárezsiz mámlekette Ikvator atı berilgen. Qazaqstan hám Qırǵızstan kartasında Kungay hám Terskay kibi aralıq belgilewshi(orientirlew) orografik terminlerdi ushıratıw múmkin. Kungay Alataw-quyash nurı kóp túsetuǵın, qublaǵa qaraǵan-kungay tawlar, Terskay Alatawı-quyash túspeytuǵın, quyash nurı az kem tússetuǵın , quyashqa qarsı-terskay tawlar.

Bizge belgili kóp xalıqlar óz watanların, jerlerin dúnya orayına qıyaslaǵan. Máselen, áyyemgi inkler imperiyası hám onıń paytaxtıńın atı tap usı kóriniste payda bolǵan. Olar óz mámleketin **Tuyantisyúyo**-“dúnyanıń tórt tárepini belgileytuǵın mámleket”, paytaxtı bolsa **Kwsko** – yaǵniy “kindik”, aniqlawı dúnyanıń orayı dep ataǵan. Bunday dastúr qıtaylar ushında ózine mas bolǵan. Olar áyyem zamanlardan berli óz mámleketin **Shjungo**- “ortadaǵı mámleket” dep ataǵan. Tınısh okeanı qubla-shıǵısta Pasxa atawı bar. Atawdı 1722- jılı gallandiyalıq teńizshi Y. Roggeben Pasxa kúni ashqan hám xristianlar bayramı húrmetine “Pasxa atawı” dep ataǵan. Áyyemde atawdı tubjoy xalqı óz jerlerin **te-pito-te-xenya** “ Jer kindigi” yaki **Mataki-te-rangi** “ aspandı kóriwshi kúsh” dep ataǵan. Olar dúnyanıń eń úlken okeanıńın sheksiz suwları arasında bir kishi jerlerin sonday oylaǵan edi.

Bir topar toponimler bar, olar geografiyalıq obekttiń alıs shetki aymaqlarda jaylasqanlıǵın kórsetedi. Maselen, Batis Sibirdiń arqa bóliminde jaylasqan **Yamal** yarım atawı,nemec tilinde “jerdiń sheti, jerdiń aqırı” degen mánisti bildiredi. Pereneya yarım atawınıń shetki arqa-batıs jaǵalarında jaylasqan tumsıq **finisterre** (latinsha finis- shetki, aqırǵı” hám terra-jer) dep ataǵan. Usıǵan uqsas atama, Afrika materiginde eń shıǵıs noqatı esaplangan- **Xafun**(arabsha, ras-xafun- shetki tumsıq”) hámde Karnuoll yarım atawınıń qubla-batısındaǵı tumsıqqa hám **lenbs-inb**-“jerdiń aqırı” degen at berilgen.

Sonıda aytıw kerek, tiykarınan dúnya aymaqları atamaları tiykarında hám olardıń teretoriyalıq jaylasıwın belgilewshi mánisler bar. Geografiyalıq obekttiń jaylasıwı, orınıń mánisin bildiriwshi toponimler keń tarqalǵan. Olardıń kópshiligi jaqsı tanıs hám áyyemnen qollanılıp kelinedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. O`zbekstan ma`mleketlik tili haqqındag`ı nızamg`a o`zgerisler ha`m qosımtalar kiritiw tuwrısında. Tashkent, 1997-jıl 21- dekabr.
2. O`zbekstan Respublikası Ministrler Kabineti “O`zbekstan Respublikasındaǵ`ı administrativ-aymaqlıq birlikler, xalıq punktleri, sho`lkemler ha`m basqa toponimik obyektlerdin` atamaların ta`rtipke salıw tuwrısında” qararı, Tashkent, 1996-jıl 1- may.
3. Murzaev E.M. Geografiya v nazha`mniyah. Moskva. 1982.
4. Pospelov E.M. Toponimika v shkol`noy geografii. Moskva, 1981.
5. Xasanov X. Jer tili. Tashkent 1977.
6. Xasanov X. Geografiyalıq atamalar sırı. Tashkent, 1987.
7. Qoraev S. Toponimika-orın atamaları haqqındag`ı pa`n. Tashkent, 1980.
8. Qoraev S. Toponimika O`zbekstanda, Tashkent 1991.
9. Qoraev S. Geografiyalıq atamalar ma`nisi. Tashkent 1994.

10. G'ulomov P. Jo'g'rofiy atamalar ha'm tu'sindirmeler so'zligi. Tashkent 1994.
11. Ernest Begmatov. Orin atamaları – ruwxıylıq aynası. Tashkent, 1998.
12. Seytniyazov K. Toponimika pa'ni boyınsha oqıw-metodikalıq qollanba. No'kis. 2001.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍ JER ASTÍ SUWLARÍNÍN TARQALÍWÍ HÁM ONÍ PAYDALANÍW MÁSELELERI

**Allanazarov K.J., Awezimbetov N.T., Aymuratov N.S.
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti**

Annotaciya: Maqalada Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı jer astı suwlarınǵıń taraqılıw faktorları hám awıl xojalıǵında paydalanıw máseleleri kórip shıǵılǵan.

Tayanish túsinikler: Suw, jer astı suwları, kebir, shorlanıw.

Suw – awıl xojalıǵı hám ónim islep shıǵarıwda derlik barlıq texnologiyalıq protseslerdiń zárúrlık quramli bólimi esaplanadi. Usi tarawlardaǵı texnologiyalıq protseslerde suw júdá kóp isletiledi. Sebebi suwdan hádden artıq kóp paydalanılsa, sońında ol jetispey qalıwı múmkin. Sebebi, házirgi zaman texnikasi oni júz protsent tazalay almaydı. Suwdı pútkilley tazalaw ushında aqaba suwlardan paydalanıwǵa tuwra keledi. Bul bolsa suwdı jáne pataslaw degeni. Tábiyiy suw háwizlerinde ózin-ózi tazalaw effektide úlken nátiyje beredi.

Jer astı suwlari – Jer qabıǵınıń joqari bólimindegi taw jinislari qatlamlarınıń gewek boslıqlarında jaylasqan suyiq, qatti, (muz) hám puw halatındaǵı suwlar. Jer astı suwlari uliwma suw resurslarınıń bir bólimi bolip, suw táminati hám suwǵariw deregi sipatında xalıq xojalıǵı ushin úlken áhmiyetke iye. Suwǵarilatugın jerlerdiń meliorativ jaǵdayı grunt suwlarıdıń jaǵdayı menen belgilenedi.

Jer júzinde házirgi waqıtta tuwrıdan tuwrı paydalanıw múmkin bolǵan dushshi suwlar muǵdari gidrosferadaǵı uliwama suw kóleminiń shama menen 0,3% tin payda etedi. Dúnya xalqı tez pátler menen ósip baratırǵan házirgi kúnde 800 mlnnan artıq adam dushshi suw jetispewshiligi sharayatında jasaydı hám 60 % ten artıq xalıq sapalı taza ishimlik suwı menen táminlenbegen [1].

Demek, Qaraqalpaqstan aymaqlarında, ásirler dawamında, jerdiń ádewir tómengi qatlamlarınıń arasında qalǵan jer astı suwlarınıń ayırıqsha bir túri artesian suwlari bolip, ol Ámiwdáryaniń tásir etiw shegarasınan uzaqta jaylasip Qaraqalpaqstan Ústu'rt boyı menen Qizilqum shóli ushin úlken áhmiyetke iye. Sebebi bul orınlar sharwalar ushin oǵada úlken jaylaw bolip, olar artesian suwlarınan paydalanadi. Qis aylarında suwǵariw tarmaqlarında suw bolmaǵan orınlarda awıllıq jerlerde artesian suwlarınan paydalaniladi. Suwǵa bolǵan mıtájlik áyyem zamanlardan baslap-aq adamlardı jer astı hám jer ústi suwların izlep tabıwǵa májbur qilǵan. Shól hám taw aldi aymaqlarında elege deyin saqlanıp kiyatırǵan ásirlik quduqlar, sardobalar ótmishte atababalarımızdıń suw ushin alıpbarǵan gúreslerin bildiredi.

Ózbekistan jerasti hám mineral suwlarğa bay úlke esaplanadi. Jer asti suwlarinan suw taminati, suwğariw hám sharwashiliqta paydalaniladi. Túrli ximiyaliq quramğa iye bolğan suwlardan bolsa insan organizmine shipa beriwshi dármandári sipatında paydalaniladi. Mineral suwlardan vodorod sulfidli, yodli, radonli hám kemminerallasqan kislotali issi mineral suwlar áhmiyetli esaplanadi. Olardıń kóp bóliminen adamlardı salamatlıgın bekkemlew maqsetinde paydalaniladi (Chimyon, Chortaq, Sitorai Mohi Xosa, Tashkent mineral suwlar sanatoriyalari). Emlik qásiyetine iye bolğan tazasuwlar mámleketimizdiń shól zonalarında da kóplep tabilmaqta hám túrli maqsetlerde paydalanilmaqta [2].

Sonday-aq, jer asti mineral suwlarinan hár qiyli sanaat shiyki ónimi: yod, brom, bor, kaliy, as tuzi hám sol siyaqlilardi aliwda paydalaniladi. Jer asti suwlari jer ústi suwlari siyaqli úlken áhmiyetke iye. Klimati qurğaqshil, dáryalar júdá az, ayrim waqitlari joq bolğan tegisliklerimizde jer asti suwlari xojaliqlarimizdiń hámme tarawlarında isletiledi. Jer asti suwlariniń kólemin aniqlaw quramali. Biraq, qánigeler 23,4 mln. km³ suw bar ekenligin boljamaqta.

Sonın menen bir qatarda Qaraqalpaqstanda jer asti suwlariniń tarqalıw rejimi hár tu'rli bolıp tabiladi. Shomanay, Qanlikól, Qońirat rayonlarında diyxanshiliq ushin paydalanıp atirğan jerlerde 2,5 m den 10,0 m ge shekem jer asti suwlari, jer betinen tereńde ornalasqan. Kegeyli, Shimbay, Qaraózek, Taxtakópir rayonlariniń sali egiletugin jerlerinde 3,0-3,5 m. terenlikte jaylasqan. Jer asti suwiniń qáddi joqari kóteriliwi, suwğarilatugin zonaniń tegis boliwinan hám hawa temperaturasiniń jaz aylarında joqari boliwinan, jánede puwlaniwdiń kóp boliwinan jer betinde duzdıń kóbiyiwine sebepshi boladi. Óytkeni suwğariwğa jumsalatuğın hár bir miń kub metr suw atizğa 500 kg ğa jaqin duz alıp keledi, onıń 38,5 % ósimliklerge ziyanlı [3].

Suwdiń normadan artıq jumsaliwi sebebinen duzlar topiraqta, topiraqtağı eritpeler hám jer asti suwlarında toplanadi. Ol suwğarilip egiletugin eginlerdiń zúráátliligini tómenletedi hám bul aymaqta kebirlikler, duzli kóller payda etiwge sebepshi boladi. Jer asti suwiniń qáddi jer betine qansha jaqin bolsa, sonshelli kóp puwlanadi.

Qaraqalpaqstan gidrogeologiyaliq stantsiyasiniń mağlumatlarına qaraganda, qamisliqlar ósip turğan jerlerde, batpaqli jerlerde vegetatsiyaliq dáwir ishinde 40 miń m³ den aslam suw puwlanar eken. Qamisliqlar ósip turğan jerlerde egerde jer asti suwi 1,0 m tereńlikte bolsa, 10 miń m³ suw puwlanatuğınligi aniqlangan. Tábiyiy sharayatta taza suw puwlanıp onıń quramındağı duzlar topiraqta toplanıp qaladi. Sonliqtan, bul jağday házir ekologiyaliq apatshiliqqa alıp kelmekte [4].

Jer asti suwlariniń qáddiniń hádden tis kóterilipketiwine qarsi gúresiw awıl xojaligındağı tiykargi waziypalardiń biri. Respublikamızdiń deltaliq bólimi sharayatında filtratsiyaga qarsi ilajlardi ámelge asiriw ushin suwğariw mashinalarınan paydalanıw hám suwğariwdi ratsional júrgiziw aqılğa muwapiq sanaladi.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Rasulov M.F. Suv – hayot manbayi. Óquv qóllanma. – T.: Yózuwchi, 2002. - 4-24 b.
2. Эгамбердиев Р. Инсан ва сув - Тошкент: 1971, 35-b.

3. Жоллыбеков Б.и др. Характеристика питовой воды в эпицентре Аральской экологической катастрофы // Вестник ККОАН РУз. 1997, №3. с. 27–31.

4. Жакипова А.Ж. и др. Оценка качества поверхностных вод северо-западного района Южного Приаралья // Вестник ККОАН РУз. 2002, №1–2, с. 3–14.

ТӨМЕНГИ ӘМИҰДӘРИЯ ДЕЛЬТАСЫ ЕГИСЛИК ЖЕРЛЕРИНИҢ МЕЛОИРАТИВ ЖАҒДАЙЛАРЫНА СЫПАТЛАМА

Оразбаев А., Кназбаева Д.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлөкетлик университети

Жер бетинде хәр қыйлы тәбийғый хәм техноген объектлерди үйрениўде олардың мелиоратив жағдайы әхмийетли есапланады. Усы орында Қарақалпақстан Республикасы суў, жер асты суўлары, топырағы хәм атмосфера ҳаўасы курамында қандай өзгерислер жүз берип атырғанлығы ҳаққында мағлыўматларды келтирип өтемиз.

Арал бойы аймақларында курғақшылық хәм шөлге айланыў процесинин өзгешеликleri хәм олардың топырақ трансформациясына тәсири үйренилген. Бунда ықлым өзгериўи, теңиздиң курғаўы ақыбетинде суў ресурслары жетиспеген аймақларда шөлге айланыў процесси тез раўажланғанлығы хәм өз нәўбетинде топырақтың курғаўы, соның ишинде суўғарылатуғын топырақлардың қәсийет-өзгешеликleri хәм мелиоратив ҳалатының жаманласыўына алып келип атырғанлығы анықланған. Атап айтқанда, Арал бойы аймақларында тарқалған мелиоратив ҳалаты жаманласқан жерлер 162 мың гектарды курап, оның тийкарғы себеби топырақлардың шорланыў дәрежесинин артыўы есапланады. Буннан жер асты суўларының қәддинин көтерилюи ақыбетинде 31,5 мың гектар шорланыў дәрежеси жоқары хәм екилемши шорланыў нәтийжесинде 57,7 мың гектар, суў тәмийинлениўинин жетиспеўшилиги хәм суўғарыў курылысларының жарамсыз ҳалға келиўи ақыбетинде 63,2 мың гектар, аўыл хожалығы егинleri егилмеўи себепли жарамсыз ҳалға келген жерлер 9,2 мың гектарға тең болды. Мелиоратив ҳалатының жаманласыўына қарамастан усы жерлердиң 49,0 мың гектарында аўыл хожалық егинleri егилип киятырған болып, қалған 113,0 мың гектары аўыл хожалығында пайдаланылмайтуғын жерлер есапланады. Ал бул болса, Республикамыз бойынша мелиоратив ҳалаты аўырласқалығы нәтийжесинде аўыл хожалығында пайдаланылмай атырған суўғарылатуған жерлердиң 62,4% не туўры келеди. [4, 141, 151].

Топырақлардың дузланыўы грунт суўларының дузлылығы, грунт суўларының қәддине, олардың минерализациясына хәмде топырақтың физикалық-механикалық қәсийетлерине байланыслы. Жердиң мелиоративлик жағдайына адамның искерлиги үлкен тәсир жасайды. Агротехникалық хәмде мелиоративлик ислер әмелге асырыў нәтийжесинде (дренаж, жуўыў, суўғарыў қайта ислеў ҳ.т.б) профил бойынша дузлардың курамы хәмде олардың

бөлистирилиуи сезилерли өзгереді. Топырақтың қайта ислениуінде топыраққа ағаш екенде ямаса шөплер егилгенде үлкен әхмийетке ийе.

Сууғарылатуғын жерлерде сууда ериуши дузлардың хәрекетлениуи улыуа алғанда, суудың топырақтағы ағыу жөнелисине байланыслы дуздың үлкен концентрациясындағы муғдары топырақтың үстки қатламына жыйналады.

Агротехникалық илажларды дурыс қолланып, дурыс жууылғанда дузлардың сезилерли бөлими топырақтың терең қатламларына жууылып кетеди ямаса дренажға хәмде дренажланған қатламларға ағып шығып кетеди. Дузлардың сезилерли муғдары вегетация дәуиринде топырақтың жоқарғы қатламларында жыйналыуы мүмкин. Бул қубылыс әсиресе микрорелефтин жоқарғы элементлеринде гүзетиледи. Дузлардың сапасы хәм муғдарына байланыслы дузлар хлоридли, сульфатлы ямаса араласқан (хлорид-сульфатлы ямаса сульфат-хлорид) болыуы мүмкин. Катион бөлиминде қарап дузланыу натрийли магнийли хәмде калцийли болып бөлинеди [4, 114].

Географиялық информациялық системалар (ГИС), яғнай, мағлыуатлар базасы тийкарында кеңислик-жөнелисли информацияларды жеткерип берий, қайта ислеу хәм анализде компьютерлик системаларды пайдаланыу.

Жер русурслары мониторинги мәселелерин шешиу ушын ГИС-технология қолланылады, ол төмендегилер ушын имкан береди:

1. сүрилетуғын жерлериниң хәзирги заман агрохимиялық жағдайын, сондай-ақ, топырақ өнимдарлығының тийкарғы көрсеткишлериниң динамикасын үйрениу;

2. сүрилетуғын жерлердеги гумус баланслары хәм тийкарғы азықланыу элементлери қарап өтиледі;

3. мағлыуатлар базасының структурасын хәм мазмунын, топырақ өнимдарлығы көрсеткишлери картографиясын қамтып алған агрохимиялық мониторинги методикасын ислеп шығыу;

4. архив картографиялық моделлер, сондай-ақ, сүрилетуғын жерлердиң атрибутив информациялардың электрон архивин жаратыу;

5. сүрилетуғын жерлердиң жағдайын хәм өнимдарлығын заманагөй технологияларды қолланыу менен агрохимиялық мониторингин алып барыудың нәтийжелилигин анықлау [3, 253].

Бул келтирилген мағлыуатлар изертлеу жұмысларын алып барыуды есапқа алыныуы керек.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Авчиев Ш.К, Ташпұлатов С.А. Инженерлик геодезияси. Олий таълим муассасаларининг архитектура ва қурилиш соҳасидаги барча йўналишларида таълим олаётган талабалар учун дарслик. Тошкент, 2014.

2. Инженерная геодезия : учебник / В. П. Подшивалов, М. С. Нестеренок. – Минск : Выш. шк., 2011. – 463 с. : ил.

3. Зотова Н.А., Галикеева Г.Г., Зайцева Е.В. Мониторинг агрохимических показателей плодородия почв сельскохозяйственных

предприятий с использованием ГИС- технологий: сб. науч. тр. Международной интернет- конференции.- 2016г.- 253 с.

4. VIII Республиканская научно-практическая конференция «Рациональное использование природных ресурсов Южного Приаралья» (Материалы республиканской научно-практической конференции). – Нукус, 2019. – 270 с).

TUPROQ EROZIYASINI OLDINI OLISH CHORA TADBIRLARI

Akbarov S.B.

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Respublikada sug'orish eroziyasiga qarshi olib borilgan kurash choralarini asosan to'rt guruxga ajratish mumkin.

-Sug'orish texnikasini mukammallashtirish. Respublikamizda bu yo'nalishda B.M. Qambarov X.M.Maxsudov Q.M.Mirzajonov, S.M.Elyubaev va boshqalar ish olib borishgan va sezilarli natijalarga erishishgan. Ular tuproq yuza qismi qiyaligini katta kichikligiga qarab sug'orish normalarini bellgilab berishgan.

-Eroziyaga qarshi kimyoviy vositalarni qo'llash, bu maqsadda sintetik polimerlar (K-4, K-9, THM-I) va gumin preparatlar qo'llanilgan. Sintetik polimerlar tuproq yuza qismida sun'iy struktura hosil qiladi. Buni K.P.Paganyas, S.M.Muxadimov, O.E.Xaqberdiev K-9 va THM-I polikomplekslar bilan olib borgan ilmiy tadqiqotlarida isbotlab berdilar.

-Sug'oriladigan eroziyasiga qarshi biologik vositalarni qo'llash. Eroziyaga qarshi biologik vositalardan xlorosilla va kuk-yashil suv o'tlari qo'llanildi. S.M.Elyubaev va S.M.Muqadimov olib borgan tadqiqotlar natijasida shunday xulosaga keldilarki, Eroziyaga uchragan bo'z tuproqqa xlorella solish natijasida tuproqning sug'orish orqali yuvilib ketishi kamayadi, undagi organik moddalar miqdori ko'payadi, g'o'za xosildorligi gektariga 4,0 - 4,5 sentnerga ortadi.

-Eroziyaga qarshi turli agrotexnik usullarni qo'llash. Oraliq ekinlar ekish (S.M.Mukadimov), eroziyaga uchragan tuproqlarning suv-fizikaviy xossalari yaxshilash uchun qator oralariga bentonite solish (A.A.Nurmuxammedov). Jarlar vaqtincha oqar suvlarning yig'ilishi, ularning tuproq ona jinsiga bo'lgan ta'siri natijasida paydo bo'ladi. Oqim kuchi tuproq va ona jinsining birikish kuchidan ustun bo'lganda yemirilish jarayoni yuzaga keladi, jarlarning ko'payishi va tez sur'atlar bilan o'sishi asosan adirlarni o'zlashtirish oqibatida yuzaga keladi

Eroziya xolatlarini ta'siri ostida biroz yuvilgn, o'rtacha yuvilgan, kuchli yuvilgan va yuvilib keltirilgan tuproqlar xosil bo'ladiki ular tuproq qatlamining qalinligi, gumusi, ozuqa elementlari zaxirasi, tarkibi, kimyoviy fizik xossalari, mikroorganizmlar miqdori va sifati, bioenergetika ko'rsatkichlari o'zgarishi tufayli unumdorlik darajalari turlicha ekanligidan dalolat beradi.

Shu narsa ma'lumki, irrigatsiya eroziyasi natijasida tuproq yuvilishi har yili gektariga 100-350 tonnagacha va undan ham oshib ketishi mumkin (nishabligi 5⁰ dan ko'proq bo'lgan qiyaliklarda eroziya tufayli gektariga 500 tonnaga qadar tuproq yuviladi). Ana shu tuproq bilan birga gumusning yillik nobudgarchiligi gektariga

500-800 kg, azot hektariga 100-120 kg, fosfor 75-100 va undan ko'proq kilogrammni tashkil etishi mumkin.

Shamol eroziyasi natijasida qishloq xo'jalik abarotidan respublika yer fondidagi eng qimmatli xisoblangan sug'oriladigan yerlar chiqib ketyapti. Shamol eroziyasi rivojlanishiga atmosfera xodisalari, shamolning yo'nalishi, shamol tezligi va boshqa omillar ta'sir kursatadi. Kuzatishlar natijasida shamol eroziyasi jarayonlari bir xilda emasligi aniqlandi. Deflyasiyaga uchramagan sug'oriladigan tuproqlarda gumus miqdori, deflyasiyaga o'rtacha uchragan tuproqlarga nisbatan ancha yuqoridir. Tuproqning xaydalma qatlamida gumus miqdori 0,7-1,4% tashkil etadi. Ko'p ishlov berish natijasida gumus miqdori shamol eroziyasi ta'sirida 0,4 gacha kamayishi kuzatildi. Shu bilan birgalikda shamol eroziyasi ta'sirida tuproqlar ozuqa elementlar - azot, fosfor va kaliyga kambag'allashib bormokda. Bular deflyasiyaga uchragan sug'oriladigan tuproqlarning mexanik tarkibi og'ir bo'lgan xududlar sezilarli darajada kamaygan. Bunga sabab azotning xarakatchanligi, asosan nitratli formalari. chunki ular erkin xolda uchraydi, faol jarayonlar ta'sirida tez ajralib ketadi. Fikrimizcha quyidagilarga e'tibor kuchaytirilishi lozim:

1.O'zbekiston xududida tarqalgan tuproqlarni har tomonlama va chuqur o'rganish, kimyoviy, agrofizik, agrokimyoviy va biologik xossalarini ekologik muvozanatga ta'sir etmagan xolda boshqarish, unumdorligini oshirish usullarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiiq qilish ustuvor yo'nalish xisoblanadi.

2.Yerdan foydalanish, qishloq xo'jaligining tarmoqlarini tashkil etishga oid barcha loyixa, tavsiya va takliflar tarkibida muhofaza qilish choralariga alohida e'tibor berilishi kerak.

3.Dehqonchilikda foydalaniladigan mineral organik o'g'itlar, kimyoviy, polimer moddalar, birikmalarni o'simliklarga ta'siri, mazkur tuproq xolatini o'zgarishi, qoldiqlarini tuproq xossalariga ta'sirini nazarda tutgan xolda baxolash va ishlab chiqarishga tadbiiq qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

O'zbekiston Respublikasi hududida eroziyaning barcha turlari, jumladan tuproqning suv va irrigatsiya eroziyasi, yemiruvchi sel oqimlari va shamol eroziyasi xamda o'simliklarga shamolning zararli ta'siri kabilar mavjud, Bu jarayonlar joyning iqlimi va relief sharoitlariga bevosita bog'liq.

«O'zdaverloyixa» instituti tomonidan yerlarni xar xil eroziya ga uchrash xollari o'rganilgan va quydagi ma'lumotlar aniqlangan (I-jadval).

(I-jadval).

Eroziyaga uchragan yerlar («O'zdaverloyixa» instituti malumotlari)

Yer turlari	Jami ming hektarda	Eroziyaga uchramagan	Suv eroziyasiga	Shamol eroziyasiga	Suv va shamol eroziyasiga uchragan
Umumiy miqdori	44410	-	-	-	-
QX yerlari	26734	1551	2700	20478	2005
Shu jumladan sug'oriladigan	3733	791	339	2262	341

a)xaydalma yerlar	3308	569		2057	341
b)boshqa yerlar	425	212	341	213	-
Sug'orilmaydigan (o'tloq yaylovlar bilan)	23001	851	23465	18125	1679
Qishloq xo'jaligida da foydalanilmaydigan yerlar	17676				

Respublikada uchraydigan eroziya turlaridan eng ko'p tarqalgani shamol eroziyasidir. Shamol faoliyati hususiyatiga qarab respublika xududi uchga bo'lingan:

-shamol kuchsiz faoliyat ko'rsatadiginn hudud (shamol tezligi 6 m/s gacha), maydoni 6,66 mln ga;

-shamol o'rtacha faoliyat ko'rsatadigan hudud (shamol tezligi 6-12 m/s gacha), maydoni 35,08 mln.ga:

-shamol kuchli faoliyat ko'rsatadigan hudud (shamol tezligi 12 m/s dan yuqori), maydoni 2,67 mln.ga:

Shamol eroziyasiga va shamolning o'simliknarga zararli ta'siriga 21 ,4 mln.ga (ya'ni 80% dan ziyodroq,) qishloq xo'jaligi yerlari uchragan. Sugoriladigan mintaqada 3,7 mln.ga yerdan 2,8 mln.ga yoki 75% i turli darajada eroziyaga uchragan.

Yerlarni shamol va suv eroziyasida himoyalash qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishdagi asosiy muammolaridan biridir. «O'zdaveroiyiha» instituti respublikaning boshqa ilmiy-tekshirish va loyihalash tashkilotlari bilan birgalikda «O'zbekiston Respublikasi bo'yicha eroziyaga qarshi kurashish chora-tadbirlari loyihasini» ishlab chiqdi. Mazkur loyihada eroziyaga qarshi chora-tadbirlar majmuasi, hajmi va bajarish tartibi belgilangan.

Yerlarni eroziyadan saqlash uchun respublika buyicha 112,6 ming ga. Ixota daraxtzorlari barpo etish, shundan 78,0 ming ga. sug'oriladigan yerlarda eroziyaga uchragan 170 ming ga. maydonda qumlarni mustaxkamlash va daraxtlar o'stirish yirik magistral kanallar, daryolar, suv omborlari, jarliklar qirg'oqlarida 44 ming ga. maydonda daraxtzorlar barpo erush 14 ming km. yo'llar yoqalari bo'ylab daraxtlar ekish 301 sel saqlagichlar qurish uzunligi 5 ming km. bo'lgan daryolar va soylar bo'ylab soxilni mustahkamlash ishlarini bajarish 5 ming km. sel oqizg'ich yo'llar, ixota ko'tarmalari qurish 3 ming km. irrigatsiya shaxobchalarini qayta qurish eroziyaga qarshi 7,5 ming har xil gidrotexnik inshootlar qurish 14 ming. ga. maydonda paykallarni tekislash ishlarini bajarish kerak bo'ladi. Shirkat, fermer xo'jaliklar va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini kuchi bilan ,har yili agrotexnik va tashkiliy xo'jalik tadbirlari majmuasini bajarish kerak.

Eroziyaga qarshi mo'ljallangan tadbirlar majmuasi tuproqlarni eroziya hodisasidan saqlash bilan birga qishloq xo'jaligi muomalasiga qo'shimcha 200 ming ga. yangi yerlarni kiritish, shu jumladan 30 ming ga. sug'oriladigan yerlar va 170 ming ga. tog' yonbag'irlarida ko'p yillik daraxt ekilgan terassalarni (pog'onlash)

yaratish imkonini beradi. Bu esa qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini 10-20% ga oshirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev S. A. Tuproq melioratsiyasi. „Unversitet“ 2000.
2. Abdullayev X. A. O'zbekiston tuproqlari. 1973.
3. G'ofurova L., Maxsudov X., Nomozov X. O'zbekiston tuproqlari va ulardan samarali foydalanish. 2003.
4. Расулов А. Р., Хикматов Ф. Х., Айтбоев Д. П. Гидрология асослари. Тошкент, “Университет” 2003.

XIMIYALÍQ PAYDALÍ QAZÍLMA BAYLÍQLARDAN PAYDALANÍW KELESHEGI (duz kánleri misalında)

¹Turdımambetov I.R., ²Abdiramanov B.S.

¹Berdaq atındađı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

²Ájiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Úyrenilip atırđan territoriyada sanaat áhmiyetine iye bolđan duz káni, antropogen jatqiziqlar menen baylanisli bolip hám neft-ga'zdiń aniqlaniwi menen baylanisli bolip esaplanadi. Antropogen gologen formatsiyasi, Aqshağıldağıday bolip tereńlik tipine jatadi. Duzdiń eń kóp maydani tabiliw orni bolđan bul Qarawimbet hám Barsakelmes káni bolip tabiladi.

Bul kórsetilgen orinlardan eń iri duz káni bolip Barsakelmes káni belgilengen. Ol usi atamadağı batiqta jaylasqan bolip, Ústirttiń qubla-shiğıs bóliminde hám Aral teńizinen 40 km qubla-batista jaylasqan. Ol qádingidey ápiywayi duz kóli bolip tabiladi. Duz káni usi atamadağı shuqirliq túbinde jaylasqan bolip 60 metrge shekem saylar menen qorshalđan. maydani shama menen 1000 km² ge teń. Arqadan qublağa qaray uzinlıđı 50 km, eni bolsa 35 km ge shekem baradi. Shuqirliq betleri sarmat izvestinen turadi hám qalıńlıđı 60 metr bolip tabiladi.

Barsakelmes kóli hám Shaytanqala atawina túrli izertlewshiler barđan. Solun (1938), G.A.Sabatovskiy hám basqalar (1939), S.V.Viktorov (1946), L.M.Groxovskiy hám basqalar bolip tabiladi.

Mosgvolnerud trestinen (1956) Sveshnikov hám basqalar (1959) Kruginnik hám basqalar (1959) hám Ximgeolnerud Uzboshgeologiya ekspeditsiya xizmetkerleri (1961) bolđan.

Illi hám ilsiyaqli duzlar (S.P.Davidov hám basqalar 1963) bir-birinen erimeytin ózgesheligi boyinsha (jinista) ayriqshalanip turadi. Illi duz sazğa usap keń rawajlangan. Ol kól maydaniniń 1000 kv km maydanin iyelegen.

Qarawimbet kóli Qońirat qalasidan 60 km uzaqliqta, arqa-batis tárepte jaylasqan. shuqirliqtiń úsh tárepi Ústirt chinki menen qorshalđan. Bálentligi bolsa 100 metrge shekem boladi. Tek shiğısında bolsa kól júzesi Ámiwdárya deltasi tegisligi menen ólshengen. Kóldegi duz 6,53 kv km maydandi iyelep, domalaq kóriniske iye. Kóldiń absolyut bálentligi 45 metrge teń. Aral teńizinen 10 metr páste jaylasqan. Kól rayoniniń geologiyaliq strukturasi hám oniń zatliq qurami dep (ximgeolnerud esabi boyinsha 1961 j) tómendegiler kórsetilgen:

Qaraqalpaqstanniń hámme kategoriyalari boyınsha tórtke bólinedi: keleshegi joq, keleshegi az, keleshekli hám keleshegi joqari.

Kelesheksiz kategoriyaǵa Aral boyi qubla hám qubla-shigis, Orayliq Ústirt antiklinalli dizbegi zonasi hám Kasarmin valiniń yura hám tómeni por jatqizıqlari qisqarǵan maydani jatadi.

Keleshekli kategoriyali jerlerge arqa Sudoche kóterilmesi, Aqqala hám Mazartóbe vali, Unguz arti hám Dáryaliq kóterilmesi, Som kóterilmesi, arqa hám shigis Barsakelmes bortlari hám Asakaawdan kóterilmeleri maydanlari kirgiziledi.

Jer astı qazılma baylıqların óndiriwde texnologiyalıq protsesslerdiń ayırım jaǵdaylarda tómenliginen hám pariqsız háreketlerdiń aqıbetinen olardıń belgili bir bólegi taslandıǵa qosılıp ketedi. Jer astında payda bolǵan órtten tas kómir órtenedi. Skvajinalar arqalı betine shıǵarılgan tábiyiy ga'zlar, hawaǵa aralasıwdan uzaq waqıt fakel bolıp janıp turadı.

Elimizde jer astı qazılma baylıqlarınıń júdá kóp xorları bar. Olardı xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawında paydalanıw dárejesiniń úzliksiz ósip barıwı fizikalıq hám yuridikalıq táreplerdiń aldında jańa wazıypalardı payda etedi. Olar nızamlar arqalı belgilenedi. Biziń respublikamızda jer astı qazılma baylıqların hám mineral resursların únemli paydalanıwdıń olardı qorǵawdıń, huqıqlıq, ekonomikalıq, ekologiyalıq hám shólkemlestiriwshilik tiykarları Ózbekstan Respublikasınıń 2014-jılı qabil etilgen «Jer astı baylıqları haqqındaǵı» nızamında belgilengen.

Usınıń menen birge bul yuridikalıq aktlerde jer astı qazılma baylıqların paydalanıw. Olardı qorǵaw hám geologiyalıq úyreniw júrgiziw, ústinen baqlaw hám qadaǵalaw júrgiziw. Sonday-aq bul jumslardı sheklew hám toqtatıw, jer astı qazılma baylıqların paydalanıw hám qorǵaw boyınsha payda bolǵan dawları sheshiw olar haqqındaǵı nızamlardı buzıwshılardıń juwapkershiligi hám xalıqaralıq shártnamalar tuwralı wazıypalar anıq kórsetilgen.

JIZZAX VILOYATIDA EKOTURIZMNI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Mirzayeva A.Z.

Jizzax davlat pedagogika instituti

O`zbekiston Respublikasi mustaqilikka erishgandan so`ng xalq xo`jaligining barcha tarmoqlarida tub islohatlar olib borilmoqda. Ayniqsa so`nggi yillarda turizmni rivojlantirishga davlat tomonidan katta e'tibor qaratilmoqda. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 7 fevraldagi PQ – 3514 - sonli “Ichki turizmni jadal rivojlantirishni ta’minlash chora – tadbirlari to’g’risida”gi qarori bilan «O`zbekiston bo`ylab sayohat qil!» ichki turizmni rivojlantirish Dasturini amalga oshirish bo`yicha amaliy chora-tadbirlar rejasi tasdiqlandi. Bu o`z navbatida butun dunyo sayyohlarining azaliy orzusi bo`lgan buyuk ajdodlarimiz qoldirgan boy tarixiy merosimizni, qadamjolarini, qabrlarini va shu davrlarda qurilgan tarixiy obidalarni, hamda ular yashagan zaminni ko`rish, o`rganish imkoniyatlarini ochib beradi. Shu bilan birga O`zbekiston hududidagi turli xil o`simliklar dunyosi, hayvonot olami va yilning to`rtala faslida ham maftunkor xushmanzara tabiatidan

bahramand bo`lishni istagan yurtdoshlarimiz hamda xorijiy sayyohlarga qulay sharoit yaratilmoqda.

Viloyatimizdagi Zomin tumani nafaqat tabiiy manzarasi, zilol suvlari, yastanib yotgan Turkiston tog` tizmasidagi sof havoga to`yingan bahavo landshaftlari, balki, qadimgi Ustroshona mamlakatining ikkinchi kenti bo`lganligi hamda bu zaminda yashab o`tgan allomalari bilan ham o`ziga maftun etib kelmoqda. Ana shu ulkan merosimizni va bugungi kunda taraqqiyot yo`lida qilinayotgan harakatlarimiz hamda shu zaminda yaratilayotgan bunyodkorlik ishlarimizni tabiat mo`jizalari bilan birgalikda yurtboshlarimizga hamda chet ellik sayyohlarmizga manzur qilish maqsadida belgilangan marshrutlardagi har bir maskanni tarixini yaratish, obodonlashtirish, jahon andozalariga mos sharoitni yaratishdan iborat bir qancha xayirli ishlar amalga oshirilmoqda.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 9 martdagi “2010 yilida O`zbekiston Respublikasiga xalqaro moliya va iqtisodiy institutlar, donor mamlakatlarning beg`araz texnik yordamini (grantlarini) jalb qilish bo`yicha chora tadbirlar to`g`risida”gi qarori bilan tasdiqlangan va Birlashgan millatlar tashkilotining “Mahalliy boshqaruv tizimini qo`llab quvvatlash, fuqarolar ishtiroki va hamkorlik” loyihasi doirasida olib borilgan tahlillar natijalariga ko`ra Zomindagi turistik imkoniyatlar borasida quyidagilarga e`tiboringizni qaratamiz.

Jizzax viloyatining Zomin tumanida ekoturizmni rivojlantirishning kuchli tomonlari:

1. Ekologik toza va tabiatga o`ta yaqin dam olish bo`lib bugungi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi;

2. Inson organizmini sog`lomlashtirish xususiyatiga ega ekanligi

3. Biologik, ekologik, tarixiy-madaniy tomondan yaxshi o`rganilgan Milliy tabiiy xalq bog`ining mavjudligi;

4. Xalq bog`i va Zomin davlat qo`riqxonasi hududida o`ziga xos tabiiy, tarixiy va madaniy turistik manzillarning mavjudligi;

5. Mahalliy va hududiy rahbarlar tomonidan turizmning qo`llab quvvatalanayotganligi. Aholining turizm sohasi kelajagiga ishonchi borligi.

Jizzax viloyatining Zomin tumanida ekoturizmni rivojlantirishning zaif tomonlar sifatida:

1. Yuqori klasifikatsiyaga ega personalning yo`qligi;

2. Turizm yo`nalishida keng miqyosda faoliyat yurituvchi menejmentlarning yetarli emasligi;

3. Turistlarni qabul qilishda faollik hozircha zaif bo`lib, bunga sabab mahalliy aholining boshlang`ich mablag`lari yo`qligi, shuningdek, ularda turizm sohasida bilim va ko`nikmalarning yetishmasligi;

4. Milliy bog` xodimlari orasida turistlarni qabul qilish va ularga servis xizmati ko`rsatishda alohida malakali kadrlar yetishmasligi, shuningdek, bu borada tashkiliy ishlar ham yaxshi yo`lga qo`yilmaganligi;

5. Mahalliy aholi va milliy bog` xodimlari, hamda turizmni rivojlantiruvchi tashkilotlar o`rtasida o`zaro aloqa va qo`llab quvvatlash mexanizmi shakllanmaganligi ma'lum bo`ladi.

Shunga qaramasdan Jizzax viloyatida, ayniqsa Zomin tumanida turizmni yo`lga qo`yish va yanada rivojlantirish uchun ko`plab imkoniyatlar borligi ta'kidlanadi, ularga:

1. Infrastrukturaning shakllantirish uchun ma'sul, barcha javobgarlikni zimmasiga oluvchi tashkilotni shakllantirish;

2. Turizmga mutaxassislik nuqtai nazardan yondashuvchi organning shakllanayotganligi;

3. Mehmondo'stlik va tashrif buyuruvchilarga yuqori malakali xizmat ko`rsatish imkoniyatining mavjudligi;

4. Mahalliy aholining rahbariyat va turistik ma'sullar bilan birgalikda ishlashi;

5. Mahalliy aholi va milliy bog` xodimlarining turistlarga xizmat ko`rsatish yuzasidan kam darajada bo`lsada bilim va ko`nikmaga ega ekanligi hamda to`la o`rganishga harakat qilinayotganligini.

Bugungi kunga kelib turizm barcha sohalari bilan birga tabiiy maskanlarga va qishloqlarga bo`lgan sayohatlarga talab yanada oshganligi kuzatilmoqda. Ya'ni, madaniyat, tarix va tabiatni o`rganishga qaratilgan turlar umumiy turizmning 15-23 % ni tashkil etmoqda. Ekoturizm ba'zi bir boshqa turizm bozoriga ko`ra uning 10 % ni egallamoqda. Uning o`sish darajasi esa turizm industriyasida 2-3 marta oshgan. Rivojlangan mamlakatlarda tabiiy maskanlar sayohati qimmat dam olish va o`rganish turlaridan biri bo`lsada minglab odamlar bunga o`z mablag`larini ayamayapdilar.

Jizzax viloyatining Turkiston tog` tizmasi hududida ekoturizmni yo`lga qo`yilishi bu joyning ajoyib havosi, betakror tabiiy manzaralari, o`ziga xos faunasi va florasi nafaqat mamlakatimiz balki chet ellik sayyohlarning e'tiborini jalb etadi. Shunga ko`ra turistlar uchun ekologik marshrutlarning tamoyillarini aniqlash, ya'ni qulaylik, jozibadorlik, mazmundorlik, faoliyatlilik, ko`pqirralilik, qulaylik va axborotlanganlilikni yo`lga qo`yish va ular xavfizligini ta'minlash choralari belgilash maqsadga muvofiqdir.

Jizzax viloyatining ekoturistik imkoniyatlariga nazar soladigan bo`lsak viloyatda ko`plab mexmonxonalar bo`lib ularga yiliga minglab sayyohlarni qabul qilish rejalashtiriladi. Bundan tashqari viloyatimizda 372 ta madaniy meros ob'ektlari mavjud, shundan 42 ta tarixiy obida va muqaddas ziyoratgohlar, 267 ta arxeologik manzilgohlar, 63 ta monumental yodgorliklar (haykallar, byustlar, xotira maydonlari) - «Davlat muhofazasi ro`yxatlari» ga kiritilgan. Viloyatda uchta alohida qo`riqlanadigan hudud bor. Ular Zomin davlat qo`riqxonasi, Zomin milliy bog`i, Nurota davlat qo`riqxonasi hisoblanadi. Ushbu alohida qo`riqlanadigan tabiiy hududlarda ko`plab o`simlik va hayvonot turlari muhofaza ostiga olingan.

Shuningdek, viloyatning chekka qishloq hududlarida turistik infratuzilmani barpo etish orqali mahalliy aholi uchun qo`shimcha va yangi ish o`rinlarini barpo etish, yangi turistik-ekskursiya yo`nalishlarni yaratish, madaniy va sport tadbirlarini rivojlantirish, turizmning yangi turlarini (qishloq xo`jaligi, diniy-ma'rifiy, milliy taomlar, xunarmandchilik, baliq ovlash, alpinizm va boshqalar) tashkil etish mumkin.

Zomin tumanining so`lim va sokin qishloqlarida 8 ta uy mehmonxonalarini tashkil etildi. Va bu uy mehmonxonalarida sayyohlar uchun barcha shart sharoitlar yaratilgan. Ya'ni, sharqirab oqayotgan soy bo'yiga dam olish uchun karovatlarga joylar qilingan, oshxonalar va yotoqxonalar milliy, o'ziga xos jihozlangan va yuvinish joylari gigiyenik talab darajasiga keltirilgan. Hovlilarga rayhon va boshqa turli tuman gullar ekilgan, doimo toza va ozoda.

Qo'shimcha tarzda doimiy aloqa uchun telefon, televizor, radio, parabolik antenna va xatto internet tarmog'iga ulanish uchun kompyuter qo'yilgan. Ushbu xonadonlarga tashrif buyurgan sayyohlar mahalliy aholining turmush tarziga xos tarzda kutib olinadi. Ya'ni sayyohlar qishloq mahalliy aholisining etnografiyasi, urf odatlari, milliy taomlari va marosimlari, tabiiy hamda tarixiy yodgorliklarini ko'rish bilan birga azaliy o'zbekona ruh va bag'rikenglik, totuvlik, qishloqlarimizning bugungi kundagi chiroyini ko'radilar.

Hozircha Jizzax viloyatidagi Zomin tumani Pishog'ar, Hulkar, Usmonlisoy, Duoba, Tog'terak, O'rikli soy, Suvlisoy qishloqlarigina tashkil etilgan uy mehmonxonalarini kelajakda boshqa tumanlar qishloqlariga ham yoyiladi deb umid qilinmoqda. Chunki turistlarga xizmat ko'rsatishda, ya'ni, turistlar uchun ovqat tayyorlash, xonalarni tozalash, ularni ekskursiyaga olib chiqish kabi xizmatlarni bajarishda xonadondagi barcha oila a'zolari ishtirok etadilar. Bu bilan qishloq joylarda aholining doimiy ish bilan ta'minlanishiga, ularning turmush tarzining yaxshilanishiga va oila byudjetining to'laqonli shakllanishiga asos solinadi.

Oilaviy biznesning bu tarzda rivojlantirilishi o'z navbatida oilalarimiz mustahkamligini ta'minlashda ham katta omil bo'la oladi. Yana shuni ham aytib o'tish kerakki Zomin tumani tog'li hududlardagi dam olish maskanlarining aksariyati yilning yoz faslida ish olib boradilar va boshqa davrlarda o'z faoliyatlarining to'laqonli davom ettira olmaydilar.

Qishloq aholisining ekoturizm borasidagi savodxonligini oshirish, ularda turistlarga servis xizmatini jahon standartlari darajasida ko'rsatish malaka va ko'nikmasini shakllantirish, mahalliy aholi o'rtasida gid tarjimonlarni yetishtirish, turistlarga estalik sovg'alar tayyorlash kabi galdagi masalalarni hal etish maqsadida Birlashgan millatlar tashkilotining rivojlantirish dasturi doirasida uy mehmonxona bekalari va chet tillari o'qituvchilari uchun turli seminar treninglar, davra suhbatlari va malaka oshirish kurslari tashkil etilmoqda.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan fikrlardan xulosa qilish mumkinki, sayyohlik borasida olib borilayotgan ishlar viloyatimizda ekoturizmni yo'nalishlarini rivojlantirishning dastlabki ko'rinishlari xolos. Agar shu kabi tabiiy maskanlar bag'rida joylashgan sayyohlik imkoniyatiga ega hududlarning nihoyatda ko'pligini hisobga olsak ekoturizmni rivojlantirish orqali, uzoq qishloq aholisini ish bilan ta'minlash, oilaviy biznesni, tabiatni asrash borasidagi ko'plab ishlarni yo'lga qo'yish mumkin.

Shuningdek, Jizzax viloyatida ekoturizmni rivojlantirishdan asosiy maqsad jamiyat ehtiyojlarini qondirish, xizmat ko'rsatish sifati va xajmini kengaytirgan xolda dunyo standartlari darajasida bozor iqtisodiy modelini ekoturizmga kirib kelishini ta'minlashdir. Jamiyat ehtiyoji turistlar talabini ichki va tashqi turizm

xizmatlarini qondirish, shu bilan xizmat importiga bo`lgan xalqaro talabni o`rganish, aholining ekskursion xizmatlariga bo`lgan ehtiyojini qondirish bilan bog`liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azzamov X., Turizmning istiqbolli turi. Jamiyat gazetasi. 2014 yil 18 iyul
2. Soliyev A.C, Usmonov M.R. Turizm geografiyasi.-Samarqand. 2012
3. Hakimov Q.M. Adilova O.A. Jizzax viloyati geografiyasi. –T. 2015
4. Mirzayev M.A, Aliyeva I.T. Turizm asoslari. -T.; 2007.
5. Internet saytlari: www.ziyonet.uz www.ecotourism.uz

TOPONIMLER KLASSIFIKACIYASININ TURLERI

Seytniyazov Q.M., Yusupov Q.U.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Hár qanday klassifikaciyalaw kóbinese ádewir quramalı hám tartıslı másele. Toponimlardın klassifikaciyası da bunnan shette qalmaydı, sebebi geografiyalıq atamalar hár-túrli, olardı túrlerge ajıratıw, hár bir atamanı til qaǵıydaları kóz qarasınan, tariyxıy qalıplesiwi hám semantikasına qarap analiz qılıw ádewir quramalı másele esaplanadı. Toponimist ilimpazlar tárepinen geografiyalıq atamalardıń túrlishe klassifikaciyası usınıs etilgen bolsa da, biraq bul máselede birden bir hám anıq kóz-qaras joqlıǵı sebepli, házirge shekem toponimlardı ápiwayı, universal hám logikalıq jaqtan durıs ilimiy klassifikaciyası islep shıǵılmaǵan.

E.M.Murzaev bul máselege itibar qaratıp usılay jazadı: «Hár qanday mámleket yamasa aymaqlıq birlikler quramalı, kóp qatlamlı tiri hám ózgeriwsheń toponimiya sistemasına iye bolǵanlıǵı sebepli barlıq talaplarǵa juwap beretuǵın, birden bir geografiyalıq atamalar klassifikaciyasın jaratıw ádewir qıyın hám hátte imkanı oq másele». Toponimlardın universal klassifikaciyasın jaratıw ushın tereń ilimiy izleniwler kerek ekenligin *V.P.Semyonov-Tyan-Shanskiy, A.M.Selishev, V.A.Nikonov, V.A.Juchkevich, A.V.Superanskaya* sıyaqlı ilimpazlar da aytıp ótken.

Geografiyalıq atamalardıń ilimiy hámmege arnalǵan klassifikaciyasın jaratıwdıń quramalılıǵın toponimikani integral pán ekenligi, lingvestika, tariyx hám geografiya pánleriniń mápleri tutasqan jerinde payda bolǵanlıǵı menen de túsindiriw múmkin. Házirgi waqıtqa shekem hár bir izertlewshi óz aldına qoyǵan maqseti hám izertlew baǵdarınan kelip shıǵıp bul máselege jandasqanlıǵı sebepli, bar bolǵan klassifikaciya bazıda, til tanıwshı toponimistlerdi qanaatlardırsa, tariyxshı hám geograflar onı maqullamaǵan, yamasa kersinshe, geograf toponimistlerge maqul bolsa da til tanıwshı hám tariyxshılardı qanaatlardıрмаǵan hám taǵı basqa. Búgingi kúnde, tiykarǵı waziypa toponimikaniń óz aldına pán sıpatında bul tarawda jaratılǵan ilimiy baǵdarlardan kelip shıǵıp máselege jandasıw maqsetke muwapıq boladı.

Álbette hár qanday klassifikaciyada unamlı tárepleri menen birge bir qatar kemshilikleri de bolıwı tábiyiy, biraq bul baǵdardaǵı ilimiy izleniwler dawam etiwı kerek, sebebi akademik *V.V.Bartold* aytqanıday, «hár bir izertlewshi aldındıǵılar itibarınan shette qalǵan nenidur anıqlaydı, sonıń menen birge hár bir jańasha talqın

qáteler sanın da kóbeytedi. Kim kóbirek talıqlağan, kim hámmeden kóp qátege jol qoyğan, degen másele sheshimin biymálel keleshekke qoyıp beriw kerek ».

Toponimlardı klassifikaciyalaw óz tariyxına iye. XIX ásirde eń birinshi márte geografiyalıq atamalardı túrli morfologiyalıq topar hám semantik tiplerge bólip ilimiy jaqtan klassifikaciyalawğa háreket qılınan. V.P.Semyonov-Tyan-Shanskiy (1924), L.L.Gumeckaya (1932), A.M.Selishev (1939), V.Tashickiy (1946), E.M.Murzaev (1979), A.V.Superanskaya (1985) sıyaqlı ilimpazlar tárepinen geografiyalıq atamalardıń túrlishe klassifikaciyası usınıs etilgen. Mısalı, belgili rus ilimpazı V.P.Semyonov-Tyan-Shanskiy (1924) orın atamaların tómendegishe toparlarğa bólgen: *adamlardıń atı, familyası hám laqabı; diniy bayramlar; tariyxıy waqıya-hádiyseler; etnonimlar; waqıya hám adamlardıń atına; orınıń geografiyalıq ózgeshelikleri tiykarında payda bolğan atamalar.*

Qánigeler geografiyalıq atamalardı klassifikaciyalawda hár túrli faktorlardı (tilge baylanıslı, tarixiy, geografiyalıq, sociallıq) tiykar qılıp alğan hám olardıń hár biri ózine tánligi menen ajralıp turadı. Usınıs etilgen klassifikaciyalar arasında E.M.Murzaevtiń (1979) toponimlardı obekt atlarına qarap (oronimlar, gidronimlar, fitonimlar, zoonimlar, oykonimlar) klassifikaciyalaw usulı eń ápiwayı hám salıstırmalı haqıyqatqa jaqın esplanadı.

Ózbekstanlı toponimist ilimpazları tárepinen de geografiyalıq atamalardı klassifikaciyalasw máselesinde bir qatar izertlew jumısları ámelge asırılınan. Atap aytqanda, H. Hasanovtıń xızmetlerin tán alıw kerek. H. Hasanov dáslepki bar taponimlardı túrlerge ajratıwda hár bir atamanı birinshi nábette til qağıydaları kózqarasınan hám qalıplesiw basqıshlarına kóre analiz qılıw orınlı bolar edi, degen pikirdi bayanlağan. Ilimpaz orın atamaların payda bolıwına qaray, shártli túrde tómendegi túrlerge bólip kórsetken: *Orınıń jağdayı, qásiyeti, jer maydanı hám klimatına baylanıslı atamalar; Gidronimlar; Ósimlik hám haywanlarğa baylanıslı atamalar; Paydalı qazılmalarğa baylanıslı atamalar; Kásip-ónerden hám administraciyadan alınan atamalar; Xalıq, qáwim hám urıwlarğa baylanıslı atlar; Adamlardıń atı-familyalarına qoyılınan atlar; Ápsanalı hám diniy atamalar; Jańa zaman atamaları;*

Keyingi waqıtta P.Ğulomov tárepinen geografiyalıq atamalardı klassifikaciyalaswdıń eki basqıshlı sisteması usınıs etildi. Belgili ilimpaz dáslep taponimlardı iri gruppalarğa ajratqan, keyin hár bir iri gruppa ishinde orın atamaları túrlerin anıqlağan. Sol kózqarastan kelip shıǵıp P.Ğulomov taponimlardı tómendegi úsh iri gruppağa bólgen:

I. Orınıń tábiyiy qásiyetlerine baylanıslı halda payda bolınan atamalar ;

II. Sociallıq-ekonomikalıq, siyasiy jağdaylar menen baylanıslı halda payda bolınan atamalar ;

III. Ápsanalı hám ğarayıp atamalar.

Hár bir iri toparğa óz gezeginde jáne óz aldına túrlerge ajratılınan.

I. Orınıń tábiyiy qásiyetlerine baylanıslı halda payda bolınan atamalar;

1. Orınıń geografiyalıq ornı menen baylanıslı atamalar. Mısalı, Severnaya Zemlya atawları, Arqa Alay, Arqa teńiz, Xokkaydo (Arqa) atawı.

2. Orinniń ayırıqsha ózgesheliklerine baylanıslı atamalar. Qaraqurım - suwsız, shırsız tas úyinleri, Grenlandiya - jasıl jer, Islandiya - muz úlkesi, Taslaq rayonu, Terskey Alatawı.

3. Orinniń reline baylanıslı toponimlar. Qum tóbeshigi, Adamtas, Qoytas.

4. Orinniń klimatı, meteorologiyalıq elementlerine baylanıslı atamalar. Bağıshamal, Suwıq dara, Samallı hám Samalsız atawlar.

5. Suw menen baylanıslı atamalar - gidronimlar. Teńiz, kól, dárya, bulaqlar, qudıqlar atları hám olar menen baylanıslı halda payda bolǵan atamalar. Sarısuw, Kebirbuloq, Shıyırquduq, Korizquduq, Arnakól, Eserdárya, Damarıq.

6. Ósimlikler, olardıń túrleri menen baylanıslı atamalar. Konibadam, Taldıqorǵan, Almalıq, Dubrovka, Qaraqamıs.

7. Haywanlarǵa baylanıslı orın atamaları. Qaplanqır, Qasqırjar, Shıbıntóbe, Ilono'tdi.

8. Paydalı qazılmalarǵa baylanıslı payda bolǵan toponimlar. Gazlı, Altıntapqan, Qaramay, Taskómir, Temirtaw, Apatit, Kúkirtaw, Tuzkán.

II. Sociallıq-ekonomikalıq, siyasiy jaǵdaylar menen baylanıslı halda payda bolǵan atamalar; Bul topardaǵı toponimlar túrli xalıqlar, elatlar, urıwlar, olardıń rawajlanıwı, basıp ótken jolları, siyasiy basqarıw principi, tariyxı, shuǵıllanǵan kásip-ónerleri menen baylanıslı halda júzege keledi hám ózinde sonday waqıya hám hádiyselerdi sáwlelendiredi.

1. Kásip-óner hám administraciyadan alınǵan atlar. Ahangaran, Ershi, Oqshı, Taǵashı, Oq jaygaron, Orda, Qozıkóshe, Traktorsazlar.

2. Tariyxıy atamalar. Mámleket tariyxında júz bergen waqıya hám qubılıslar menen baylanıslı halda payda bolǵan atamalar. Jangoh, Xadra, Eskijuva, Besaǵash, Barodino maydanı.

3. Xalıq, qáwim, urıwlar menen baylanıslı halda payda bolǵan atqamalar - etnotoponimlar. Ózbekstan, Shveciya, Mavritaniya, Qıpshaq, Qırqawıl.

4. Adamlardıń atı-familiyası, laqabı menen baylanıslı atamalar - antroponimlar. Berin buǵazı, Livingston sarqıraması, Nawayı qalası.

5. Diniy atamalar. Áwliyeata, Zángibaba, San-Marino, San-Sal'vador.

6. Zamanagóy atlar. Shabanzar, Gúlistan, Bostan, Qurılısshı.

III. Ápsanalı hám ǵarayıp atamalar;

1. Ópsanalı atamalar. Adamata tawı, Alvastı kópiri, Kóhi Qof.

2. Ǵarayıp atamalar. Barsakelmas batıǵı, Ájel alabı, Óli teńizi.

Geograf toponimist ilimpazlar (E.M. Murzaev, H.Hasanov, P.Ǵulomov) tárepinen usınıs etilgen klassifikaciyalar geotoponimika ushın bir qansha qolaylıǵı hám jetilissenligi menen itibarǵa ılayıq. Joqarıdaǵı analizlerden sol ayqın boladı, toponimiyalardı bólistiriwde túrli principler tiykar etip alınǵan, biraq ámeldegi mashqalanıń sheshimin tabıw ushın barlıq múmkinshiliklerden tolıq paydalanıldı dep bolmaydı. Sonı aytıp ótiw kerek, XX ásirdeń 60-jıllarında respublika toponimiyasını lingvistikalıq aspektta úyreniw baslandı hám geografıyalıq atamalardı tilge tiyisli tárepten klassifikaciyalawǵa ayırıqsha itibar qaratıldı. Mısalı, filolog ilimpazlardan SH.Qadirovanıń «*Toshkent mikrotoponimiyasınıń nomlanish printsiplarına doir*»(1966), S.Qoraevtıń «*Geografik nomlar ma'nosi*» (1978),

Z.Dosimovtın «*Toponimlar tasnifi masalasiga doir*» (1978), N.Oxunovtın «*Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari*» (1989), K.Nazarov hám T.Enazarovlardın «*Joy nomlarini yig'ish so'roqligi*» (1995) sıyaqlı dóretpelerinde bul másele ayrıqsha úyrenilgen. Filolog toponimist alım Z.Dosimov «*Toponimlar tasnifi masalasiga doir*» maqalasında klassifikaciyalawdı tiykarınan eki baǵdarda, yaǵnıy toponimlardı leksik-semantik hám grammatik dúzilisine kóre ámelge asırıwdı eń qolay hám maqsetke muwapıq dep esaplaǵan. Geografiyalıq atamalar morfologiyalıq qásiyetleri, qaysı tilge tiyisliligi, etimologiyası, tariyxıylığı, semantikasın inabatqa alıpta klassifikaciyalanǵan. Mısalı, semantik klassifikaciya tómendegishe kóriniske iye: *tábiyiy-geografiyalıq faktorlar tiykarında qáliplesken toponimlar, antroponimlar, etnotoponimlar, materiallıq islep shıǵarıw menen baylanıslı toponimlar, sawda-transport hám diniy iqtıqatlar menen baylanıslı toponimlar*. Sońǵı jıllarda tarawdıń qánigeleri ilimiy-izertlew jumıslarında kóbinese semantik klassifikaciyanı qollap atır. Usınıs etilgen barlıq klassifikaciyalardıń unamlı tárepleri menen birge, strukturalıq bólimlerinde arnawlı bir dárejede qarama-qarsılıqlı hám tartıslı tárepleri de bar. Usınıń nátiyjesinde, olardıń hesh birewi tolıqlığı menen kriteriya bolalmaydı.

V.A. Juchkevich pikrine qaraǵanda, ideal formasındaǵı hámmege tuwrı keletuǵın klassifikaciya úsh tiykarǵı talapqa juwap beriwi kerek: *ne hám qanday obektler atalıp atır, qanday tárizde atalıp atır, qaysı tilde hám tildiń qanday quralları járdeminde, ne ushın atalıp atır, atama qanday mániske iye*. Juwaplardan toponimikanı integral pán ekenligine jáne bir isenim payda etse boladı. Sebebi birinshi sorawǵa - geografiya, ekinshi sorawǵa - lingvistika, úshinshi sorawǵa toponimikanıń ózi juwap beriwi kerek boladı. Klassifikaciyalaw máselesi ámeliy, atap aytqanda regionlıq toponimikalıq izertlewlerde úlken áhmiyetke iye boladı. Sebebi, hár qanday ilimiy izertlew jumısları toplanǵan maǵlıwmatlardı sistemalastırıwdı, yaǵnıy klassifikaciyalawdı talap etedi. Solay eken, birden-bir hám hámmege tuwrı keletuǵın ilimiy klassifikaciyanıń jaratılıwı - jaqın keleshek jumısı bolıp tabıladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Abdimuratov K.A. Toponimika Karakalpakiy. AKD. -Nukus, 1966.
2. Do'simov Z. Xorazm toponimlari. -T.: «Fan», 1985. -104 b.
3. Hakimov Q.M. Toponimika. Darslik. -T.; “Mumtoz so'z”. 2016. -368 b.
4. Qoraev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. -T., 2005. -238 b.

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNDA JER ASTÍ SUWLARÍNÍN JAYLASÍWÍ HÁM ÁHMIYETI

¹Turdımambetov I.R., ²Abdiramanov B.S.

¹Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

²Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jaylasqan jerleri, geologiyalıq dúzilisi, onıń rawajlanıw tariyxı, ayırım geologiyalıq dáwirlerdegi tek ózine tán bolǵan geoximiyalıq ózgerisler hám túrli qazılma baylıqlardıń júzege keliwine

múmkínshilik beredi. Respublikamız territoriyası negizinen shógindi taw jınısları menen qaplangan. Shógindi jınıslar menen kómir, neft, ga'z baylanıslı boladı.

Bulardan tısqarı temir, marganets, fosforit, alyuminiy, duz kánleri, sonday-aq qurılıs materialları da shógindi jınıslar arasınan tabıladı. Ustirt ulkesinde jer astı suwlarınıń jaylasıwında ózine tán geypara ózgeshelikleri seziledi. Sonday-aq relefiniń hádden tısqarı tegis ekenligi, jer betindegi shógindiniń mexanikalıq quramı hám jer ústi suwlarınıń jaylasıw ózgeshelikleri onı anıqlawshı jaǵday bolıp esaplanadı. Jawın-shashınǵa qaraǵanda kópshilik jaǵdayda Ámiwdárya hám onıń aymaqları, suw aydınları menen kóller jer astı suwınıń tolısıwına járdemlesedi.

Qaraqalpaqstan aymaǵında eń tereńde jaylasqan jer astı suwları Qaraqalpaqstan Ústirti menen Qızılqumına tán. Qudıq qazıp kóterilgende Qaraqalpaqstan Ústirtinde, Churuk rayonında 7-8 m Aldan qudıǵı rayonında da 18-19 m, Qızılqumdaǵı Tamorastawda 15-16 m, Shuqırqaq rayonında 11-12 m, Baymuratta 10 m, ol Kempirtóbede 16-17 m tereńlikte tabılǵan.

Jer astı suwınıń qáddi respublikamızdın kópshilik aymaqlarında, Qaraqalpaqstan Ústirti menen Qızılqumda diyxansılıq maqsetinde paydalanılmay atırǵan jerler jil dawamında birgelki boladı.

Qaraqalpaqstan aymaqlarında, ásirler dawamında jerdiń ádewir tómeni qatlamlarınıń arasında qalǵan jer astı suwlarınıń ayrıqsha bir túrli artezian suwları bolıp, ol Ámiwdáryanıń tásir etiw shegarasınan uzaqta jaylasqan bolıp, Qaraqalpaqstan Ústirti menen Qızılqumı ushın úlken áhmiyetke iye. Qıs aylarında suwǵarıw tarmaqlarında suw bolmaǵan orınlarda, awıllıq jerlerde artezian suwlarınan paydalanadı.

Áyyemgi dáwirlerden berli suwǵarılıp kiyatırǵan zonada jer astı suwlarınıń qáddi jer betinen 1,0 m, 4,5 m ge shekemgi aralıqtaǵı keńlikte jaylasqan. Jańadan ózlestirip atırǵan boz hám partaw jerlerde jer astı suwlarınıń qáddi jer betinen 4,5-6 m tereńlikte jatır. Diyxansılıq ushın jaqında ǵana paydalanıp atırǵan jer maydanlarında jer astı suwların jerdiń betinen 2,5 m den 19 m ge shekemgi tereńlikte ushıratıwǵa boladı. Bul rayonlarda jer astı suwların jerdiń betine jaqın jaylasqanların, kóbinese salıǵershilik jerlerde ushıratamız.

Ámiwdáryanıń deltasında jaylasqan jerlerinde jer astı suwlarınıń qáddi 4,5-5 m tereńlikte jaylasqan. İzertleniwshi territoriyanıń arqa shıǵısındaǵı diyxansılıq ushın ele ózlestirilmey atırǵan Aqshadárya deltasında jer astı suwlarınıń qáddi 12-17 m tereńlikte ushıraydı. Ámiwdáryanıń eki tárepindegi 5 km den 10 km ge shekemgi aralıqta jer astı suwların 1 m ge shekemgi tereńlikte kóriwge boladı. Al, usı aralıqtan uzaqlasqan sayın, egerde ol jerler diyxansılıq ushın paydalanılmay atırǵan bolsa, jer astı suwları 10-18 m ge shekemgi tereńlikte ushırasadı.

Ústirtte dushshi gruntli suw orni ele aniqlanbaǵan. Shamalawlarǵa kóre olar orta Ústirt ilayli jatqızıqlarında boliwi kerek.

Gruntlik-treshina karstliq shorli suwli sarmatliq izvest mergeli qatlami úlken ámeliy áhmiyetke iye, bunnan jaylawdi suwǵarıw jumislarında paydalanıw múmkín. Olar arasında shorlıǵı salıstırmalı pás bolǵan suwlar ushırasadı. Olar Aqtumsiq kóteriliwiniń gúmbezli bóliminde hám oraylıq Ústirttiń arqa tárepinde kóplep tabılǵan.

Qubladağı A'lb-senoman suwli gorizont, arqa hám orayliq Ústirtte júdá kóp skvajinalarda ashılǵan. Ol hár túrdegi mayda qum hám alevrolitler, qalıńlıǵı 350 metrge shekem boladı.

A'lb-senoman jatqiziǵı tiykarinan mineralizatsiyalanǵan xlor-magniy tipine (12-15,5 g/l) jatadı.

Pásirekte bolsa suwli gorizont orta yura jatqizigında ushirasadı. Ol jer júzesinen hár túrli tereńlikte jatadı.

Suw uslap turǵan jatqiziq hár túrli qumlar hám qumlaqlar ekenligi aniqlanǵan. Olardıń qalıńlıǵı 45 metrge shekem boladı:

Orta yura jatqiziq lari suwlari xlor-kaltsiy tipiniń minerali 32-205 g/l bolǵan tipine kirgiziledi, ol tereńlegen sayin kóbeyip baradı. Sonday qilip por hám yuraniń plastik suwi paydalaniwǵa jaramsiz halda bolǵan.

Ústirtte házirgi waqitlari dushshi suw zapasin taqirlarda jawin-shashin suwlari esabınan jıynalatuǵın, sarmat suwli gorizontında jasalma ráwishte shólkemlestiriw jollari izertlenip hám onda kishkine dushshi linzani kelitiriw qaralmaqta.

Juwmaqlistirip aytqanda aldińgi waqitlari dushshi suw hám az duzli suwli qudiqlar tábiyiy resursların hám ekspluatatsiyalıq zapasların tereń detalli hám regional bahalaw zárúr hám olardi jaramlılıq dárejesine qarap bóliw múmkin.

Olardıń óz-ara tásirin (ayirim regionlardıń uliwma suwli zapasi menen) aniqlaw hám oǵan san hám sipat tárepinen (jer asti suwlari resurslarınıń belgilenip atırǵan iri suw xojalıq jumislari. Máselen: Sibir dáryalari suwiniń bir bólimin alıp keliw) baǵdarlaw bahasin aniqlaw kerek.

Jer qabıǵın tereń riftlik siniwi boyınsha aktiv suw almasıw zonasında tereń yuveniallıq suwiniń kelip túsiwi múmkinshiligi sorawın aniqlaw kerek.

Bul ideya V.I.Popov, A.D.Shtar, M.X.Godin (1976) tárepinen belgilenip, metallogonist emes izertlewshiler – A.I.Popov, R.I.Goldshteyn (1976), E.A.Golovin, Ya.M.Shimirovich hám taǵı basqalar tárepinen rawajlandırılǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik –har bir rahbar faoliyatining kundali qoidasi bo`lishi kerak”- T.: O`zbekiston 2017.-104 b.
2. Baxiev A., Eshanov T.B., Ametov M.B., Xojaniyazov D., Umambetov B. Dáwirimizdiń ekologiyalıq mashqalasi Bilim. Nókis 2001.
3. G`ulomov P.N. Inson va tabiat.T.2009.84 b.

MUXAMMAD IBN MUSO AL-XORAZMIYNING GEOGRAFIYA VA ASTRONOMIYA FANINING RIVOJLANISHIGA QO`SHGAN ULUSHI

Radjapov M.Ya.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Abu Abdulloh Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy manbalardagi ma`lumotlarga ko`ra, taxminan 783 yili tavallud topgan va 850 yilda vafot etgan deb taxmin qilinadi. Olim Yevropada "Algorizmus" ("Algorithmus") nomi bilan mashhur bo`lgan. U o`z ilmiy faoliyatining katta qismini Bag`doddagi "Baytal-hikma" ("Hikmatlar uyi")da

o`tkazgan. Mazkur ilmiy dargoh xalifa Ma`munning shaxsiy e`tibori ostida bo`lib, ma`lum muddat Xorazmiy tarafidan boshqarilgan. Shu sababdan ham Ma`mun va Xorazmiy oralarida munosabatlar do`stona bo`lgan. Ma`mun Xorazmiyni olim sifatida qadrlagan, "Bayt al-hikma" kabi maskanning boshqarish ishlarini unga ishonib topshirgan. Manbalarda Al-Xorazmiyning yoshlik yillari haqidagi ma`lumotlar saqlanmagan. Ammo, u dastlabki ta`limni o`z ona yurtida olgan va olim sifatida xam shu erda shakllangan bo`lishi kerak. So`ngra, O`rta Osiyoning boshqa ko`plab allomalari singari Bag`dodga ko`chib o`tadi va o`sha erda ijod qiladi.

Al-Xorazmiy o`zidan avvalgi hind va yunon olimlarining asarlarini puxta o`zlashtirdi, ularga ijodiy yondoshdi va rivojlantirdi. U hozirgi zamon matematika fanining bir qancha tarmoq va fundamental kontseptsiyalarining asoschisidir. Jumladan, u zamonaviy algebra faniga asos solgan olim hisoblanadi. Al-Xorazmiy mazkur fanni nafaqat ma`lum bir tizimga soldi, balki bu fandagi oddiy va murakkab kvadrat tenglamalarning taxliliiy echimini ishlab chiqdi. Hozirda butun dunyoda qo`llaniladigan algebra so`zining o`zi ham olimning mashhur "Al-Jabr val-muqabala" nomli kitobidagi birinchi so`zdan olingan bo`lib, evropada o`zgartirilib "algebra" shaklida yozilgan va talaffuz qilingan. Keyinchalik bu so`z fanda shundayligacha o`rnashib qoldi.

0 (nol) sonining ishlatilishi xam al-Xorazmiy tomonidan rasmiy ravishda arifmetikaga olib kirilgan, shu tufayli hozir foydalanilayotgan sonlarning o`nlik pozitsion tizimi butun dunyoga tarqaldi.

Muallifning sonlar tizimi haqidagi asarlaridan biri Yevropada "Algorizm" nomi bilan tanildi va zamonaviy algoritm so`zining kelib chiqishi mana shu asarga borib taqaladi. U arifmetika fanidagi qator hisoblarni, xususan, kasrlar bilan bajariladigan amallarni hisoblashni yangi miqiyoslarga ko`tardi.

Al-Xorazmiy matematikadan tashqari astronomiya ilmida ham o`chmas iz qoldirdi. Olim bu fanning turli mavzulariga oid bir qancha ilmiy maqolalar yozgan bo`lib, ularning eng mashhuri "Astronomiyaga oid jadvallar" ("Zij") deb ataladi.

Tadqiqotchilarning yakdil fikriga ko`ra, Al-Xorazmiyning astronomiya soxasidagi buyuk xizmati shundaki, u ehtiyoj tug`ilgan paytda shunday bir asar yaratib, bu bilan astronomiyani Ulug`bek davrigacha, ya`ni bir necha asrga tatigulik darajada andozaga keltirdi. Xorazmiydan keyingi barcha astronomlar o`z zijlari uchun uning "Zij"ini namuna qilib oldilar.

Al-Xorazmiy geografiya fanining rivojiga ham katta xissa qo`shgan. Uning "Yerning tasviri" ("Surat al-arz") kitobi o`rta asr arab xalifaligida yaratilgan dastlabki va muhim geografik asarlardan biri bo`lgan. Kitobda muallif nafaqat Ptolomeyning geografiyaga oid qarashlarini sharhlab taxdil etadi, balki bu qarashlarga qator o`zgarishlar kiritib, ularni rivojlantiradi.

Al-Xorazmiy qalamiga mansub yigirmadan ortiq asarning faqat o`ntasi bizgacha etib kelgan bo`lib, ular dunyoning kator qo`lyozma xazinalarida saqlanmoqda. Mazkur asarlarning ba`zilari o`rta asrlarda g`arb tillariga tarjima kilinib, evropada katta shuhrat qozongan. Bu borada olimning vatani — O`zbekistonda ham katta ishlar amalga oshirilgan. Uning ba`zi asarlari rus va o`zbek tillariga tarjima

qilingan, tadqiq etilgan, muallifning hayoti, faoliyati va ilmiy merosiga bag`ishlangan qator kitob va maqolalar chop etilgan.

Mashhur fan tarixchisi Jorj Sartonning ta`biri bilan aytilganda, "Al-Xorazmiy o`z davrining eng buyuk matematigi va agar barcha shart-sharoitlar nazarga olinsa, hamma davrlarning xam eng buyuk insonlaridan biri hisoblanadi".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Buyuk allomalarimiz. Taxrir hay`ati: H.S.Karomatov, Z.Husniddinov, A.Mansurov va boshq.; Mas`ul muharrir: Z.Islomov.—T.: «Toshkent islom universiteti», 2002.

2. P.Baratov. «O`zbekiston tabiiy geografiyasi». «O`qituvchi», Toshkent, 1996.

GERMANIYADA TURIZM EKONOMIKASÍ

Iskenderov A., Tursinbaev A.SH., Otemisov B.SH., Genjemuratova G.U.

Ájiniyaz atındađı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Germaniya Federativ Respublikası joqarı dárejede rawajlangan industrial mámleket. Germaniya xalqınıń jaylasıwı, miynet penen bántlik strukturası hám klaslıq quramı boyınsha Evropada ğana emes, dúnya júzinde aldındađı orınlardıń birin iyeleydi. Xalqı – 82 millionnan aslam, maydanı – 357 041 km².

Germaniya Evropanıń oraylıq bóliminde jaylasqan, onı shıǵısta Polsha hám Chexiya, qublada Shveytariya hám Avstriya, qubla-batısta Franciya, batısta Belgiya hám Gollandiya, arqada bolsa Daniya arqa-shıǵısta Baltika teńizi, arqa-batısta bolsa Arqa teńiz orap turadı.

Millionlağan sayxatshılardıǵa turistik xızmet kórsetiw, bir tárepten júdá úlken isbilermenlik imkániyatların ashıp berse, ekinshi tárepten, keyingi jıllarda júzege kelgen báseki ortalıǵın kúsheytip atır. Házirgi kúnde kúsheyip baratırǵan islep shıǵarıwshılar (tikkeley xızmet kórsetiwshiler, turopatorlar) hám dáldalshılar (turagentler) áste rawajlanıp atırǵan turizm bazarın bólistiriwi kerek. Jańadan ashılǵan turagnetliklerdiń derlik yarımı 5 jıldan soń óz xızmetin toqtatıwı múmkin, dep boljandı. Sebebi, 2000-jıllarda bankrotqa ushıraǵan kompaniyalardıń sanı keskin kóbeydi. Hár jılı 200 ge jaqın firmalardıń jabılıwı baqlanıp keldi. Usı sebepli tarmaqqa tán bolǵan tájiriybeler hám jeke isbilermenlik qábileti menen birge, isbilermenlik tarawında jetiskenlikke erisiw ushın kárxana xojalıǵı boyınsha joqarı dárejeli kadrlardıǵa, jańa innovaciyalardıǵa iye bolıwdı talap etti.

Shet ellik turistler ushın qáretelerdiń ósiwi hám jeke túrdegi sayaxatlardıń pekij turlar tárepinen áste aqırın qısıp shıǵarılıwı arqalı joqarılawı 2 ese artqan bazar kólemi 2000-jıllarda pekij turlar ushın aldındađı jılǵı salmaqlı jılıwılarǵa tásir ótkeriw imkaniyatına iye boldı. Germaniyada miymanlardıń sanı aldındađı +5 % ten +9,5 %ke ósti.

2001-jıldı Germaniya turopatorlar hám turagentlikler bazarında 19822 ge jaqın turistik shólkemler 23,8 mlrd. evro muǵdarındađı oborotqa eristi. Turizm bazarınıń 50 % ti turagentlikler shınjırları hám kooperaciya tarapınan qadaǵalanadı.

Búgingi kúnde Germaniya dúnyadaǵı eń qáwipsiz turizm oraylarınıń biri dep esaplanıp kelinbekte. Keliwshi turistlerdiń sanı boyınsha Germaniya Evropa regionında Franciya hám Italiyadan keying úshinshi orında turadı. Germaniyada turizm mámleket ekonomikasınıń tiykarǵı tarmaqlarınan biri bolıp esaplanadı (jılına ortasha 19 milliard dollar). Turistler kóp keletuǵın orınları Baltika teńizi jaǵaları, Saksoniya Shveycariyası, Boden kóli átirapları, Alp tawı janbawırları h.t.b.

Mámlekettiń turizm organı – Turizm boyınsha Germaniya milliy komiteti. Komitet maǵlıwmatlarına qaraǵanda Germaniyaǵa keliwshi turistlerdi ózine tartıwshı sebepler tómendegiler: mádeniyat (75 %), ashıq hawada dem alıw (59 %), qalalar (59 %), tazalıq (47 %), qáwipsizlik (47 %), zamanagóylik (36 %) h.t.b.

Germaniyada turizm tarawındaǵı isbilermenlik ushın erkinlik berilgen, yaǵniy turagentlik yamasa turopatorlıq xızmeti menen shuǵıllanıw ushın licenziyalastırıw procesi yaki ruxsatnamalardı shegaralaw sıyaqlı jaǵdaylar baqlanbaydı. Bunıń ushın dáslep isbilermenlik xızmeti komitetinde dizimnen ótiw kerek boladı. Sonıń menen birge kásip-óner jámiyeti, isbilermenlikti qadaǵalaw komiteti, sanaat hám sawda qadaǵalawı organlarınıń diziminen ótıledi. Sonday-aq, Finans ministrliginiń orınlarındaǵı tiyisli mákemeleriniń diziminen ótip, salıq tólew nomerin ashıw kerek.

Kárxananiń salıqqa tartılıw tártibi tómendegishe:

- dáramatqa baylanıslı bolǵan salıq (dáramat korporaciya, isbilermenlik xızmeti salıǵı);
- múlkke baylanıslı bolǵan salıq (múlk, isbilermenlik xızmeti jer salıǵı);
- aylanba oborot salıǵı;
- korporaciya salıǵı.

Turistik kárxananiń shólkemlesiw aymaqlıq dúzilisi kóbirek kárxana ekonomikası, salıq, puqaralıq huqıqı kózqarasınan kelip shıqqan halda tańlanıwı kerek. Bunda kárxananiń juwapkershiligi sheklengenligi hám salıqtı minimallastırıw áhmiyetli rol oynaydı. Áhmiyetlisi basshılıq huqıqı, óz kapitalı menen táminleniw imkániyatı sıyaqlılarǵa baylanıslı bolǵan arnawlı talaplarǵa juwap beriw ushın hár tárepleme oylanǵan shártname dúziliwi kerek.

Germaniya turizm industriyasınıń eń áhmiyetli shólkemlerinen biri Germaniya Turizm Orayı – Deutsche Zentrale fuer Tourismus (keyinshellı GTM) – Germaniya federal húkimeti tárepinen turizmdi basqarıw hám qadaǵalaw ushın juwapker shólkem bolıp esaplanadı. Onıń bas imáratı Frankfurt Maynda jaylasqan. GTM 1948-jılda shólkemlestirilgen bolıp, professional hám innovativ ráwishte Germaniya turizmi ushın marketing tádbirlerin ótkeriwshi organ bolıp esaplanadı. Onıń xızmetiniń qarjı menen táminleniwiniń 80 % ti FITV tárepinen ámelge asırıladı. GTM 50 jıldan aslam waqıttan beri shet elde barlıq marketing tádbirlerin rejelestiriw, kordinaciya qılıw hám ámelge asırıw menen shuǵıllanıw kelmekte. Ishki regionlararalıq marketing xızmetin 1999-jıl 1-yanvardan beri júgizip kiyatırǵan bul shólkemniń strategiyalıq fundamentin Germaniyanıń túrli regionlarına talap boyınsha sayaxatlardı ámelge asırıw quraydı. GTM óz xızmeti dawamında tómendegi maqset hám strategiyalardı gózleydi:

- sayaxattan keletuǵın ulıwma túsimdi asırıw;
- Germaniyanı ekonomikalıq region sıpatında kúsheytiw;

- Germaniyanı hár tárepleme kórkem sayaxat mámleketi sıpatında rawajlandırıw.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik –har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo`lishi kerak”- T.: O`zbekiston 2017.-104 b.
2. Tuxliev I., Qudratov G., Pardayev M. Turizmni rejalishtirish. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2010.
3. Царфус П.Г. Рекреационная география. -М., Мысль. 2012.

GEOGRAFIYALÍQ ATAMALAR TRANSFORMACIYASÍ

Saliev E.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Bizge belgili hár qanday geografıyalıq atama tariyxtnıń málim bir dáwirinde sociallıq mútajlık sebebli payda boladı, biraq áne sol mútajlık túrtki bolğan sociallıq, mádeniy, ruwxıy sebeblerdi tabıw júdá qıyın másele. Sebebi atamalardıń ózgeriwshen hám bul ózgerisler túrli basqıshlarda bolıwı múmkin. Bazı atamalar kóp ásirler dawamında ulıwma ózgermegen bolsa, ayrımlarınıń dúzilisi, aytılıwı waqıt ótiwi menen málim dárejede ózgerip túsinersiz bolıp ketken. Máselen, Qızılqumda Jumırtaw degen taw bar. Qaraqalpaq toponimisti Q.Abdimuratov taw atamasın “domalaq taw” dep táriplegen. Haqıyqatında da bazı bir túrkiy tillerde, solardan qaraqalpaq, qırǵız tillerinde jumır “domalaq” degen mánisti ańlatadı. Tanıqlı toponimist alım S. Qaraev bolsa taw atı áyyemgi xorezmiy tilindegi Govmard-“ógiz adam” sózi menen baylanıslı dep esaplaydı. Shıǵıs iraniy tillerge tán bolğan xorezmiy tili qollanıwdan shıqqan soń, túrkiy tiller tásirinde ol jovmart, juvmart kiyinshelli atama fonetik tárepten ózgeriwi menen mánisi ózgerip Jumurtaw kórinisin alǵan. Bul tiykarlı pikir, sebebi G dawsınıń J ǵa aylanıwı toponimler ishinde júdá kóp ushırasadı. Geografıyalıq atamalardıń transformaciyasına jáne bir misal s. Qaraevtıń “Toponimika” kitabında tabıw múmkin. Alımnıń jazıwınsha, atamalar quramında tez-tez ózgerip turatuǵın gúl sózi transformaciyası diqqattı tartadı. Sóz dep jazadı S. Qaraev hár qanday tirishilik siyaqlı tuwıladı, rawajlanadı, geyde bir neshe miń jıllıq ómir keshirip bir úlkenen basqa úlkege, bir tilden basqa tilge kóship uzaq joldı basıp ótedi. Zaman ózgeriwi menen, sociallıq, ekonomikalıq, siyasiy ózgerisler tásirinde hámde ózge tiller ortalıǵında óz kórnisin sol dárejede ózgerterdi, burınǵı kórnisi adamlar yadınan óship, umıtılıp ketedi.

Qániygelerdiń pikirinshe, atamalardaǵı ózgeriwshenlik sebepleride túrlishe bolıwı mumkin. Ayrım waqıtları, toponimlerdiń ózgeriwi onı túrli tilli xalıqlar tárepinen qollanıwı bolsa, ekinshiden bir tildegi sózdiń dawıs uqsaslıǵı, biraq mazmunı parq qılıwı, úshinshi jaǵdayda bolsa tildiń dawıs hám grammatikalıq dúziliwinde payda bolğan ózgerisler sebep bolıwı múmkin. Bul jaǵday ilimiy toponimikalıq tilde transformaciya delinedi. Geografıyalıq atamanıń transformaciyalanıwı bul- onıń tariyxıy qollanıw protsessin ózgeriw esaplanadı.

Toponimler transformaciyasınıń ayırım túrleri

1. *Ápiwayılastırırw*. В.А. Jushebich jazıwınsha, atamaları ápiwayılastırırw nızamı toponimika ushın mas bolǵan dástúriy hádiyse esaplanadı. Ápiwayılastırırw – kóp komponentli atamaların qolaylı kóriniske keliwi hám haqıyqıy toponimikaǵa aylanırw processı esaplanadı. *Juyi Langar-julangar, Bibi Ugayba- bubayba*. Haqıyqatında orın atamasınıń mazmunın saqlap qalıw, onı imkan barınsha qısqa kórniske kórsetip beriw toponimika ushın kerekli nızam. Geografıyalıq obektin atalıwında, onıń tolıq kórinisi kerek emes, tek imkan barınsha ulıwmalıq hám qolaylı súwretlew maqsetke muwapıq.

Bizge belgili, toponimler grammatikalıq hám semantikalıq jaǵınan házirgi kórnisine kelemen degenshe talay ózgerislerge, solardan atamalar qısqartılıp jazılıwǵa ushıraydı. Máselen, jańadan payda bolǵan xalıq punktı dáslep *Nayman urıwınıń awılı* atı menen atalǵan. Atamanıń haqıyqıy toponimǵa aylanırw processı tamam bolmaǵanlıǵı sebepli, onı bárin aytıp otırırw qolaysız bolǵan. Tildin leksikalogiyalıq kórnisin tejew nızamlıǵına kóre, uzaq jıllar dawamında qollanıwı nátiyjesinde geografıyalıq atama dúzilip *Nayman* kórnisin alǵan. Sebebi, waqıt ótiwi menen bul aymaқта jasawshi xalıq ushın obektin túrin aytıwǵa mútajlik qalmaydı. Sebebi, obektin ózi menen birge, onıń ózine tán xarakterli belgileri assimilaciyalasqan boladı. Nátiyjede obektke tán belgi onıń ózin súwretleydi. Atamanıń qısqartılıwı onıń qanshelli kóp qollanıwına baylanıslı.

Atamaları tejew basqa mámleketler toponimiyasında da bar. Máselen, Sankt-Peterburgtı- Peter, San-Fransickoni- Frisko, Los-Anjeles-II-Iy(inglizshe bas háripleri menen)dep ataydı. Ispan tili toponimiyası tejemkerlikke tán. Sebebi, 1535 -jılı La-Plata dáryası tómengi aǵısında tiykar salınǵan qalaǵa ispanlar *Trinidadе Puerto de nu estraseñorala virgen Maria delos Buenos aire* yaǵniy *Trinidadе-muxxades* qala, Bibi Maryam jaǵımlı samalları portı Bunios-Ayres atı berilgen. Házirde qala Bunios-Ayres yaki qısqaraq “Bunis” dep ataladı.

2. *Abbreviatura*. Transformaciyanıń bul túri toponimlerde tán tejemkerliktin bir kórnisi desek boladı. Abbreviatura – bir neshe sózlerden payda bolǵan geografıyalıq atamaların bas háripleri menen kórsetiwshi usıl. Misali, BMSH, YUNESKO, NATO, YUNISEF, OPEK, GMD, kibi toponim- Abbreviaturalar xalıqara kólemde keń qollanıladı. Toponim-Abbreviatura jasawdan tiykarǵı maqset tejemkerlik. Atamaları bas háripler járdeminde geografıyalıq obektin atamalarınıń mazmunın bilip alıwımız múmkin. Bunday atamalar az muǵdarda awdarmalanadı. Xalıqara tájiriyyeden málim, siyasiy- administrativlik obektlerdin atamalarına kóre, tábiyiy geografıyalıq obektler atamaları kóbirek awdarmalanadı.

3. *Marfalogiyalıq transformaciya*. Transformaciyanıń bul túri toponimlerde málim tariyxıy dáwirde túrli tillerge maslasıwı aqıbetinen esaplanadı. Geografıyalıq atama málim bir tilde payda boladı, biraq toponimler dúnyanıń basqa tillerinde ózgerip, onıń etimologiyasını anıqlaw birqansha qıyınlasadı. Máselen, Finikiyalılar Piriniya yarım atawınıń batıs jaǵalarında xalıq punktı payda qılıp, onı sol jerdegi qoltıq atı menen *Alisubbo*-“ shadlıq qoltıǵı” dep ataǵan. Keyinshelli bul atama latin, arab hám portugal tilleri tásirinde birqansha ózgerislerge ushıraǵan.

Olisippo- Olissipona- al- ashbuna-lishbua. Rus tilinde bul atama Lissabon bolıp ózgergen, ózbek tilinde bolsa rus tiline tán variantı qabil qılınadı.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Murzaev E.M. Geografiya v nazha'mniyah. Moskva. 1982.
2. Pospelov E.M. Toponimika v shkol'noy geografiy. Moskva, 1981.
3. Xasanov X. Jer tili. Tashkent 1977.
4. Xasanov X. Geografiyalıq atamalar sırı. Tashkent, 1987.
5. Qoraev S. Toponimika-orin atamaları haqqındag'ı pa'n. Tashkent, 1980.
6. Qoraev S. Toponimika O`zbekstanda, Tashkent 1991.
7. Qoraev S. Geografiyalıq atamalar ma'nisi. Tashkent 1994.
8. G`ulomov P. Jo`g`rofiy atamalar ha'm tu'sindirmeler so'zligi. Tashkent 1994.
9. Ernest Begmatov. Orin atamaları –ruwxıylıq aynası. Tashkent, 1998.
10. Seytniyazov K. Toponimika pa'ni boyınsha oqıw-metodikalıq qollanba. No'kis.2001.

**XOREZM ARXEOLIGIYALÍQ HÁM ETNOGRAFIYALÍQ
EKSPEDICIYASÍNÍN GEOGRAFIYALÍQ ASPEKTLERI**

Daushbaev A.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Xorezm ekspediciyasınıń shólkemlestiriwshisi hám basshısı S.P.Tolstov ózin Dmitriy Nikolaevich Anuchinniń (1843—1923) shákirti hám isleriniń dawamshısı dep esapladı. Ol D.N.Anuchin mektebiniń eń jaqsı dástúrleriniń – etnografiya iliminde hám izertlewdiń kompleksli usılında tariyxıy principiń dawamshısı edi. Belgili alım D.N.Anuchinniń – arxeologiya, antropologiya, etnografiya «triadasın» keyin ala – S.P.Tolstov ekspediciyaları dawamında jumısqa hár taraw qánigelerin tartıp dawam etti hám bayıttı. Ol D.N.Anuchinniń jumısların analiz etiwindegi uqıplılıǵına hám sheberligine tań qaldı, qızıqtı hám onı ol «izertlewshilik shedevri» dep atadı; biraq S.P.Tolstov izertlewleri de tań qaldırmaq qoymaydı, yaǵnıy ol óziniń ilimiy izertlewlerinde tariyx, etnografiya, geografiya, antropologiya, lingvistika, folklor, arxitektura tariyxı, kórkem-óner, din tarawlarınıń faktlerinen paydalanadı.

1948-jılı S.P.Tolstovtıń «Древний Хорезм» atlı miynetinde Xorezm irrigaciyası tariyxına ayrıqsha dıqqat awdarılğan, bul shıǵarmada tariyxıy orınlar izertlengen hám kartalastırılğan. S.P.Tolstov Xorezm oazisindegi irrigaciyalıq diyqansılıqtıń rawajlanıwı áyyemgi dáwirde Xorezmniń oraylasqan mámleketke aylanıwına túrtki boldı degen pikirlerin kórsek boladı. S.P.Tolstov irrigaciyalıq sistemanı izertlew menen Orta Aziyadağı áyyemgi suwǵarıw jerdiń qurǵaqlanıp ketiwi tábiyiy degen tezisti biykarlaydı, yaǵnıy ol suwǵarıw sistemasınıń tariyxıy dinamikası birinshi gezekte tábiyiy emes, al sociallıq faktorlar menen anıqlanadı, jasalma suwǵarıw páseyip ketiwi hám güllenip turǵan jerlerdiń shólistanlıqqa aylanıp ketiwi sociallıq hám siyasiy sebeplerge baylanıslı dep keltirip ótedi.

S.P.Tolstovtın usı kitabında házirgi kúnde rawajlanıp atırǵan Xorezm arxeologiyasınıń tiykarǵı baǵdarları islep shıǵıladı; onda S.P.Tolstovqa tán jańalıqlar kórinedi, soǵan kóre izertlewshiler ele bul kitaptı qayta- qayta oqıydı.

B.V.Andrianovtın qubla Aralboyı irrigaciya hám diyqanshılıq tariyxına arnalǵan «Aral boyınıń áyyemgi suwǵarıw sistemaları» dep atalǵan fundamental monografiyası, óz aldına juwmaqlastırwshı miynet bolıp, bul qubla Aralboyı xalıqları, sonıń ishinde qaraqalpaq mádeniyatınıń tariyxın izertlewde eń tiykarǵı dereklerdiń biri bolıp esaplanadı. Bul miynette diyqanshılıq hám irrigaciya tarawınıń tiykarǵı túrleri klassifikaciyalanǵan. Qubla Aralboyı xalıqları haqqında ayta otırıp, bul diyqanshılıq oazisindegi xalıqlar – ózbek, tájik, túrkmen, qaraqalpaq hám basqada, ata-babalarınan suwǵarılıp hám suwǵarılмай egiletuǵın diyqanshılıqtı, puxta etip islengen suwǵarıw sistemaları qurılısın, bas, tarqatıwshı hám suw kóteriwshı qurılımlardı, jerdi suwǵaratuǵın hár qıylı usıllarǵa bay tájiriyeberdi ózlestirip alǵanlıǵı aytıp ótiledi. Diyqanlar topıraqtıń ónimdarlıǵın jaqsılaw boyınsha hám olardıń fizikalıq hám ximiyalıq sıpatların jaqsılawǵa qaratılǵan hár qıylı usıllardı islep shıqqan: jerdi jaqsılaw usılları, qatıwashlardı jumsartıw, suwǵarılatuǵın suwları joqarı kaliy duzlarına bay bolǵan ılaylı úyindiler menen, qaldıqlar menen, góne tamnıń topıraǵı hám taslandı kanal boylarındaǵı topıraqlar menen tógin beriw usılları keltirilgen. Suwǵarıw diyqanshılıǵınıń rawajlanıwı jergilikli geografıyalıq sharayatlar hám suw resursları menen baylanıslı. Joqarıda keltirilgen suwǵarıw túrleriniń kópshiligi qaraqalpaqlarda XX ásirdiń ortalarına shekem ámelde paydalanılǵan, al bul óz gezeginde usı dástúrlerdıń jergilikli xalıqlar tárepinen áyyemgi dáwirlerden beri áwladtan áwladqa ótip kiyatırǵanlıǵınan dárek beredi.

B.V.Andrianov etnikalıq hám mádeniy qubılıslardı kartalastırw usılların islep shıǵıwǵa úlken úles qostı. Ol bul usıldıń áhmiyetli tárepin ayta otırıp, bul keń kólemlı maǵlıwmatlardı dizimge alıw hám shólkemlestiriw máselesin sheshiwge qaratılǵan bolsa, ekinshi tárepten hár qıylı qubılıslar arasınan ulıwmalıq nızamlılıqtı bólip shıǵarıw bolıp tabıladı. Kartografiyanıń etnografiyalıq izertlewlerdegi áhmiyetli tárepin ayta otırıp, Orta Aziya hám Qazaqstannıń etnikalıq geografıyasınıń ózgesheligi milliy máselede aralas rayonlardıń bar bolıwı menen sheklenip qalmaqıwıǵına ayrıqsha dıqqat awdaradı. Orta Aziya xalıqlarınıń etnikalıq tariyxı kóplegen xalıqlardıń kóshiwleri qáwim hám xalıqlardıń aralasıwı menen baylanıslı. Bul aymaqtıń tiykarǵı xalqı 3000 jıl burın qalıplesken. Etnogenez procesi barısında áyyemgi dáwir hám erte orta ásirdegi kópshilik xalıq iri xalıqlar – ózbekler, tájikler, túrkmenler, qazaqlar, qırǵızlar hám qaraqalpaqlar quramına kirgen. XX ásirdegi basına shekem olar kóp sanlı urıw-qáwimlik hám etnografiyalıq toparlar bolıp, ózleriniń mádeniy ózgesheligin hám burınǵı etnikalıq atamaların saqlap kelgen.

B.V.Andrianovtın keyingi jumısları tábiyattan paydalanıwdıń xalıq dástúrlerine arnalǵan maqalası bolıp esaplanadı. Bul jumıstıń mazmunı sonnan ibarat, mádeniyattıń pútkil sistemasınıń quram bólegi bolǵan xalıq xojalıq bilimleri hám tájiriyeberleri umıtılıp ketip, bul óz gezeginde ekologiyalıq mashqalalardıń kelip shıǵıwına sebep bolǵan.

Sonın menen birge S.P.Tolstovtıń «Древний Хорезм» miynetinde arxeologiyalıq aerosyomka usılın islep shıǵıwda áskeriy aviyaçıyanıń jerlerdegi orınlardı súwretke alıw jolı menen bilip alıw tájiriyesi tiykar boldı. Ósimliklerdiń jerdegi ornın ashıp beriw qásiyetinen (jer betinde hár túrli imaratlar bar joqlıǵına qaray, ósimlikler hár túrli qalıńlıqta, hár qıylı reńde kórinedi), quyashtıń qıyalap túsken nurıda júdá mayda relyeflerde anıq hám tınıq kóriniwinen paydalanıp súwretke alıw júdá qızıqlı, sonday-aq bir qansha arxeologiyalıq jerlerdi anıqlaw imkaniyatın beredi degen pikirlerdi de kórsek boladı.

Keyinala amerikalı alımlar áyyemgi Peru tsivilizaciyası esteliklerin izertlewde aerosyomka usılın qollanadı. Ekinshi jáhán urısınan aldın bolsa E.Shmidt basshılıǵında Amerika aviya-arxeologiyalıq ekspidiciyası Irannıń áyyemgi hám orta ásir miyrasların samolyottan súwretke alıw waqtında úlken isler ámelge asırılǵan. Shet elli izertlewshilerdiń aviya-arxeologiyalıq miynetleri, ádette, tájiriybeden ótpegen hám óz aldına ayırım arxeologiyalıq hám tariyxıy-geografiyalıq máselelerdi aldığa qoyǵan. Aerosyomkalar jerde alıp barılǵan qazılmalar hám baqlawlar menen aytarlıqtay tıǵız baylanıpaǵan edi.

S.P.Tolstov ekspidiciyası aerousılları arxeologiya tájiriyesinde birinshi márte en jayıwı menen óz aldına birqansha mashqalalardı sheshiwge urındı.

Birinshiden, vizual aviya baqlaw áyyemgi irrigaciya tarmaqların úyreniwde bizge beriwı kerek edi; ásirese, áyyemgi kanallardıń qum menen kómilgen, basqa bólimlerge bólinip ketken bólimleriniń bir-biri menen baylanıslılıǵın anıqlaw júdá qıyın bolǵan jerlerde yamasa islep turǵan suwǵarıw tarmaǵınıń suwları áyyemgi irrigaciya sistemasın juwıp ketken jerlerde irrigaciya tarmaǵınıń kóplegen detalları jerden turıp baqlaǵanda kózge taslanbaydı.

Ekinshiden, aerosyomkanıń qollanıwı nátiyjesinde ayırım bólimlerdi jerden turıp baqlap bolmaytuǵın yamasa qıyınshılıq penen baqlanatuǵın áyyemgi qala hám awıllardıń jaylasıwın anıqlaw imkaniyatın berdi: ayırım jaǵdaylarda bolsa, joqarıda ayılǵan izertlewler sıyaqlı, jerden turıp ulıwma kórip bolmaytuǵın qalalardıń tabılıwı da múmkin edi.

Úshinshiden, aerosyomka rejesinde, anıq baǵdarlangan aerosyomka da esteliklerdiń tek ǵana rejesin ǵana emes, bálkim onıń házirgi yarım taslandıq jaǵdayına kelip qalǵan pútkil arxitekturalıq kelbetin maksimal dárejede anıqlıq penen súwretke alıw imkaniyatın beredi. Sol qatarı, bul usıl jerde alıp barılatuǵın ólshew jumısları ushın waqıttı únemlew imkaniyatın beredi. Kóp waqıttı alatuǵın ólshewler waqtında miyraslardıń forması ózgerip ketkenligi nátiyjesinde de kóp ǵana nárselerdiń itibardan qalıwı anıq.

Tórtinshiden, shólde baǵdar menen ótkeriletuǵın vizual aviya baqlawlarda júdá keń maydan kózge taslanıp turıwı sebepli, tariyxıy esteliklerdiń barxanlar artında jasırınıp qalıp ketiw qáwpi joǵaladı. Jerdegi baǵdarda izertlewshi kartaǵa hám jol baslawshıǵa tıǵız baylanısta boladı, ol barlıq waqıtta relyefke jasırınıp turǵan, al ayırım waqıtları júdá jaqın tariyxıy esteliklerdi kórmey ótip ketiwde múmkin.

Paydalanilgan ádebiyatlar:

1. Гавеман.А.В. “Аэросъёмка и исследование природных ресурсов, М-Л, 1937, стр-265-275).
2. Фуломов Я. Ф., Хоразмнинг суғорилиш тарихи, Т., 1959. 49-52 б.
3. Толстов С. П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М., 1948.

QISHLOQ JOYLARDA MEHNAT RESURSLARDAN FOYDALANISHNING BA’ZI DOLZARB MUAMMOLARI

Yuldasheva D.K.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Aholining, ayniqsa mehnat resurslarining hayotiy faoliyati, ishlab chiqarishda muntazam ishtirok etib, ilg’or tajribalarini o’zlashtirib, o’zining bilim va malakalarini oshirib boruvchi, avlodlarning to’xtovsiz almashib borishi bilan ifodalanadi.

Mehnat resurslarining bandlik muammosi jahon mamlakatlari bo’ylab mavjud. Lekin rivojlangan mamlakatlarda ancha ijobiy muvozanatga ega. Ularda texnika taraqqiyoti oqibatida avtomatlashtirish, mexenizatsiya ustunligi tufayli moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari xizmat ko’rsatish sohalarida aholi ko’pchilikni tashkil qiladi, bu hol davlatlarni ma’lum darajada rivojlanish darajasini ham belgilaydi.

Rivojlangan davlatlarning yana o’ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, unda yashaydigan tub aholi asta-sekin og’ir, xavfli, iflos ishlarni tark etib, ularni chetdan kelib ishlaydigan arzon ishchi kuchiga bo’shatib beradi. Albatta, chetdan kelib bunday ishlarda ishlovchilarga beriladigan maosh o’z joyiga nisbatan ancha yuqoridir. Bu borada tayyor mehnat resurslarini ko’plab qabul qiladiganlarga AQSH, G’arbiy Yevropa, Yaqin SHarkdagi mamlakatlar kiradi.

Ma’lumki, keyingi paytda respublikamizdan har xil mehnat qilish evaziga ko’plab asosiy mehnat resurslarimiz chetga ketmoqdalar. Ularni aksariyati Rossiya, AQSH, Janubiy Koreya, Qozog’iston va Yevropa mamlakatlariga to’g’ri kelmoqda.

To’g’ri, borgan kishilar uy-joy olish, qurish, to’y qilish, mashinalar olish va boshqa maqsadlar uchun katta miqdorda valyuta keltirmoqda, malakali ishchi kuchiga aylanmoqda. Lekin ularning ayrimlari turli xil kasalliklarga ham duchor bo’lmoqda, qurbon bo’lganlar ham yo’q emas.

Ma’lumotlarga ko’ra, Respublikamizda band bo’lgan aholining 37,5 foizi qishloq va o’rmon xo’jaligida, 13 foizi transport va aloqada, 8,5 foizi savdo, umumiy ovqatlanish korxonalarida, 12,4 foizi ta’lim, madaniyat, fan va ilmiy tadqiqotlarda, 6 foizi sog’liqni saqlash va sportda, 12,7 foizi uy-joy xo’jaligi, aholiga maishiy xizmat ko’rsatishda, 8,6 foizi boshqa yumushlarda hisoblanadi. Umumjahon doirasida bu ko’rsatgich o’rtacha holatda. Ammo, mehnat resurslarni ortiqchaligi, ayniqsa qishloq aholisi orasida ko’proqdir. SHuning uchun kelgusida mamlakatimizda mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta’minlashga asosiy e’tiborni qaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bular uchun qo’shimcha ish

o'rinlarini yildan-yilga oshirib borish lozim. Albatta, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan kichik va o'rta sanoat korxonalarini rivojlantirish kerak.

Keyingi vaqtda yetishtiriladigan paxta tolasini 30 foizdan ortiqrog'i qayta ishlab chiqarishga olinadi, qolgan katta miqdori eksport qilinadi. Buni tushunib-tushunmay ayrim kishilar, xatto menbarlarda biz paxta tolasini eksport qilishda 2 o'rindamiz deb maqtanadilar, bu mutloq noto'g'ri mubolag'alar.

Iloji boricha yetishtiriladigan paxta tolasini katta foizini o'zimizda raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqarishga erishilsa, qanchadan-qancha mehnat resursi band bo'ladi. Bu o'rinda Xitoy davlatidan andoza olish maqsadidir.

Tayyorlanadigan pillani ham katta foizi chetga sotiladi. Bu noyob boylikni qani endi hammasini o'zimizda qayta ishlab chiqarib, sharqona chiroyli choyi gazlama-atlaslar tayyorlash kengaysa. Bunga nisbatan milliy urf-odatga bog'langan holda reklamalar oshirilsa, ular hech qachon o'z qadrini yuqotmaydi. Hatto chetdan kelgan sayyohlar ham muntazam uni xarid qilishga intiladi.

O'zbekistonda jun yetishtirishga nisbatan uni qayta ishlab chiqarish gilamdan tashqari gazlama yoki kiyim-kechaklarda sezilmaydi. Teri-poyafzal ishlab chiqarish sohasida sifatli mahsulotlar tayyorlash, taqqoslaganda Germaniya bilan qo'shma korxonada sifatida Farg'ona shahrida bor desa bo'ladi. Qolgan oldin mavjud bo'lgan teri-poyfzal fabrikalari bor-yo'g'ini bilish qiyin. Terilarni chetga xomashyo tariqasida sotish o'rniga, o'zimizda qayta ishlab chiqarishni kengaytirish ham ishchilarni ish bilan ta'min etishda katta yordam beradi.

SHuningdek, aholisini ish bilan band qilishda transport va aloqa tizimini yanada rivojlantirish, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, ular orasida hammom masalasi, ayniqsa qishloqlarda ayanchli ahvolda ekanligini e'tirof etish va ularga xizmat ko'rsatishni yaxshilab borish, ko'plab ishchi kuchini jalb etish mumkin.

Respublika tarixiy obidalariga boy bo'lgan Samarqand, Buxoro, Xiva, SHahrisabz va boshqalarni turizm shaharlari desa bo'ladi. Ularda yanada jozibali, go'zal, sharqona binolarni barpo etib mahalliy sanoat tarmoqlarini oshirish va reklamasini kengaytirish maqsadlidir. SHu bilan birga qadimiy, mahalliy urf-odat, kasb-hunar ishlariga tayangan holda nonvoylik, zargarlik, holvapazlik, novotpazlik, parvardapazlik, nishollopazlik, temirchilik, misgarlik, kulolchilik, gilamchilik, kashtachilik, tikuvchilik, duppido'zlik, etikchilik, o'tovsozlik, tegirmonchilik, toshqaroshlik, beshikchilik, tunukaso'zlik, sandiqso'zlik, pichoqchilik, chinniso'zlik yog'och uymakorlik, qoshiqtaroshlik, ipchilik, kigizchilik, po'stindo'zlik, telpakdo'zlik va boshqalarni ishlab chiqarilishi oshirilib borilsa, qanchadan-qancha ishchi kuchi bandligi ortadi. Albatta mehnat resurslaridan unumli foydalanishni asosiy omillaridan biri mehnatga haq to'lash, ya'ni oylik maosh sistemalariga ko'proq e'tibor qaratilishi yuqori natija garovi hisoblanadi.

Xullas, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi uchun ijobiy imkoniyatlar yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Samotov G'. A, Rustamova I. B ., SHeripbayeva U. A., Qishloq xo'jaligi iqtisodiy va menejment – T. 2012.

2. A. Qayumov , I. Safarov , M. Tillaboyeva . “ Jahon sotsiol- iqtisodiy geografiyasi” “ O’zbekiston” -2014

QUBLA ARALBOYÍ REGIONÍNÍN TÁBIYIY SHARAYATÍNA QÍSQASHA SÍPATLAMA

Tólebaev S.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Aralboyı Jer sharındağı iri shól esaplangan Qoraqum hám Qızılqum menen oralğan bolıp, Qaraqalpaqstan Respublikası, Xorezm wálayatı, qońsılas Túrkménstan mámleketiniń Toshhovuz wálayatların óz ishine aladı. Bul regionnıń Dúnya okeanınan uzaqta, Evraziya materiginiń ishki bóleginde jaylasqanlıǵı sebepli, ol tábiyiy shárayatı boyınsha basqa - ayaqlardan, keskin parıq etedi. Sol sebepli Qubla Aralboyı tábiyiy kompleksiniń qalıplesiwi hám rawajlanıwı áwele onıń geografıyalıq orı menen baylanıslı. Bunday quramalı tábiyiy shárayatta jaylasıwı sheshiwshi tábiyiy faktor esaplanadı. Bul faktor óz gezeginde regionnıń topıraq, suw, jer, ósimlikler, haywanat dúnyasına óz tásirin kórsetken. Ásirese regionnıń jer astı suwı qásiyetleri de kúshli dárejede ózgergen. Region maydanı 243 mıń.kv.km di quraydı. Bul ayaqıtın 41 mıń.kv.km di Ámiwdárya deltası iyeleydi. Delta tiykarınan allyuvial tegisliklerden qalıplesken [2].

1960-jılǵa shekem Aral teńizinde 1000 kub.km ge jaqın suw toplanǵanlıǵı, sol dáwirlerde Araldıń suwı Quyashtan keliwshi kútá kóp muǵdardaǵı jıllılıqtı ózine toplaw xarakterine iye edi. Jıl dawamında usı regionda ústemlik etiwshi arqa-batıs, arqa hám arqa-shıǵıs samalları Araldıń betine keliwi menen onıń jılıtıw tásirine ushıraytuǵın edi. Al keyingi jıllardaǵı Araldıń suwınıń kóleminiń ádewir azayıp ketiwi Araldıń usı funkciyasınıń joǵalıwına sebepshi boldı [3].

Usı pikirdi dálillew maqsetinde Aral jáne onıń átirpındaǵı jaylasqan meteorologiyalıq stanciyaların keyingi jıllardaǵı maǵlıwmatların analizlegenimizde Araldıń túslık jaǵalawlarında keyingi waqıtları jıllı, vegetaciyalıq dáwirdegi plyus temperaturalarınıń jıyındısınıń kóbeyip baratırǵanlıǵın baqlawımız múmkin. Ol, álbette tiykarınan jazǵı baqlanatuǵın hádden tısqarı, joqarı temperaturalarınıń +44°C hám +46°C esabınan. Bunday joqarı temperaturalar hawanıń qurǵaqlıǵın kóbeyttiredi, hátteki ıssı urıwı procesin tezlestiriwi menen birge ósimliktiń normal ósiw hám rawajlanıwın qıyınlastıradı [4].

Regionda keyingi jıllarda Aral teńiziniń qurǵap barıwı ekonomikalıq hám ekologiyalıq daǵdarıstıń hádden tıs kúsheyiwine alıp keldi. Regiondaǵı artıqsha jumısshı kúshleri hám xalıqtıń joqarı tábiyiy ósiwi, ayaqıtın awıl xojalıǵındaǵı jaramlı jerler muǵdarınıń regiondaǵı dáryalardıń suwǵarıw imkániyatınan 3 ese joqrı bolıwı bul ayaqlarda awıl xojalıǵınıń ekstensiv rawajlanıwına sebep dep kórsetiw múmkin.

Qubla Aralboyında jawın muǵdarınıń asa kem, jawıńǵa salıstırǵanda puwlanıw 18-19 ese kóp. Jawın-shashınıń jıl dawamında bólistiriliwi 40% báhár, 20-25% gúz, 30-35% qıs, 5-10% jaz máwsimlerine tuwra keledi. Sol sebeplide jawın muǵdarı awıl xojalıǵı eginleriniń ósip rawajlanıwına úlken tásir kórsetpeydi.

Regionda puwlanıw muǵdarı kóp bolǵanlıǵı sebepli, topıraq júzinde júdá kóp muǵdarda duzlar toplanıwına alıp keledi. Wálayattıń geografiyalıq jaylasıwına kóre aymaқта zonal boz topıraq tarqalǵan.

Biraq topıraqtıń payda bolıwı, rawajlanıwı tikkeley Ámiwdárya menen baylanıslılıǵı sebepli, aymaқтаǵı derlik barlıq topıraqlar dárya iskerligine baylanıslı qalıplesken. Topıraqlar shirindige onsha bay emes, lekin Ámiwdárya alıp kelgen ılaylı-minerallar topıraqlar ónimdarlıǵınıń asıwına járdem beredi. Ámiwdáryadaǵı Túyemoyın - suw saqlaǵıshı, dárya alıp kelgen ónimli giller, minerallar hám basqalardıń tikkeley suw saqlaǵıshında shógip, uslanıp qalıwına sebep bolmaqta. Nátiyjede suwǵarıp egiletuǵın jerlerdiń tawlardan keletuǵın taza minerallarǵa toyınıwı tómen dárejede. Solay eken búgingi kúndegi tiykarǵı wazıypa regiondaǵı ámeldegi suwǵarmalı diyxansılıq tarmaqların tolıqlıǵınsha saqlap qalıw menen bir qatarda, júzege kelgen «Aral qum» zonasınan esip atırǵan zıyanlı qumlı shańtozańlardan saqlanıw, Qubla Aralboyınıń jer-suw resursların izertlew hám ámeldegi suw resurslarınan aqılǵa say paydalanıwdıń jańa baǵdarların islep shıǵıw máseleleri bolıp tabıladı [2].

Usı maǵlıwmatlar insániyattıń keshiktirip bolmaytuǵın wazıypalardı ámelge asırıw kerekligi, sonday – aq Aral boyı mashqalasınıń dúnya jámiyeti itibarın tartqanlıǵı menen de dálillenbekte.

2010-jılı BMSHnıń burınǵı Bas xatkeri mirza Pan Gi Mun Qaraqalpaqstanǵa saparı dawamında «Men dúnyadaǵı apatshılıq bolǵan júdá kóp orınlardı óz kózim menen barıp kórgenmen, — Biraq bunday awır ekologiyalıq jaǵdaydı ómirimde birinshi ret kórip turman. Usınday keskin jaǵdayǵa qaramastan, bul jerde jasap miynet etip atırǵan adamlarǵa, olardıń sabırtaqatına hayran qaldım», dep pikir bildirgen edi [1].

Demek, dáliller hám pikirler sheńberinde oy júritetuǵın bolsaq, ilimiy izertlew jumısların elede tereńirek ámelge asırıw hám de «Aral sheginsede – İnsan sheginbeydi» uranı astında birlesiw mashqalanı unamlı sheshiwge jol boları sózsiz.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1.Pirnazarova Z., Knazhev O. Moynaq: Keshe, búgin, erteń. Nókis Qaraqalpaqstan – 2019.

2.Serikboev M., Qurbonniyozov R., Umarov E. Janubiy Orolbuyining er – suv resursleri va ulardan oqilona foydalanish yóllari. Urganch – 2002.

3.Umarov E., Dáwletova Q. Qaraqalpaqstannıń tábiyatı hám xojalıǵı. Nókis Qaraqalpaqstan – 1989.

4.Mátmuratov J. Qaraqalpaqstan tábiyiy shárayatı hám tábiyiy resursı. Nókis Qaraqalpaqstan – 1989.

2-СЕКЦИЯ
ТӘБИЙИЙ ХЭМ ГУМАНИТАР ПӘНЛЕРДИ ОҚЫТЫҰДА
ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР

GEOGRAFIYA TA'LIMIDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Alimkulov N.R., Abdullayeva D.N.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

*“Maktab ta'limini rivojlantirish
umumxalq harakatiga aylanishi zarur”
Sh.Mirziyoyev*

Barchamizga ma'lumki, mamlakatimiz ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlardan asosiy maqsad har bir yoshni mustaqil fikrlaydigan, jamiyatda faollik ko'rsatadigan, qiyinchiliklarni qo'rqmasdan yengib o'ta oladigan shaxs sifatida kamolga yetkazish hamda ularni yuksak ma'naviyat egalari etib tarbiyalash hisoblanadi. Xususan, 2020 yil 30-dekabrda davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning Oliy majlisga navbatdagi murojaatnomasida ta'lim sohasini yanada isloh qilish bo'yicha dolzarb vazifalar belgilab berildi. Ular ko'lami va mazmun-mohiyati jihatidan O'zbekiston uchun strategik va konseptual ahamiyatga ega hamda mamlakatimiz ta'lim taraqqiyotida tub burilish yasash uchun mustahkam zamin bo'lib xizmat qilishga qaratilgan. Darhaqiqat, uzluksiz ta'limning barcha bosqichlarida tashkil etilayotgan ta'lim-tarbiya jarayonlarining sifatli tashkil etilishi o'quvchi-yoshlarimizning har tomonlama mukammal insonlar bo'lib yetishishlarining kafolatidir. Xususan, geografiya ta'limining samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarning qo'llanilishi o'quvchilarning dunyo haqidagi tasavvurlarining kengayishiga xizmat qiladi.

Geografiya fanini sifatli o'qitish uchun o'quvchilarga tayyor o'quv materiallarini taqdim etishga yo'naltirilgan yondashishdan ma'lum darajada voz kechib, o'quvchining kundalik hayotida geografik bilimlarni qo'llay olishiga erishish hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga e'tibor qaratish lozim. Umumta'lim maktablarida geografiya fanini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarning ushbu fanga oid bilim, ko'nikma va malakalarini tizimini shakllantirish, tez taraqqiy etayotgan jamiyatda ijobiy faoliyat yurita oladigan, tanqidiy va mantiqiy fikrlay oladigan shaxsni tarbiyalashdan iborat. Geografiya fanini o'qitishning asosiy vazifasi esa o'quvchilar ushbu fanga oid bilim, ko'nikma va malakalarni egallashi uchun sharoit yaratish, jamiyat taraqqiyotida geografiya fanining ahamiyatini tushunish, kundalik hayotda geografik bilimlarni amaliy qo'llashga o'rgatish, individual xususiyatlarini rivojlantirishdan iborat. Bu borada interfaol metodlardan foydalanish asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, interfaol ta'limning asosini interfaol metodlar tashkil qiladi. Hozirda dars jarayonlarida bu kabi interfaol metodlarning ko'plab turlaridan foydalanilmoqda. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol uslublar (innovation pedagogik va axborot texnologiyalari)dan foydalanib, ta'limning samaradorligini

ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish, e‘tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilar egallayotgan bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqarishlariga qaratilgan.

Quyida geografiya ta‘limi sifat va samaradorligini oshirishda foydalanish tavsiya etiladigan interfaol metodlardan namunalar keltiramiz:

«Rezyume» texnologiyasi - bu texnologiyani fandagi murakkab, ko‘p tarmoqli, mumkin qadar muammoli mavzularni o‘rganishda qo‘llash tavsiya etiladi. Texnologiyaning mohiyati shundan iboratki, bunda bir yo‘la mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha axborot beriladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik va kamchiliklari, foyda va zararlari va boshqalari belgilanadi.

7-sinf. O‘rta Osiyo tabiiy-geografik o‘lkasi mavzusi misolida

O‘quvchilar tabiiy-geografik o‘lka bo‘yicha ushbu jadvalni to‘ldiradilar:

O‘rta Osiyo tabiiy-geografik o‘lkasi							
Geografik o‘rni		Iqlimi		Suvlari		Tuproqlari	
Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi	Afzalligi	Kamchiligi
Xulosa:							

«Muammo» texnologiyasi - o‘quvchilarga mavzudan kelib chiqqan turli muammoli masala yoki vaziyatlarning yechimini to‘g‘ri topishlariga o‘rgatish, ularda muammoning mohiyatini aniqlash bo‘yicha malakalarni shakllantirish, muammoni yyechishning ba‘zi usullari bilan tanishtirish va muammoni yyechishda mos uslublarni to‘g‘ri tanlashga o‘rgatish, muammoni kelib chiqish sabablarini va muammoni yyechishdagi hatti-harakatlarni to‘g‘ri aniqlashga o‘rgatishda qo‘llash tavsiya etiladi.

9-sinf. Zamonaviy ekologik muamolar mavzusi misolida

Muammoning Turi	Muammoni kelib chiqish sabablari	Muammoni yechish yo‘llari va sizning harakatlaringiz
Zamonaviy ekologik muammolar	Insoniyatda ekologik madaniyatning yetarlicha shakllanmaganligi	Atrof-muhit va ekologiyani asrab-avaylashga oid tadbirlar o‘tkazish

“Qarorlar shajarasi” strategiyasi (“Qaror qabul qilish texnologiyasi”) - metodi geografiya fanidagi murakkab mavzularni o‘zlashtirish, ma‘lum masalalarni har tomonlama puxta tahlil etish asosida ular yuzasidan muayyan xulosalarga kelish, bir muammo xususida bildirilayotgan bir necha xulosalar orasidagi eng maqbul hamda to‘g‘risini topishga yo‘naltirilgan metod tavsiya etiladi.

6-синф. “Океан бойликлари va ulardan foydalanish va muhofaza qilish muammosi” mavzusi misolida

MUAMMO: DUNYO OKEANINI MUHOFAZA QILISH		
1-G‘OYA	2-G‘OYA	3-G‘OYA
Dengiz transportida tashiladigan neft va neft mahsulotlarini tashiydigan maxsus kema — tankerlarning halokatga uchrashining oldini olish	Dunyo okeani muhofazasi bo‘yicha milliy, regional va xalqaro ko‘lamda tadbirlar amalga oshirish	Dunyo okeanini tadqiq etish, foydalanish hamda muhofaza qilish maqsadida ko‘plab xalqaro tashkilotlar sonini ko‘paytirish va ularning faoliyatini yaxshilash
QAROR: Dunyo okeani boyliklaridan oqilona va tejamkorlik bilan foydalanish, ularni muhofaza qilish, tiklash va ekologik sharoitini yaxshilash borasida INSONIYAT ibratli faoliyat ko‘rsatishi lozim.		

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, mamlakatimizning kelgusidagi istiqboli o‘quvchi-yoshlar qo‘lida. Shunday ekan ularga berilayotgan ta‘lim-tarbiya jarayonlarini to‘g‘ri va samarali tashkil etishga bugunning asosiy vazifalaridan biri sifatida qaralmog‘i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020 yil 30-dekabrda Oliy majlisga navbatdagi murojaatnomasidagi nutqi.
2. Vahobov X., Alimkulov N.R., Sultanova N.B. Geografiya o‘qitish metodikasi. Darlik, “Nodirabegim” nashriyoti. Toshkent. 2021.
3. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар., Т.: Истеъдод жамғармаси, 2008. -145 б.
4. Джураев Р.Х. Таълимда интерфаол технологиялар. – Т.: «Саностандарт», 2010. –87-б.
5. Гуломов П., Ваҳобов Х., Баратов П., Маматкулов М., 7-синф — Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг табиий географияси. — Ўқитувчи нашриёти. 2017 йил.

**5-КЛАСС ГЕОГРАФИЯ (ТӘБИЙҒЫЙ ГЕОГРАФИЯ
БАСЛАНҒЫШ КУРСЫ) САБАҚЛЫҚ МӘСЕЛҒЕЛЕРИ**

¹Баллиева Р., ²Жарлықағанов М.

¹Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

²Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Мектеп оқыў процесин жақсылаўдың баслы факторы мектеп оқыў дәстүри хәм соған сәйкес оқыўлықлардың дәретилиўи болып есапланады. Бул дәстүр хәм оқыўлықлар бала жасына қарап дүзилиўи керек. Тилекке қарсы мектеп география оқыўлықлары оқыўшыларға қыйын хәм түсиниксиз түрде

жазылмақта. Бул бойынша муғаллимлер, методистлер өз пикирлерин билдирип усынысларын бермекте. Бул бақалы усыныслар тек қағаз бетинде қалып қоймақта.

Мазмуны жағынан курамалы етип дүзилген өзбек тилинде жазылған мектеп география сабақлықлары оқыўшылар ушын түсиниксиз болып қалмай, оқытыўшы ушын түсиниксиз болып қалмақта.

Бул өзбек тилинде жазылған мазмуны қыйын сабақлықлар қарақалпақ класлары ушын қарақалпақ тилине аўдарылғанда жәнеде курамаласады.

Бүгинги күнде мектеп география сабақлықларының аўдармасында жүдө көплеген қәте – кемшиликлер ушырасады. Оларды мазмун жағынан, орфографиялық жақтан, санлы мағлыўматлар көрсеткишинде хәм.т.б. көрсек болады.

Қарақалпақ тилиндеги **5-класс тәбийғый география басланғыш курсы** сабақлығы оның мазмуны бойынша: Кирисий, Жер қалай үйренилген, Жер – Қуяш системасындағы планета, Орынның планы хәм карталар, Жердиң тас қабығы – литосфера, Жердиң суў қабығы – гидросфера, Жердиң хаўа қабығы – атмосфера, биосфера – тиришилик қабығы, тәбият комплекслери сыяқлы темалардан ибарат.

Бирақта 5-класс тәбийғый география басланғыш курсында жер жүзи тәбиятының тийкарғы нызамлықларын билип аласыз дейилген. Оқыўшыға курстың үйрениў объекти хәм предметин оқыўшы жасына маслап түсиндирийүмиз керек. Бунда бизиң жер планетамыз хәм ол жалғыз емеслиги, басқа планеталар арасындағы орны, оның хәрекетин, бул хәрекет тийкарында қандай кубылыслар жүз беретугынлығын түсиндирийүмиз керек. Планетамыз бир неше қабықтан ибарат болып оның хәр бириниң әхмийетин айтып, избе – изликте бул қабықларды үйрениўге өтилиў керек. Жер жүзи тәбиятының тийкарғы нызамлықларын бул курда түсиндирий қыйын. 6-класс география курсында географиялық қабық хакқында тоқталып өтиледи, әлбетте бул жерде географиялық қабықты толық түсиндирилиўи менен бирге тәбият нызамлықларын оқыўшы жасына маслап түсиндирий керек. Себеби нызамлықлардың курамалы жағдайын түсиндирий қыйын процесс. Хәттеки 1-курс бакалаврларға тәбият нызамлықларын түсиндирий менен 4-курс бакалаврларға түсиндирийдиң өзи мүшкил.

Бул сабақлықты қолға алғаннан көринетуғын дәслепки қәте оның өзбекшеден қарақалпақшаға аўдармасындағы сабақлық аты География. Тәбийий география басланғыш курсы. Қарақалпақ тилинде тәбийий деген сөз жоқ рус тилинде (естественный-тәбийғый, природный-тәбийғый) китаптың аты надурис жазылған. Бир жерлеринде 3 бетте “Тәбийий географиясы баслағыш” курсы деп жазылса, бир жерлерде баслаўыш курсы, басланғыш курсы деп жазылған, бундай жиберилген қәтелерди оқыўшылар тез кабыл етеди.

2 тема ♦; Өзбекше сабақлықта инсон хәети деп басланады, қарақалпақша сабақлықта инсан турмысы деп аўдарылған. Инсан өмири тәбият пенен байланыслы болғаны ушын деп аўдарылыўы керек еди.

1. Жасайтуғын сөзин жасаған, жой сөзин жер деп аудармалаған, географияда жой сөзи орын деп аударылады.

- ♦ Жер бетинің хәр бир ноқатының анық координатасы, ноқат сөзинің орнына точка сөзи ислетилиўи керек.

Ернинг марказидан Ер юзасигача бўлган масофа кутбларда 6357 км га тенг бўлса, экваторда 6378 км га тенг делинген болса, китаптың қарақалпақша вариантында Жердиң орайынан жер бетине шекем болған аралық полюслерде 6337 км.ге тең болса, экваторда 6378 км ге тең деп 20 км алжасып жазылған.

-Қуёш ҳеч қачон қоқ тепа (зенит)га келмайди, қоқ тепа делинген сөзди тик төбе деп аударған, бул тас төбе яки қақ төбеде деп айтылыўи керек. Лекин хәр бир пәнниң өзиниң тили болады. Сондай география тилиниң өз тили бар. Зенит деген сөзди географияда аударыў шәрт емес, сабақлықтағы глоссарийде берип өтилсе хәм сабақ ўақтында муғаллим түсиндирип өтиў керек.

- ♦ Географик харита-инсониятнинг буюк кашфиёти. Ер юзи ва хәр бир жойнинг табиий шароити, аҳолиси ва унинг хўжалик фаолияти географик хариталарда хамда жой планида тасвирланади делинген. 2015-жылғы баспасында қарақалпақша аудармада аудармашы географиялық карта инсанияттың уллы жаңалығы делинген. 2020-жылғы баспасында инсанияттың уллы ойлап табыўи делинген. Бул жерде географиялық карта инсанияттың уллы жаңалық ашыўи деп берилсе мақсетке муўапық болар еди. Жәнеде аҳолиси ва унинг хўжалик фаолияти текстинде фаолият сөзи хызмет деп аударылған искерлиги сөзине туўры келеди.

♦ бул темада орфографиялық қәтелер менен жоқарыда айтып өткенимиздей точка сөзин ноқат деленгенлиги географияда туўры емес. 26-бетдеги “Азимут бўйича юриш” атлы бәнтинде сондай делинген: “Географик ўйин вақтида Сизга якка турган дарахтдан 40° ли азимут бўйича 200 м, сўнгра 180° ли азимут бўйича 500 м ва 330° ли азимут бўйича 300 м юриш топширилди, дейлик”. Өзбекше сабақлықтағы бундай азимут бойынша жүриў 5-класс оқыўшылары ушын жудә қурамалы. Мүйеш градусы (°) не екенлигин түсиндирген мақулырақ еди, себеби оқыўшылар не екенлигин билмейди. Текст жудә қурамалы түсиниксиз етип жазылған бундай текст пенен оқытыўшы оқыўшыларға түсиндириўи қыйын. Тема акырында берилген азимут бойынша жүриўди дәптерге сызбалар арқалы сўўретлеўге тийисли тапсырма 5-класс жасындағы балаға қыйын болады.

♦ Географиялық карта темасы оқыўшылардың жасы хәм олардағы билим дәрежесине сай етилип дүзилмеген. Географиялық картаға эпийайы етип түсиник берилиў керек еди.

Географик карталарни шартли равишда 3 турга бўлиш мумкин: Табиий географик, сиёсий ва иқтисодий-ижтимоий географик карталар деп берилген өзбекше вариантында, қарақалпақша вариантында географиялық карталарды шәртли түрде 3 түрге бөлиў мумкин: тәбийий (қәте) географиялық, сиясий-администрациялық хәм экономикалық географиялық деп қәте аударылған.

тәбыйғый географиялық, сиясий хәм экономика-социаллық географиялық карталар деп жазылыў керек. Сиясий-админстраивлик карталар болады, бирақ сиясий-администрациялық карталар болмайды.

◆ Жердиң қабықлы дүзилгенлиги темасында. Жерди космосдан бақлаған космонавт нелерди көреді? Жерди хәмме тәрәпинен хаўа менен оралғанлығы хәм хаўа қабығында бултлар сүзип жүргенлин көреді. Космостан бақлағанда хаўа көринбейди, бирақ бултлар көриниўи мүмкин.

Өзбекше хәм қарақалпақша сабақлықларда қатарлар надурис дүзилген... «Алымлар жер ишине терең түскен сайын температура хәр мың метрде 33⁰С қа көтерилетуғынын анықлаған. Бул текстен илимпазлар жердиң ишине түскен болып тур. ... Бул жерде температура жер ишине тереңлесип барған сайын 33⁰С қа көтерилетуғынлығын илимпазларымыз анықлаған. Қалай анықланғанлығы хаққында оқыўшыларға әпиўайы тил менен түсиндирилип кетилсе мақсетке муўапық болар еди.

- ◆ Литосфера. 43 бетте Гранит хәм базалт атылыўшы жыныслар.

«Атылыўшы»..сөзиниң орнына «атқынды» сөзин қолланғаны макул.

Өзбекше сабақлықта 53-бетте «Олимплар ер қимирлаш кучини унинг бинолар ва рельеф тасирига қараб 12 баллда аниқлашади» кейиннен узыннан-узақ түсиндириў кетеди. Бул тусиндирмеге сүүретли етип берилгенде оқыўшыларға түсиникли болар еди.

- Жомолунгма шыңы қарақалпақшаға Джомолунгма деп аўдарылған.

-...1998-жылдың 22-майында Рустам Ражапов басып өтти, сөз қәте дүзилген, бул шыңға жетип барды деп жазылыў керек еди.

- тапсырмада дәптериңизге елимиздеги.... деп жазылған сөзлерди китапта көплеп ушыратамыз елимиз сөзиниң орнына мәмлекетимиз деген мақулырақ.

◆ Көл хәм музлықлар темасында “Антарктида материги, дунёдаги энг катта орол – Гренландия шундай музликлар билан қопланған. Қалинлиги эса 4 минг метрге етади” делинген. 4 мың метр – бул Антарктида материги ямаса Гренландия атаўындағы муздың қалыңлығыма? Антарктидадағы музлықлар қалыңлығы 4 мың метрге жетиўи мүмкин, лекин Гренландияда бундай қалыңлықтағы музлықлар жоқ.

- “Музликлар хам аста-секин силжиб бориб, денгиз ва океанлар бўйига келиб қолади” делинген. Музлықлар сылжымайды. Антарктидадағы музлықлар суўық мәхәлде теңиздеги музлықлар менен бирлесип кетген болады. Күнлер ысып барыўы менен теңиздеги ямаса теңиз қырғағындағы музлықлар жарылып теңизге қулаўы мүмкин.

◆ Жердиң хаўа қабығы-Атмосфера бөлиминде «Ер юзини самодан келадиган метеор жисмлардан.... аспаннан келетуғын деп аўдарылған, аспаннан емес космосдан келетуғын деп айтылыў керек еди.

5-класс География. Тәбыйғый география басланғыш курсы. Жоқарыда көрип өтилгендей бул сабақлықты бизлер қарақалпақ класларына арналған сабақлық аўдармасындағы машқалаларды ашып бериўди алдымызға мақсет етип қойған едик.

Жуўмағында сабақлық аўдармасындағы баслы кемшилик география тилиниң бузылыўынан келиб шықпақта. Мысал ушын ноқат-точка, зенит тәбийий хәм.т.б географиялық сөзлер өз мәнисин жоғалтқан. Жумыс даўамында тек ғана аўдарма бойынша қәте кемшиликлер ғана емес, мазмуны, 5-класс оқыўшылардың жас имканиятлары, китапта берилген артықша материаллар, керисинше керекли материаллардың жетиспеўшилиги, мектеп оқыў программаларына сай келмейтуғын мағлыўматлардың ушырасыўы айырым темалардың мазмуны тәрәпинен де анализ қылыўымызға туўры келди. Себеби структурасы тәрәпинен жиберилген бул қәте кемшиликлер өзбек тилинде жазылған сабақлықта жиберилген. Демек карақалпақ класлары ушын арналған сабақлық еки есеге кемшиликлер менен капланған. Аўдармашы өзлигинше айырым мазмун жағынан зәрүр болған фраза хәм қатарларды алып таслаў менен бирге, өзинше санлы көрсеткишлер, географиялық объектлерди, өзине қызықлы болған ўақыяларды китапка қосқан. Бул жерде авторлық хуқық бузылыў менен бир қатарда оқыўшылар ушын географиялық түсиникти келтирип шығармайтуғын, мазмунсыз мағлыўматлар, түсиниксиз текстлер оқыўшыларды география сабағына қызығыўын төменлетий менен бир қатарда оларды тәбият хәм оның нызамлықларын қәте түсинийи, жасларымызды саўатсызлыққа алып келеди. 30 даўамында еки әўлад усы мазмун жағынан төмен қызықлы емес қурамалы география билимлерин алып келиўи хәзирги ўақыттағы Өзбекстан география илиминиң кризиске алып келиўине де себеблеринен болса керек. Хәзир бул қәте кемшиликлеримизди бүгин туўрыламасақ ертең кеш болады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. G'ulamov P., Qurbanniyazov R. “Geografiya” (Ta’biyiy geografiya baslang’ish kursi). T., 2015.
2. G'ulamov P., Qurbanniyozov R. “Geografiya” (Tabiiy geografiya boshlang’ich kursi. T., 2015.
3. Gulyamov P., Qurbanniyazov R., Avezov M., Saidova N. “Geografiya” (Tabiiyiy geografiya baslang’ish kursi). T., 2020.
4. G'ulamov P., Qurbanniyozov R. Avezov M., Saidova N. “Geografiya” Tabiiy geografiya boshlang’ich kursi. T., 2020.
5. Soatov A., Abdulqosimov A., Mirakmalov M. “Geografiya” Materikler hám okeanlar tabiiyiy geografiyası. T., 2017.

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ТОПОНИМИК МАЪЛУМОТЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АФЗАЛЛИКЛАРИ

Хакимов К.М., Жонизоқов И.

Жиззах давлат педагогика институти

Мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларида бўлганидек, таълим тизимида, жумладан география таълими соҳасида ҳам кенг қамровли ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу ислохотлардан кўзда тутилган асосий мақсад таълим жараёнига янги педагогик ва инновацион технологиялардан

фойдаланиб, таълим-тарбия бирлигини таъминлаш, самарадорлигини ошириш ва пировард натижада уни жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига хизмат қилдиришдан иборат.

География таълими самарадорлигини оширишда топонимик маълумотлар муҳим ўрин тутди. Эътиборли томон и шуки, топонимик маълумотлардан география дарсларининг деярли барчасида фойдаланса бўлади. Кўпинча жой номлари ҳақидаги маълумотлар талабаларда катта қизиқиш уйғотади ва тез-тез уларни келиб чиқиши ҳақида сўрайдилар. Бинобарин, жой номлари билан қизиқиш дарсга бўлган эътиборни кучайтиради ва уни қизиқарли бўлишини таъминлайди.

Талабалар орасида ўтказилган сўров натижаларига кўра, тўқсон фоиздан кўпроқ талабалар аҳоли пунктлари номининг келиб чиқиши ҳақида кўпроқ билишни истайдилар. Демак, топонимик маълумотлар ўқувчиларни билиш қобилиятини ривожланишига ва тафаккур доирасининг кенгайишига хизмат қилади. Бундан ташқари, жой номларини тўғри ёзиш саводхонликнинг муҳим таркибий қисми саналади, номларни тўғри талаффуз қилиш эса нутқ маданиятини шакллантиради. Географик номларнинг тарбиявий, илмий аҳамияти ҳам жуда катта, ном кишиларда фахр, ғурур туйғусини шакллантиради ва ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда ёрдам беради.

Мутахассисларнинг ёзишича, топонимик маълумотлардан фойдаланишни маҳаллий географик объектларнинг номларини ўрганишдан бошланмоқ маъқул. Чунки маълумотларни жойига бориб тўплаш мумкин, энг муҳими улар ишончли ва аниқ бўлади. Шу билан бирга, географик объект номи ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш, унинг қайси тил маҳсули эканлиги ва этимологияси ҳақида кўпроқ маълумот тўплаш учун топонимик адабиётлар, луғатлар ва қўшимча илмий манбаларга мурожаат қилиш керак бўлади.

Географик маълумотларни ҳудудий боғлашда жой номлари боғловчи восита вазифасини бажаради. Хусусан, географик қонуниятларни тушинтиришда ёки бирор географик ҳодиса ва воқеани географик объектларнинг номи билан боғлаб изоҳланса, маълумотлар яна ҳам ишончли бўлади. Талаба географик карталарни яхши билиши ёки алоҳида ҳудудлар табиатини ўзаро таққослаш, картанинг асосий унсури бўлган номларни ҳам яхши ўзлаштириши керак. Хусусан, хорижий мамлакатларга тегишли бўлган географик номларни эслаб қолиш, талаффуз қилиш ва тўғри ёзиш анча мураккаб масала.

География таълимида бундай номларни эслаб қолиши учун, уларнинг маъносини тушунтириб бериш, ном билан боғлиқ ривоят ва воқеа-ҳодисаларни гапириб бериш жуда муҳим ҳисобланади. Масалан, Канада давлати ҳақида маълумот бераётганда, мамлакат номининг келиб чиқиши тўғрисида қуйидагиларни гапириб берса, ўқувчилар дарров уни эслаб қолишади. Номшунос олимларнинг ёзишича, канада сўзининг пайдо бўлиши маҳаллий халқ бўлган индейлар билан боғлиқ.

Франция қироли фармони билан, Жак Карте бошчилигидаги француз экспедицияси Хитойга борадиган шимолий йўлни очиш мақсадида ғарбга қараб сузади. 1535 йили экспедиция аъзолари олдиндан таниш бўлган Муқаддас Лаврентия бўғозига киради ва шу номли дарё орқали юқорига қараб ҳаракат қилишади. Ж.Карте дарё соҳилидаги ирокез индейслари манзиллини кўриб қолади ва улардан мамлакатингиз қандай аталади деб, сўрайди.

Жак Карте гапларини тушунмаган ирокезлар ўзлари тилида каната - «қишлоқ» деб жавоб беришади. Саёҳат давомида худди шу савол бир неча марта такрорланган бўлса ҳам, битта каната жавобини олишган. Шундан сўнг, Ж.Карте ишонч билан каната сўзини ном сифатида картага туширган. Кейинча, каната сўзининг қўллаш ареали кенгайган ва ҳозирда катта ҳудудни қамраб олган Канада давлатининг номига айланган.

Мамлакат сиёсий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар унинг харитасида акс этиб туради. Мустақилликдан кейин мамлакатимиздаги кўпгина жой номлари маънавий жиҳатдан эскирди. Чунки шўролар даврида ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат қилган, миллий менталитетимизга мутлақо ёт бўлган жой номлари ҳаётимиздан кенг ўрин олган эди.

Ўзбекистон суверен давлатга айлангандан кейин унинг харитасида жиддий ўзгаришлар юз берди. Натижада мустақилликни, миллий кадриятларни улуғловчи жой номлари пайдо бўлди, тарихий номлар қайта тикланди, юрт табиати, халқимиз тарихи ва касб-хунари, миллий анъаналари ҳамда маънавиятимиз билан боғлиқ номлар сони кўпайди. Эндиликда, қайта тикланган тарихий номларни сақлаб қолиш зарур, улар тарихий обидалар, миллий ёдгорликлар каби ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилади. Шунинг учун, тарихий номларни асраб-авайлаш, муҳофаза қилиш, кейинги авлодларга тўқис етказиш ҳаётий зарурат, ижтимоий бурч эканлигини унитмаслик лозим.

География таълимида жой номлари ёрдамида ҳудуд табиий шароитини (ер юзаси, қазилма бойликлари, иқлими, гидрографияси, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, табиий ҳодиса ва жараёнлари) тушинтириш мумкин. Чунки табиий-географик омиллар асосида шаклланган географик номлар барча мамлакатлар топонимияси таркибида салмоқли ўрин эгаллайди. Масалан, Жанубий Америка материгининг қазилма бойликлари ҳақида гапирганда, Анд сўзини қуйидагича изоҳласа бўлади: Анд - дунёдаги энг узун (салкам 9000 км.) ва энг баланд (Аконкагуа чўққиси, 6960 м.) тоғ тармоқларидан бири.

Анд тоғлари материкни бутун узунлиги бўйлаб чўзилган. Мутахассисларнинг ёзишича, инк индейслари тилида анта - «мис» деган маънони англатади. Анд тоғларида мис конлари кўп ва мис минтақаси салкам 4 минг км масофага чўзилганлиги аниқланган. Қадимда инк индейслари мис эритишгани ҳам тарихий манбалардан маълум ва бу Анд сўзининг этимологиясини яна бир бор тасдиқлайди. Географик номлар ёрдамида асрлар давомида сақланиб келаётган маълумотларни, ўтган замонда рўй берган тарихий воқеа-ҳодисалар, кишиларнинг касб-хунарлари, урф-одатлари, аҳоли миграциясини аниқлаш мумкин.

Жой номларини ўрганадиган топонимика фанининг мажмуавий хусусиятидан фойдаланиб фанлараро алоқаларни янада мустаҳкамлаш мумкин. Масалан, географияни ўқитишда она тили, чет эл топонимларини ўрганишда чет тиллари билан боғланиш яхши самара беради. Баъзи бир жой номлари маълум худудда содир бўлган тарихий воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ бўлади. Тарихчи кўпроқ географик номнинг келиб чиқиш тарихи, қайси даврда пайдо бўлганлиги, тарихий жараёнлар билан боғлиқлиги, ўша давр шароити, археологик ва этнографик манбалари, маҳаллий халқнинг тарихи ва ҳоказолар билан қизиқади. Уларни ўрганиш география ва тарих фанларининг алоқасини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Топонимларни тўғри изоҳлаш анча мураккаб иш. Бунинг учун Ҳ.Ҳасанов айтганидек, камида «ўзбек тилини пухта билиш ва қўшни тиллардан хабардор бўлиш керак. Ватанимиз тарихини, қадимда ўтган қабилаларни, аҳолининг хўжалик фаолиятини ва албатта, ҳар бир жойнинг географик хусусиятларини яхши билиш керак. Ана шундай ҳар тамонлама маълумотларни бир-бирига солиштириб, қўшиб, жой номининг тарихини аниқлай олиш мумкин».

Хулоса қилиб айтганда, география таълимида жой номларини ўрганиш талабаларда кузатиш, таққослаш, умумлаштириш каби ақлий фаолиятни такомиллаштиради, мустақил фикрлаш қобилиятларини ривожлантиради, оғзаки нутқини ўстиришга самарали таъсир қилади. Масалани яна бир томони шуки, география дарсларида топонимик маълумотлардан меъёрида фойдаланиш мақсадга мувофиқ, улар география фанини пухта ўзлаштиришга ва фанга бўлган қизиқишни янада ортишига хизмат қилади.

Маълумки, география таълимининг асосий вазифаларидан бири талабаларда географик дунёқараш ва географик маданиятни шакллантиришдан иборат. Географик дунёқараш бу - жаҳон мамлакатларида рўй бераётган турли табиий, иқтисодий, сиёсий воқеа-ҳодисаларнинг манзилани аниқ тасаввур қилиш бўлса, географик объектларнинг жойлашган ўрни ва уларнинг хусусиятлари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш географик маданиятга киради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гафуров А. Имя и история. -М.: 1987
2. Караев С. Топонимия Узбекистана с топонимическим словарём. -Т.: 2015. -500 с.
3. Мурзаев Э.М. География в названиях. -М.: 1987.
4. Хакимов К.М. Топонимика. -Т.: 2016. 368 б.
5. Хакимов К.М. Mirakmalov М.Т. Топонимика. -Т.: 2020. 355 б.
6. Ҳасанов Ҳ. Танланган асарлар. -Т.: 2019. -335 б.

GEOGRAFIYA SABAQLARINDA JAN`ASHA USILLARDAN PAYDALANIW

Gaypova R.T., Turdibekova Z., Niyazov M.

A`jiniyaz atindag`i No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq instituti

Ha`zirgi künde uliwma bilim беретug`in orta mekteplerde geografiya pa`nin oqitiw mazmuni o`zgerip ha`m bayıp barmaqta. Oni teren` uyreniw ushin ken` imkaniyatlar payda boldi. Mekteplerde o`tilip atirg`an sabaqlar oqiwshilardi turmisqa, miynetke tayarlawg`a qaratilg`an. Bunin` ushin ta`lim protsessinde ha`m ta`lim metodlarin a`meliy shinig`iwlardin` iskerligin aktivlestiriw, alg`an bilimlerden a`melde do`retiwshilik jumislarg`a paydalaniwg`a o`z aldina itibar beriw kerek.

Sabaq na`tiyjeliliginin` a`hmiyetli sha`rti - ha`mme oqiwshilardi sabaq protsessinde aktiv islewleri ushin tiykarg`i qural waziypasin atqaradi.

Zamanago`y mekteptin` tiykarg`i waziypalarinin` biri - oqiwshilardi miynet suygish, qiling`an miynetlerdi qa`dirleytug`in etip tayarlawdan ibarat.

Mekteptegi miynetin` tiykarg`i turi oqiw miyneti esaplanadi. Jan`a geografiyalıq bilimlerde uyreniwde, kitap penen jumis islew, kartadan bilim deregi sipatında paydalaniw, kontur kartalardi toltiriw, ta`biyat ha`diyselerinin` na`tiyjesin islep shig`iw, ha`rqiylı sxema ha`m grafikler duziwde oqiwshilar ma`lim jag`dayda miynet ko`nlikpesin iyeleydi, olar jaqsıraq miynet na`tiyjelerine erisiwge umitiladi.

Ha`zirgi waqi`tta oqi`ti`w processinde interaktiv metodlar, innovaciyali`q texnologiyalar, pedagogikalı`q ha`m xabar texnologiyalari`n oqi`w processine bolg`an qi`zi`g`i`wshi`li`q ja`nede kynnen kynge kysheyip barmaqta. Oqi`ti`wshi` bul processte oqi`wshi`lardi`n` shaxsi`n qa`liplesiwine, rawajlani`wi`na, bilim ha`m ta`rbiya ali`wi`na mumkinshilik jaratadi`. Biz to`mende bir neshe usi`llardi` aytı`p o`tpekshimiz.

“Koordinatalar boyi`nsha sayaxat etiw” usi`li`. Bul usi`lda oqi`wshi`lar kartadan paydalani`p, meridian si`zi`qlar menen pallel si`zi`qlar tutasqan koordinatalarda jaylasqan qalalar yaki bolmasa ob`ektlerge duri`s bag`dar ali`wg`a ja`rdem beredi. Bul usi`ldi` qollawda to`mendegilerdi ori`nlawi`mi`z tiyis:

- Klass oqi`wshi`lari` kishi toparlarga bo`linedi;
- Ha`r bir toparg`a qalalardi`n` atlari` jazi`ladi` ha`m olar usi` o`zlerine berilgen qala koordinatalari`n` tabi`w kerek;
- Oqi`wshi`lar belgilengen waqi`t ishinde sorawlarda berilgen koordinatalar boyi`nsha qala yamasa geografiyalı`q ob`ektlerdi duri`s ha`m ani`n` qa`tesiz jazi`wlari` kerek boladi`.
- Oqi`ti`wshi` toparlarga berilgen tapsi`rmalardi` waqi`t bolg`annan son` ji`ynap aladi`;

Oqi`ti`wshi` oqi`wshi`lar menen birgelikte berilgen tapsi`rmani` qanday etip ori`nlag`ani`n` yag`ni`y duri`s qa`tesin ko`redi ha`m qaysi` topar berilgen tapsi`rmani` ani`q, duri`s ori`nlag`ani`n` ani`qlaydi` ha`m jen`impazdi` aytadi`. Bul usi`lda oqi`wshi`lardi`n` geografiyalı`q ob`ektin` qayjerde yaki qaysi` ken`likte,

uzi`nli`qta jaylasqani`n ani`qlaw ko`nlikpesi payda boladi`. Ha`mde oqi`wshi`ni`n` yadi`nda uzaq saqlani`p qaladi`.

“Terminlerdin` sa`ykes ani`qlamalari`n tabi`w” usi`li`. Berilgen terminlerdin` sa`ykes ani`qlamalari`n tabi`w kerek. Bul usi`l oqi`wshi`lardi`n` sabaq waqti`nda alg`an bilimlerin ja`nede bekkemlew ha`m este saqlaw qa`biletin rawajlandi`ri`wg`a ja`rdem beredi. Buni`n` ushi`n to`mendegiler ori`nlani`wi` sha`rt:

- oqi`ti`wshi` taza temani` o`tip bolg`annan keyin oni` bekkemlew ushi`n sabaqli`qtag`i` terminler ja`rdeminde tarqatpa materiallar tayarlaydi`;

- ha`r bir oqi`wshi`g`a temag`a baylani`sli` tarqatpa material tarqati`ladi`;

- bul tarqatpa materiallarda terminler ha`m olardi`n` ani`qlamalari` biyta`rtip jaylasti`ri`lg`an boladi`;

- oqi`wshi`lar sabaqta alg`an bilimlerine tayani`p terminlerdin` ani`qlamalari`n bir-birine tuwri` jaylasti`ri`wi` kerek;

- belgilengen waqit`tan son` tarqatpa materialdi` tekseriw ushi`n oqi`wshi`lar qollari`ndag`i` tarqatpa materialdi` qasi`ndag`i` oqi`wshi` menen almasti`radi` ha`m oqi`ti`wshi` duri`s juwapti` ayti`p ketedi ha`m oqi`wshi`lar qa`te duri`si`n belgilep oti`radi`.

- tapsi`rma tekserilip bolg`annan keyin oqi`wshi`lar bir birinin` berilgen tapsi`rmani` qalay ori`nlag`ani`n tapsi`rmadag`i` duri`s juwaplar sani`na qarap bilip aladi`.

- oqi`ti`wshi` tapsi`rmani` toli`q ori`nlag`an oqi`wshi`lardi` bu`gingi sabaqti` jaqsi` o`zlestiredi dep xojametleydi.

Juwmaqlap aytqani`mi`zda, oqi`wshi`lardi`n` do`retiwshiliginin` na`tiyjesi bolip jetik qa`niygelerdi, tez pa`t penen rawajlandirip baratirg`an ma`mleketimiz kelejegi bolatug`in intellektual qa`bileti joqari bolg`an jaslarda o`z ko`rinishin tabadi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar:

1. Ro`zieva D., Usmonboeva M., Holikova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo`llanilishi. Metodik qo`llanma. Toshkent. Nizomiy nomidagi TDPU nashiyoti. 2013.
2. R.T.Gaypova, G.O`.Jiemuratova, B.T.Gaypov. Geografiyani oqitiwda innovaciyaliq texnologiyalardan paydalaniw usillari. (Uliwma bilim beretug`in orta mektep oqitiwshilarina arnalg`an metodikaliq qollaba). No`kis.2016.

ЁШЛАРНИ ВАТАНГА САДОҚАТ РУХИДА ТАРБИЯЛАШ - БУРЧИМИЗДИР

Утепова Г.Б., Арабова Г.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ёшлар онгида, қалбида Ватанни севиш, ҳурматлаш, ўзи яшаб келаётган шу ажойиб заминни ардоқлаш ва унинг фаровонлиги учун курашиш, астойдил хизмат қилиш каби инсоний фазилатларни, хис-туйғуларни шакллантириш ҳар бир фан учун долзарб масала ҳисобланади. Ёшларни ватанга садоқат руҳида тарбиялашнинг оддий анъанавий усулларидан бири давлатнинг рамзий

белгиларига чексиз хурмат ва иззатни бажо келтириш, давлат байроғи, мадхияси, хаёт комусимиз бұлган-конституцияни теранг ўргатишдан иборатдир.

Давлат томанидан ўқув муассасалари жамоаси олдиға ўсиб келәтган ёш авлодни комил инсон қилиб тарбиялаш, вояға етказишда улкан вазифалар ва катта маъсулият юкланди. Жумладан, биринчи навбатда ушбу ўқув муассасаларида умумтаълим фанларидан замонавий педагогик технологияларни қўллаб, ўқувчиларға чуқур билим бериш, бир қанча йўналишлар бўйича кичик касбларни ўргатиш, турли соҳаларда уларға бұлган талабни қондириш вазифаларини ҳал этиш бўлса, иккинчидан ўқув муассасаларда таълим олаётган ёш авлод онгида-тарбиясида давлатимизнинг келажаги буюк бўлишиға қатъий ишонч туйғусини шакллантириш, ёшларни шу йўлда дадил қадам ташлаб, фидойилик билан хизмат қилишға даъват этиш каби тарбия сиёсатини амалға ошириш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Бунда, авваломбор, юқорида таъкидланганидек, ўқувчиларни қатъийлик, ишонч руҳида тарбиялашға даъват этиш. Масалан, ватан равнақиға ишончи учун ёшлар онгида ҳис-туйғу фазилатини уйғотиш, жамият ҳаётида қилинаётган ва амалға оширилаётган ишларға ишонч кўзи билан қарашға ўргатиш, уларнинг қалбида Ватанға, шу муҳаддас заминни севиш-ардоқлаш ва фахрланиш туйғуларини шакллантиришдан иборат.

«Ҳозирги пайтда, мустақилликнинг барқарорлиғиға кўз олайтираётган ёвуз оқимлар ёқуд кучлар ҳали мавжуд бўлган бир пайтда ўта муҳим масала ҳисобланади. Айниқса мамлакатда ислом давлатини ўрнатиш иштиёқи билан кўча-куйларда ҳар хил ярамас чақириқ қоғозлари билан ёшлар онгини заҳарлашға интилиш бўлаётган бир пайтда ўқувчи ёшларни ватанни севиш, мустақил республикани улуғлаш, мустақилликни мустаҳкамлаб, илғор кучли жамият куриш учун бор билим, қобилият ва имкониятни сафарбар қилишға даъват этиш ҳар бир дарснинг бош мавзу-мазмунни бўлиб режалаштирилмоғи зарур». [Тўлаганова].

Замонавий, юксак савияли кадрларни тайёрлашда Миллий дастурнинг аҳамияти катта. Олий ўқув юртларида тайёрланадиган турли мутахассислар ўз соҳасининг билимдонларигина бўлиб қолмасдан, уларнинг дунёқараши кенг бўлиши ҳам талаб этилади. Ер юзида тараққиётнинг жадаллашиши, демографик ўсиш ва шулар билан боғлиқ бўлган муаммоларнинг келиб чиқиши, кескинлашиши табиатни инсонға, инсоннинг табиатға бўлган таъсирини ҳавфли жараёнға айланаётганлиғи кутилмаган натижаларға олиб келәтганлиғи, мазкур соҳадаги таълим-тарбия масалалари кундан-кунға долзарб бўлиб қолаётганлиғидан далолат бермоқда.

Ҳар тарафлама етук, баркамол давр талабларига ҳозиржавоб мутахассисларни тайёрлашда, нафақат ижтимоий - иқтисодий, маънавий фанларни, балки махсус фанларни ҳам жумладан, “инсон муҳофазаси” ни ҳам ўқитиш муҳим аҳамиятға эга. Чунки бу фаннинг мақсад ва вазифалари, ёшларда шаклланган инсонпарварлик, ватанпарварлик, табиат ва жамият бойликларига меҳр-мухаббат билан қараш, одамларға мурувват, меҳр-оқибат

кўрсатиш ҳислатларини республикамизда бўладиган турли хилдаги ноҳия ҳаракатлар йўл қўймасликдан иборат. Бундан ташқари етук комил инсонни тайёрлашда замонавий илмий ижодиётни шакллантириш керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Адилов Ф. Мустақиллик ва кадрлар сиёсати. Т: «Университет» 2001.
2. Мирзиётов И. Миллий кадрларимиз шамчироғи. Т: «Ўзбекистон» 2001.
3. Тўлаганова С. Олий таълим ислоҳоти – Т: «Фан» 2000.

**GEOGRAFIYA VA GEOLOGIYA YO‘NALISHI BO‘YICHA VARIATIV
REJA VA O‘QUV DASTURLAR ORQALI GEOGRAFIYA FANINI
O‘QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH**

Olimova F.K.

**O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi
Respublika ta’lim markazi bo‘lim boshlig‘i**

O‘quv jarayonini tashkil etishda o‘quvchining manfaatlarini inobatga olish bugungi zamonaviy pedagogikaning asosidir. O‘quv jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish, o‘quvchilarning individual xohish-istaklari, qobiliyatlari asosida variativ o‘quv rejalarga muvofiq o‘quv jarayonini tashkil etish, o‘quvchilarning kelgusida tanlaydigan kasblari bo‘yicha tegishli oliy ta’lim muassasalariga kirish imtihonlaridan mavjud fanlarni chuqur o‘rganishlariga sharoitlar yaratish, mamlakatimizda masofaviy mehnat sohalarini rivojlantirishga ko‘maklashish, o‘quvchilarda zamonaviy kasb egalari bo‘lishlari uchun tegishli ko‘nikma va bilimlarni shakllantirish, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar ijrosini ta’minlash maqsadida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida variativ o‘quv rejalari ixtiyoriy ravishda joriy qilindi. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 7-11-sinflarida tanlov sinfini tashkil etish uchun quyidagi yo‘nalishlar tavsiya etiladi:

1. 10-11-sinf uchun xorijiy til va filologiya yo‘nalishi;
2. 10-11-sinf uchun moliya-iqtisod yo‘nalishi;
3. 7-11-sinflar uchun veb-frilanser (internet tarmog‘i orqali mehnat daromadi olish) yo‘nalishi;
4. 10-11-sinf uchun texnologiya yo‘nalishi;
5. 10-11-sinf uchun tabiiy fanlar yo‘nalishi;
6. 10-11-sinf uchun ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishi;
7. 10- 11-sinf uchun boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi;
8. 10- 11-sinf uchun kimyo-texnologiya yo‘nalishi;
9. 10- 11-sinf uchun geografiya va geologiya yo‘nalishi;
10. 10-11-sinf uchun maktabgacha ta’lim va psixologiya yo‘nalishi;
11. 10- 11-sinf uchun tarix va arxeologiya yo‘nalishi.

Xususan, “Geografiya va geologiya” yo‘nalishi bo‘yicha 10-11-sinflar uchun variativ reja asosidagi dasturni o‘quv jarayonini kompetensiyaviy yondashuv asosida

tashkil etish, o'quvchilarning kelgusida tanlaydigan kasblari bo'yicha tegishli oliy ta'lim muassasalariga kirish imtihonlari mavjud fanlarni chuqur o'rganishlariga sharoitlar yaratish va o'quvchilarda zamonaviy kasb egalari bo'lishlari uchun tegishli ko'nikma va bilimlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratildi.

“Geografiya va geologiya” yo'nalishida o'quvchilarni mantiqiy fikrlashini va amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan xalqaro baholash dasturi talablariga mos keladigan topshiriqlar bilan ishlash, o'quvchilarni mustaqil bajarishga va ijodiy fikrlashga undovchi amaliy topshiriqlar berilgan.

Mazkur yo'nalishda amaliy mashg'ulot va amaliy topshiriq strukturalari to'g'risida tushuntirishlar berilgan.

Amaliy mashg'ulot strukturasi mashg'ulotni bajarish tartibi va uni o'tkazish uchun zarur o'quv jihozlari nomlari keltiriladi. O'quvchi berilgan topshiriq asosida tabiiy hodisalarni, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni kuzatadi, aniqlaydi, tahlil qiladi va xulosa yozadi.

Amaliy topshiriq strukturasi o'z ichiga matn, xarita, rasm, grafik, diagramma yoki jadval orqali ifodalanadi. O'quvchi berilgan topshiriqlarni xarita, matn, rasm, diagramma, grafik jadvaldan foydalanib bajaradilar. Amaliy topshiriqlar o'tilgan mavzular kesimida yoki fanlar aloqadorligini qamrab oluvchi topshiriqlar bo'lishi mumkin.

“Geografiya va geologiya” yo'nalishida o'quvchilarga fanni chuqur o'rgatish va tegishli mavzularga doir qo'shimcha ma'lumotlar berish, o'quvchilar bilimini mustahkamlash va mavzularni to'liq o'zlashtirilishini ta'minlashga va qo'shimcha adabiyotlardan misol va masalalar, testlar yechish, o'quvchilarni oliy ta'lim muassasalarining kirish imtihonlariga tayyorlash bo'yicha ma'lumotlar berilishi belgilangan.

“Geografiya va geologiya” yo'nalishi bo'yicha umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil etilgan variativ sinflardagi boblar va mavzularga qo'shimcha soatlar berilgan. Jumladan, geografiya fanlari tizimi haqida tushunchaga 2 soat ajratilgan bo'lib, unda geografiya fanlarining o'rganish obyekti va predmeti, geografiyaning tarmoqlari va ularning o'zaro bog'liqligi, geografiyaning ilmiy-nazariy ahamiyati va geografik tadqiqotlarning dolzarb yo'nalishlari, jamiyat va tabiatning o'zaro munosabalarini o'rganishda geografiyaning ahamiyati, geografiyaning tadqiqot usullari o'rganiladi. Geografiya fanining tarixi va hozirgi davrdagi rivojlanishi bo'limiga 4 soat ajratilgan bo'lib, geografik bilimlar rivojlanish 6 yirik davrlarga bo'lib ko'rsatilgan: qadimgi davr geografiyasi, yunon va rim olimlarning geografiya faniga qo'shgan hissalar, o'rta asrlardagi geografik izlanishlar, O'rta osiyolik geograf-allomalar: Muhammad Al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, Zahiriddin Muhammad Bobur ilmiy faoliyati haqida, shuningdek, buyuk geografik kashfiyotlarning asosiy yo'nalishlar va voqealar, yirik sayyoh va dengizchilar haqidagi qiziqarli ma'lumotlar, buyuk geografik kashfiyotlarning ahamiyati, XVII-XVIII asrlardagi yirik ekspeditsiyalar va ilmiy geografiyaning shakllanishi, XIX asr va XX asrning 1-yarmida geografiyaning rivojlanishi va qutbiy o'lkalarning zabt etilishi, qolaversa, hozirgi zamon geografiya fani haqida o'quvchilarning bilimlari mustahkamlanadi.

Yuqorida sanab o‘tilgan mavzular 10-11-sinflar uchun alohida o‘quv yili davriga mo‘ljallangan bo‘lib, undan ko‘zlangan maqsad o‘quvchilarni geografiya faniga qiziqishlarini orttirish va ularning geografiya va geologiya yo‘nalishidagi bilimlarini kuchaytirishdan iboratdir.

Geografiya va geologiya yo‘nalishi bo‘yicha tanlov fanlari uchun ajatilgan soatlar taqsimoti tavsifa sifatida berilgan va umumta‘lim maktablarining 10-sinflarida matematika fani 4 soat, geografiya fani 6 soat, 11-sinflarda matematika fani 5 soat, geografiya fani 6 soatdan o‘qitiladi. Bundan tashqari, 10-sinflarda matematika faniga 4 soat ajratilgan bo‘lib, 2 soatida algebra, 2 soatida geometriya fani, 11-sinflarda matematika faniga 5 soat ajratilgan bo‘lib, 3 soatida algebra, 2 soatida geometriya fani o‘qitilishi belgilangan. Bundan ko‘rinib turibdiki, ushbu yo‘nalishda o‘quvchilarni kasbga yo‘nalitirish, fanning xususiyatlaridan kelib chiqib ularda bilim, ko‘nikma, malaka va kompetentsiyalarni shakllantirishligiga alohida e‘tibor qaratilgan.

Geografiya va geologiya yo‘nalishi bo‘yicha qo‘shimcha ajratilgan soatlarda o‘quvchilarga geografiya fanini chuqur o‘rgatish va tegishli mavzularga doir qo‘shimcha ma‘lumotlar berish, o‘quvchilar bilimini mustahkamlash va mavzularni to‘liq o‘zlashtirilishini ta‘minlash, "Khan academy o‘zbek" online ta‘lim platformasi ta‘lim resurslaridan foydalanish, qo‘shimcha adabiyotlardan misol va masalalar, testlar (DTM saytidagi namunaviy testlar) yechish, oliy ta‘lim muassasalari o‘qituvchilarini sohaga jalb qilish, o‘quvchilarni oliy ta‘lim muassasalarining kirish imtihonlariga tayyorlash belgilangan.

Xulosa qilib aytganda, geografiya va geologiya yo‘nalishi orqali fan nazariyasini amaliyot bilan bog‘lab o‘qitish uchun yaratilgan bunday imkoniyat bugungi kunning va zamonaviy yoshlarning kelajakda o‘zlari qiziqqan soha vakili, ayniqsa geografiya fani va uning afzalliklari nimalardan iborat ekanligi, jamiyatni rivojlanishida geografiya fanining o‘rni, soha vakillarining erishgan yutuqlari yuzasidan o‘quvchilarga yetarlicha ma‘lumot berib boriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-sonli Farmoni.

2. Xalq ta‘limi vazirining 2020-yil 15-iyundagi “Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida variativ o‘quv rejalarini tajriba-sinovdan o‘tkazish to‘g‘risida”gi 144-sonli buyrug‘i.

3. “Geografiya va geologiya yo‘nalishi” bo‘yicha ishlab chiqilgan variativ o‘quv reja bo‘yicha umumiy o‘rta ta‘limning geografiya fani namunaviy o‘quv dasturi. 2020 yil. Respublika ta‘lim markazi.

DÚNYA JÚZI EKONOMIKALÍQ HÁM SOCIALLÍQ GEOGRAFIYASÍ PÁNIN MEKTEPLERDE OQÍTÍWDÍ JETILISTIRIW

Abdiramanov J.B.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev óziniń 2020-jıl 29-dekabr kúngi Ózbekstan Respublikası Oliy Májliske qılǵan múrájatnamasında «Biz óz alıdımızǵa mámleketimizde Úshinshi Renessans pundamentin payda etiwdey ullı maqsetti qoyǵan ekenbiz..., Usı maqset jolında jaslarımız óz aldına úlken niyetlerdi qoyıp, olarǵa erisiwleri ushın keń imkaniyatlar jaratıw hám hár tárepleme kómek beriw – hám memiz ushin eń baslı wazıypa bolıwı zárúr. Sonda ǵana perzentlerimiz xalqımızdıń ásirlik arzıw-ármanların júzege shıǵaratuǵın ullı hám qúdretili kúshke aylanadı.

Usı maqsette **“Jańa Ózbekstan – mektep bosǵasınan, tálim-tárbiya diziminen baslanadı”**, degen ideya tiykarında keń kólemlı reformalardı ámelge asıramız»- degen edi.

Mine usı wazıypalardı ámelge asırıwda hám de oqıwshılarda dúnya haqqındaǵı bilimlerdi qalıplestiriwde Dúnya júziniń ekonomikalıq hám sotsiallıq geografıyası pániniń ornı úlken.

«Dúnya júziniń ekonomikalıq hám sotsiallıq geografıyası» ushın tábiyat hám jámiyet ortasındaǵı o'z ara baylanıs ulıwma máseleler menen bir qatarda hár qıylı tábiyiy ortalıqtıń óndiris kúshlerin jaylastırıwǵa tásirin úyreniw de úlken áhmiyetke iye bolıp tabıladı.

Ekonomikalıq geografıyanıń obekti – aldınları belgili bir mámleket yaki rayonnıń xojalıq hám xalqı óndiris kúshleriniń jaylasıwınan ibarat bolǵan bolsa, keyin – ala xojalıq hám xalıqtıń aymaqlıq quramı yaki sisteması, aymaqlıq sotsial ekonomikalıq kompleksler kórinisin aldı.

Ekonomikalıq geografıyanıń tiykarǵı mashqalaları óndiriwshi kúshlerdiń dúnya júzi mámleketler, rayonlar boyınsha territoriyada jaylasıwı hám rawajlanıw mashqalaların úyrenedi.

Dúnya júzi hám de túrli mámleketler regionlarda óndiriwshi kúshlerdi rawajlandırıw hám territoriyalıq shólkemlestiriw ayırmashılıqlarınıń obektiv nızamların ashıp beredi.

Házirgi zaman ekonomikalıq geografıyasınıń baslı wazıypası-tábiyattıń jámiyettiń rawajlanıwı materiallıq óndiris komplekslerdiń ósiwine jaylasıwına tásiri, olardıń sotsial ekonomikalıq jaylasıwdıń geografıyalıq ortalıqqa hám bul ortalıq elementleriniń aymaǵındaǵı óz – ara tásirin esapqa aladı.

Usı maqalada «Dúnya júziniń ekonomikalıq hám sotsiallıq geografıyası» pániniń predmeti, teoriyalıq hám ámeliy jónelisleri, bazar ekonomikası sharayatında óndiris kúshlerin rawajlandırıw hám jaylastırıwdı jetilistiriw mashqalaları haqqındaǵı bilim hám kónlikpelerdi oqıwshılarda qalıplestiriw jolları kórsetildi.

Bunda dúnya siyasiy kartasınıń rawajlanıwınıń tiykarǵı basqıshları, iri o'zgerisler, sonnan socialistlik dúzimniń ıdırawı nátiyjesinde jańa ǵárezsiz ellerdiń payda bolıwı táriplengen hám de dúnya xojalıǵı, xalıq aralıq miynettiń bólistiriliwi

hám integratsiya máseleleri, ITR dın dúnya xojalıgınıń rawajlanıwına, tarmaq hám aymaqlıq dúzilmeleriniń tásiri kórsetilgen.

Dúnya sanaatı, awıl xojalıgı, transportı olardıń túrli mámleket toparlarına jaylasıwı hám rawajlanıwın sabaq barısında túsindiriw jolları analiz etilgen.

Geografiya páninde qalıplestiriletuǵın bilimler óz mazmunına qaray hár qıylı bolıp, bunday bilimlerdiń kópshiligi baqlawlar nátiyesinde qalıplese, olardı baqlawshılar dala sharayatında karta jádeminde, súwretler járdeminde de toplawı hám ámelge asırıw múmkin. Usı sebepli bul bilimlerdi úyreniw kópshilik jaqtan maǵlıwmatlardı, fakt hám analiz etiw menen tıǵız baylanıslı bolıp tabıladı. Geografiyalıq bilimlerdi tikkeley oqıwshını qorshap turǵan ortalıq mısasında úyreniwdi shólkemlestiriw de múmkin.

Lekin bul anıq ortalq pán bolıp ol, ekonomist, súwretshi, geolog, tariyxshı, shayır ushında ulıwma bilim bolıp tabıladı. Olar bul ortalıqqa qızıǵıwshılıq kóz qarasınan bir-birine jaqınlasadı. Máselen; qalanı úyreniwde ekonomist, tariyxshı óz qóz-qarasları hám rejesi tiykarında ámelge asırsa, geograf basqasha metoda úyrendi. Qalanı úyreniwdegi bunday jaqınlasıw bir ob`ektti hár turli jollar menen úyreniw mumkinligin, olardı úyreniwde álbette geografiyalıq bilimlerdiń qatnasıwın, bunday bilimler hár Qanday kásiptegi adamlar hám kásipler ushın kerекligin oqıwshılar ańlay aladı.

Geografiyalıq bilimler sebepli oqıwshılarda hár túrli kónlikpeler qalıplese, hám t.b.

Oqıwshılar geografiyanı úyrenen eken ol yaki bul hádiyseni keltirip shıǵaratuǵın sebeplerdiń quramalı ekenligin bilip aladı. Bul quramalılıq hár qıylı faktorlar sebepli qalıpleskenligin ańlaydı. Barlıq aymaqlıq kompleksler, regionlardaǵı tábiyiy ózgeshelikler tábiyiy hám antropogen faktorlardıń óz ara tásiri sebepli payda bolǵan.

Antropogen faktorlar turli kórinislerde, tiykarınan siyasiy, tariyxıy, ekonomikalıq, psixologiyalıq mazmunda bolıwı múmkin.

Aymaqlardı hár tárepleme analiz etiw arqalı oqıwshılar tábiyatdaǵı birde bir nárese hám hádiyse sebepsiz payda bolmaslıǵı hám qalıplespegenligin ańlap jetedi.

Geografiyanı úyreniw arqalı oqıwshılar ózi jasap turǵan sırtqı ortalıqtı hám hár qıylı ortalıqlardı bilip aladı.

En áhmiyetlisi oqıwshılar ózi jasap turǵan ortalıqtıń qanday mashqalalardı iye ekenligin, adamlar bul mashqalalard sheshiwde qanday jetiskenlikler hám kemshiliklerge dus kelip atırǵanlıqların ańlap jetiwleri kerек.

Atap aytqanda, hár bir territoriya ózine tán klimat, topıraq, resurslarına iye. Bul bolsa olardı úyreniwde ózine tán bolǵan usıllardı qollawdı talap etedi. Oqıwshılarda geografiya páni járdeminde hár qıylı qolaylı qábiletler de qalıplesiwi múmkin.

Geografıar mámleketler hám xalıqlar ortasında bolıp atırǵan quramalı baylanıslar hám qatnasıqların úyreniwde de qatnasadı. Ol yaki bul aymaqda jasap atırǵan, islep atırǵan insanlar iskerligin geografiyalıq jaqtan analiz etpesten atap aytqanda, olardıń resurslarǵa hám azıq-awqatlarǵa talabın anıqlamastan turıp birde bir orındı ózlestirip bolmaydı. İnsanlar talabın tómendegi jónelislerde úyreniw jaqsı nátiyje beredi. Bunı sabaq barısında oqıwshılardıǵa tómendegi talaplardı úyretiwimiz zárúr;

1. Ekonomikalıq talap, rayonnıń mineral, awıl xojalıq, sanaat, rekracion resursların úyreniw.

Olardı úyreniwde az qárejet etip kóbirek payda alıw názerde tutıladı. Nátiyjede bul aymaqda unamsız landshaftlar payda boladı, xizmet kórsetiwdiń tártipsiz ámelge asırılıwı sebepli, xalıqtıń jaylasıwında kommunikaciýalarınıń tártipsiz rawajlanıw jaǵdayları júz beredi.

2. Jámiyetlik talaplar aymaqda kapitaldı bólistiriwdi teńlik tiykarında rawajlandırıw, yaǵnıy aymaqtıń bir bólegi rawajlanıp ekinshi bólimi rawajlanbay qalmawına itibar beriw.

3. Ekologiyalıq talaplar. Insannıń tábiyatqa keri tásir etiwı aqibetleriniń aldın alıw ilajlarında turaqlı túrde ekologiyalıq mádeniyat elementlerin qalıplestirip beriwden ibarat. Hámmeniń ekologiyalıq qaǵıydalardı húrmet etiwın támiyinlewge háreket qılıw.

4. Kosmoslıq talaplar. Aymaqtı ózlestiriwde barlıq táreplerge tiyisli, fabrika, qala, jollar qurılısı jobalastırılса álbette onı jaylastırıwdıń qolaylılıǵın esapqa almastan, bálkim usı qurılǵan ob`ektlerdiń tábiyiy landshaftınıń táseri jámiyetlik hám ekologiyalıq aqibetler hám basqalar itibarǵa alınıwı kerek.

Demek, geografiyalıq bilimler mazmunı jaǵınan hár qiyli hám bay bolıp insan iskerliginiń túrli tarawlarında qollanıladı. Planetamızda jasawshı hár bir insan geografiyalıq bilimlersiz olardı maǵlıwmatlı hám gárezsiz insan sıpatında sheshiwı qıym. Insan jasap turǵan qorshaǵan ortalıq gózzallıǵın sezip ǵana qalmastan onda bolıp atırǵan hár qiyli sebep-aqibetlerdiń áhmiyetin túsiniwi hám ańlap jetiwı kerek. Hár bir oqıwshı ózi jasap atırǵan qala, awıldın geografiyasın puxta biliwi maqsetke muwapıq boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtiń mámleketimiz parlamenti – Oliy Májliske Múrajaáti. 2020.
2. Азизхўжаева Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат - Тошкент, 2003.
3. Вахобов Х., Alimkulov N.R., Sultanova N.B. Geografiya óqitish metodikasi. T. 2021.
4. А.С.Солиев ва бошқалар. Минтақавий иқтисодиёт. Тошкент, “университет” 2003. 304 б.

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ХИМИИ ВМС В УСЛОВИЯХ САМОИЗОЛЯЦИИ

¹Эштурсунов Д.А., ²Рахимов Т.Х.

¹Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской области

²Национальный Университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Организация полноценного дистанционного обучения, значение которого отчетливо высветилось в периоды вынужденной самоизоляции, предполагает сохранение всех дидактических задач, для решения которых, однако,

требуется значительная перестройка стратегии и методологии обучения. Зачастую студентам сложно полностью освоить уроки в традиционном ключе, без непосредственного контакта с обучающим. Это означает, что выполнение важнейшей задачи в обучении химическим специальностям возможно только при целенаправленном и интеллектуально оптимизированном подходе. Действительно, можно и нужно постоянно поддерживать и развивать практические навыки в максимально возможной степени, строго соблюдая меры безопасности. Количественно возрастает значение умения работать с интернет-источниками, облачными сервисами. Коренным образом должна быть перестроена система контроля знаний, умений и навыков студентов. Требования относительно отсутствия подсказок, шпаргалок и т.д. теряют смысл, одновременно возрастает значение умения самостоятельно решать практические задачи, находить нетривиальные пути решений и выражать свою мысль последовательно и понятно, в форме презентаций – слайдов, видео и т.д. Особое значение имеет также умение работать с компьютерными программами.

Несомненно, специфика обучения химии создает дополнительные сложности в части приобретения навыков, поскольку дистанционное обучение не заменяет развития навыков работы в оборудованной химлаборатории. Но, возможно, проведение опытов с полимерами с использованием обычных бытовых приборов, оборудования, кухонных принадлежностей и доступных в быту веществ в определенной степени может поддержать и развить знания учащихся по химии ВМС. Эту гипотезу не отрицают приведенные ниже экспериментальные данные.

Группе студентов было предложено проявить творческий подход, запланировать и осуществить опыты с общедоступными ВМС в собственном жилище с соблюдением всех мер безопасности. При этом технический уровень экспериментов должен был оставаться в рамках обычных кулинарных и строительных бытовых операций. Предварительно преподавателем были продемонстрированы опыты по изучению изменения физического состояния полимеров и формы изделий из них на примере ПЭТФ-бутылок, изменения химических характеристик вяжущих веществ при добавлении полимерных композиций – «ГИПС+ЖИДКИЕ ОБОИ» и др. Студенты должны были повторить это с и прислать соответствующее видео.

Затем студенты самостоятельно находили объекты и составляли план работ, после одобрения проводили работы с записью их на видео и публикацией на платформе ВУЗа[1]. В результате анализа видеофайлов получены следующие данные (таблица 1).

Таблица 1

Параметры видеозаписей самостоятельных работ, разработанных и выполненных студентами в условиях самоизоляции

<i>Тема ЛР</i>	<i>Наименование работы</i>	<i>Используемые в-ва</i>	<i>Технические средства</i>	<i>Продол ж. видео, мин</i>
----------------	----------------------------	--------------------------	-----------------------------	-----------------------------

Эксплуатационные свойства полимеров	Механические свойства полимерных материалов и методы их определения	пластиковая бутылка из полиэтилен-терефталата (ПЭТФ)	посуда для нагрева, пластиковая бутылка	7,5
Физико-механические св-ва полимеров	Механические свойства полимерных материалов и методы их определения	пластиковая бутылка из ПЭТФ	нагреватель, посуда для нагрева, пластиковая бутылка	2
Растворы полимеров	Набухание полимеров	NaHCO ₃ , NaCl , H ₂ O , горох (пищевой продукт)	Измерительное посуды	3
Полиэлектролиты	Определение изоэлектрической точки раствора казеина	Молоко, уксусная кислота, универсальный индикатор	стакан, стеклянная палочка, шприц	2
Химические превращения полимеров	Химические превращения полимеров	мармелад, вода	посуда для нагрева	2
Деструкция полимеров	Химическая деструкция полимеров	капрон, HCl	стакан, стеклянная палочка	3

Видеоработы студентов были оценены по пятибалльной шкале по ряду критериев – правильности понимания предмета изучения, креативности, последовательности выполнения, комментированию и обработке результатов наблюдений, оформлению работы. Затем был проведён корреляционный анализ результатов, с целью сравнительно оценить влияние опыта самостоятельной работы и только теоретических знаний. Последнее суммировалось по промежуточному контролю и тестированию, сданным коллоквиумам. Эти результаты сравнивали с результатами комплексной проверки, проведенной на итоговом контроле. Полученные результаты приведены в Таблице 2 и рисунке 1.

Таблица 2.

Корреляционный анализ оценок, полученных по результатам практического выполнения лабораторной работы, оценок за знание теоретического материала и итогового контроля

№ студ.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Корреляция, %
Оценка видео	25	24	23	22	22	20	18	16	14	14	13	12	88%
Сумм. ПК и ТК	40	50	41	48	36	35	32	39	44	28	34	32	69%
Баллы ИК	15	14	14	14	12	12	11	11	12	10	8	6	

При этом необходимо учесть, что комплексный итоговый контроль состоял из трех последовательных этапов:

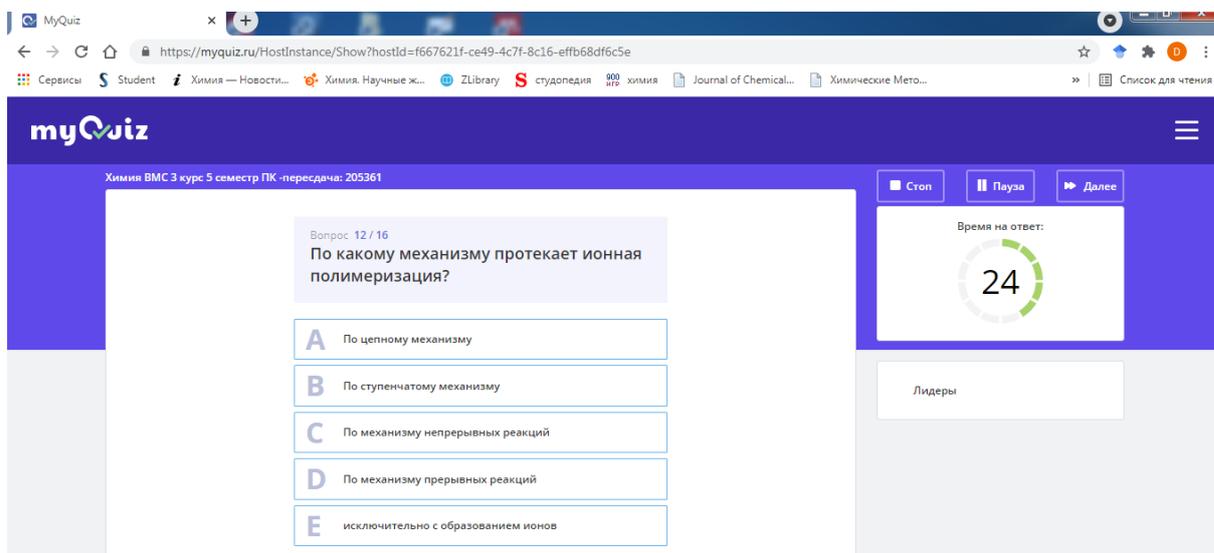
- тестирования с контролем времени;
- решение задачи;

•выполнения расчетов с применением программных средств и вычислительной техники по реальным экспериментальным данным.

Контрольные тесты были предназначены для определения уровня теоретических знаний студентов, и на основе пройденных тем создается банк тестов. Тесты из тестовой базы данных выбираются автоматически случайным образом. Время для ответа на тест было выбрано таким образом, чтобы у среднего ученика было меньше шансов быть обманутым, но если он или она усвоили знания по теме, их легко сохранить в течение отведенного времени.

Тестовые задания организуются при помощи онлайн-комплекса MyQuiz и запускаются автоматически в указанное по расписанию время, соответствующее началу проведения ИК. Студенты предупреждаются, что они должны заранее подключиться к системе тестирования, зарегистрироваться и принять меры к преодолению возможных технических проблем. Студенты имеют опыт работы с системой тестирования по сдаче ПК.

После проведения тестирования студентам выдаются второе и третье задания через Telegram и/или другие средства онлайн-коммуникаций.

После теста каждому студенту дается индивидуальное задание, чтобы определить уровень его практической подготовки. Это определяет, насколько креативен ученик и насколько хорошо он или она интерпретирует задание.

Например: При переработке полибутадиена с $M=40000$ в высокоэластическом состоянии его молекулярная масса уменьшилась до 20000. Как при этом изменились температуры стеклования, текучести и интервал высокоэластичности?

Задания имитируют расчетную часть выполнения лабораторной работы. Кроме ответа, необходимо привести объяснения решения, все необходимые расчеты, формулы и графики. Работы принимаются только в электронном виде, сканированные рукописи и т.д. не принимаются.

Варианты распределяются независимо и рандомизированно, индивидуально для каждого студента.

В течение семестра пример решения будет объяснен в видеороликах, раздаточных материалах, модуле, одним из таких примеров является

Рассчитать средневязкостную молекулярную массу и степень полимеризации полимера по известным значениям вязкости для его раствора в растворителе.

вариант	Полимер	Растворитель	Значения показателя				k x10 ⁴	α
			(c,г/100мл)/(ln η отн/с)					
	ПВХ	Циклогексан	0,15 0,22	0,2 0,35	0,25 0,42	0,30 0,48	1,16	0,850
	ПВС	Вода	0,15 0,23	0,2 0,32	0,30 0,48	- -	1,23	0,930

Рассчитать молекулярную массу полимера из данных ультрацентрифугирования его растворов в соответствующем растворителе при указанной температуре.

№ вар-та	Полимер	Растворитель	t, °C	S ⁰ , см. с ⁻¹ .дин ⁻¹
1	Полистирол	Циклогексан	35	5,0 · 10 ⁻¹³

Полученные результаты показывают, что наблюдается значимо более высокая корреляция между самостоятельными работами и комплексным итоговым контролем, чем последнего с традиционным контролем теоретических знаний. Это может свидетельствовать о более значительном

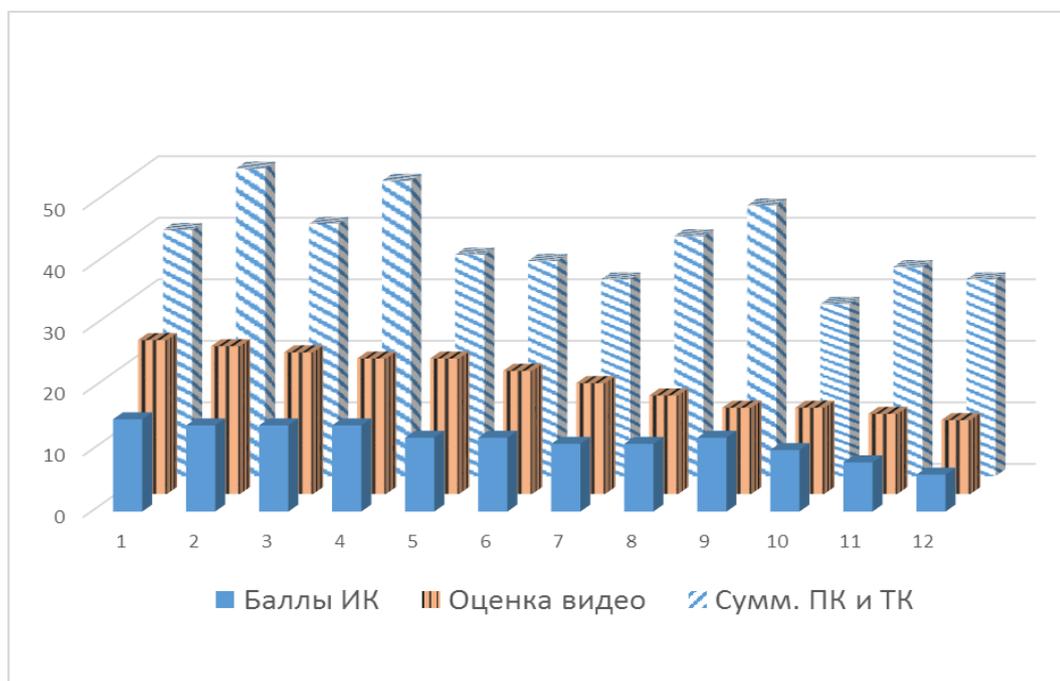

Рисунок 1. Суммы полученных баллов за текущий и промежуточный контроль, суммы за разработанные видео работы и суммарная оценка за комплексный итоговый контроль.

воздействии на уровень подготовки при творческом изучении дисциплины в сравнении с пассивным подходом при освоении материала курса «Химия ВМС». В то же время нельзя исключить, что причиной наблюдаемой корреляции является то, что проведение самостоятельной работы и создание видеоролика более соответствует требованиям комплексного итогового контроля.

Использованные литературы:

1. Обучающий видеоконтент, официальный ресурс НУУз
<https://www.youtube.com/watch?v=oKRLLoIYAJHk&t=198s/>

МЕКТЕПЛЕРДЕ GEOGRAFIYALÍQ BILIMLENDIRIW SÍPATÍ HÁM NÁTIYJELILIGIN ASÍRÍW MÁSELELERI

¹Nurlanov A.S., ²Dosimbetova G.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

²Nókis qalalıq №9 mektebiniń geografiya páni oqıtıwshısı

Keleshegimiz bolǵan jaslarımızdın tálim hám tárbiyalıq intellektuallıǵın rawajlandırıwǵa qaratılǵan oqıw tárbiya protsesinde bilimlendiriwdin innovatsiyalıq forma hám usılların engiziw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtin 2018-jıl 5-sentyabrdegi “Xalıq bilimlendiriwin basqarıw sistemasın jetilistiriw haqqında”ǵı qararında házirgi mektep bilimlendiriwdegi bir qatar kemshilikler atap ótilgen [1.9].

Sonın ishinde mektep bilimlendiriwiniń sıpatı, oqıtıwshılardıń bilim dárejesin hám pedagogikalıq sheberligin, axborot kommunikatsiyalıq texnologiyaların qollaw hám materiallıq texnikalıq bazasınıń jeterli dárejede emesligi sınaǵa alınǵan edi.

Házirgi waqıtqa shekem mekteplerde oqıtıwshılar óz qániygeligi boyınsha jaqsı sabaq ótse, klassta oqıwshılar sabaqqa tolıq úlgerse hám mektep pitkeriwshileriniń joqarı oqıw ornına kiriw sanına qarap mektep jámaátı úlken jetiskenliklerge eristi dep esaplaymız.

Mektep baǵdarlamalarınıń quramalasqan túrleri házirgi kúnniń talabına say tálim-tárbiya beriwge qarsı keledi. Oqıw jobasına kirgiziletuǵın materiallardı pedagogikalıq hám sotsialogiyalıq talaplarǵa say tańlap alınsa maqsetke muwapıq bolar edi. Sonın ushında mektep jasındaǵı balalarǵa házirgi dáwir ilimi tarawlarınan jıynalǵan joqarı dárejedeги bilim beriw emes, al jaslardı kámil insan bolıp qalıplesiwine hám rawajlanıwına múmkinshilik beretuǵın zárúr bilimler menen tárbiyalıq kónlikpelerdi úyreniwge járdemlesiw bolıp tabıladı.

Házirgi zaman mekteplerinde tárbiyalıq protseslerdi basqarıw degende balalardaǵı tábiyat tárepinen berilgen unamlı qásiyetlerdi rawajlandırıw yamasa onıń sotsiallıq ortalıqta ózin unamsız tutıwın, tártipsizlik etpewin qadaǵalap barıw ǵana emes al hár bir insanniń ózin ózi tárbiyalaytuǵın ózinde fizikalıq hám ruwxıy kúshlerdi mudamı rawajlandırıwshı zárúrlikti qalıplestiriw bolıp tabıladı [2.20].

Usı waqıtqa shekem mekteplerde jaslardı miynetke tárbiyalap atırmız, biraq onıń eń baslı juwmaǵı miynetke bolǵan zárúrliklerdi qalıplestire almay atırmız. Mekteplerde miynetke úyretiw sabaqlarında balalarda miynetke bolǵan unamlı

qatnas, adamlar miynetine húrmetli qatnas kónlikpelerin qálipsestiriw ushin oqıwshılardıǵa berilgen tapsırmalardıń qıyınshılıqların óz miynetiniń juwmaǵınıń nátiyjesi, óz shańaraǵına jámiyetke payda keltiretuǵının bilse ǵana miynetke bolǵan zárúrlík kónlikpelerin payda etiwimizge boladı [3.34]

Mektep oqıwshılarında miynetke bolǵan zárúrlíklerdi kúsheytip olardıń ruwxıy mádeniyatlılıǵın rawajlandırıwǵa múmkinshilik jaratıp, mekteplerde balalardıń uqıplılıqlarına, talabına sáykes erkin miynet etiwi arqalı óz betinshe oylaw, dóretiwshilik tańlaw uqıplılıqların rawajlandırıwımızǵa boladı.

Oqıwshılardıń bilim sapasınıń nátiyjeliligini asırıwda oqıw protsesinde qollanılatuǵın texnikalıq hám kórgizbeli qurallardıń áhmiyeti joqarı. Kórgizbeli qurallar oqıwshılardıń dúnya qubılısların kóz aldına keltiriwi hám fantaziyasını baytıwǵa keń múmkinshilik jaratadı. Ullı chex pedagog alımı Yan Amos Kaminskiydiń “Mıń márte esitkennen bir márte kórgen abzal” degen pikiri házirgi zaman pedagogikası rawajlanıwında óz áhmiyetin joǵaltpaǵan.

Mektep geografiya sabaǵı oqıw xanalarında sabaqlardıń sapasını támiyinleytuǵın kórgizbeli qurallardan kartalar, taw jınısları, minerallar, ósimlik, topıraq kolleksiyaı, hawa rayın baqlaw ushin meteorologiyalıq áspab úskenerler, oqıw filmlerin kórsetiw ushin televizor, video magnitafon, kinoproektor, diaproektor, kadoskop sıyaqlı texnikalıq qurallar hámde tábiyiy protseslerdi súwretlewshi hár qıylı modeller bolıwı zárúr.

Geografiya páni boyınsha klastan tıs jumıslarda tábiyat qubılısların baqlaw, topıraq ósimlik qatlamların úyretiw, hawa rayın baqlaw, atmosferalıq qubılıslardı ólshew hám tájiriybeler alıp barıw ushin mektep qasında shólkemlestirilgen geografiyalıq maydanshalar derlik joqtıń qasında. Házirgi mektep geografiya xanalarında sabaqlardı alıp barıw dástúriy oqıtıw usıllarında kartadan paydalanıp awızeki túsindiriw metodları menen sheklenip, joqarıda ayılǵan kórgizbeli qurallardıń jetispewshiligi sebebli oqıwshılardıń sabaqqa bolǵan qızıǵıwshılıǵın oyata almay atırımız.

Juwmaqlap aytqanıwızda mektepte tálim tárbiyalıq jumısların shólkemlestiriwde oqıtıwshılardıń házirgi zaman ilim jańalıqları menen qurallanıp óz ústinde islewi, jańa pedagogikalıq ádebiyatlar, texnologiyalıq usıllar menen tanıs bolıwı hám óz sabaǵınıń texnikalıq kórkemligine ayırıqsha itibar beriwi qusaǵan pedagogikalıq sheberliligine, talapshańlıǵına hám komponentine baylanıslı boladı.

Usı maqsette oqıwshılardıń sabaqta erkin pikirlep, belsendiligi menen ózbetinsheligin rawajlandırısaq sabaqtıń sapası hám nátiyjeliligine erisiwimizge keń múmkinshilikler jaraladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Mirziyoyev.Sh.M.,“Xalıq bilimlendiriwın basqarıw sistemasın jetilistiriw haqqında”ǵı qararı.T. Ózbekiston. 2018.
2. Харчев.А.Г “Социалогия воспитания” М. 1990.
3. Семенов.Н “О некоторых перспективах развития трудовой деятельности” М.1973.

GEOGRAFIYA FANI O‘QITUVCHISINING METODIK TAYYORGARLIGINI OSHIRISH MASALALARI

Alimkulov N.R., Abdullayeva D.N.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev 2020 yil, 30-oktyabrdagi mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari muhokamasi bo’yicha videoselektor yig’ilishida o’qituvchi-ustozlar haqida shunday fikrni bildirdilar: ***“Biz ustozni otaday ulug‘ deb bilgan, doimo ardoqlagan ma’rifatparvar xalqning vakillarimiz. Men ham o’qituvchi, muallim deganda o’zim uchun eng aziz va hurmatli bo’lgan, ziyoli va zamonaviy, samimiy va mehribon insonlarni tasavvur qilaman. Chunki hammamizga ham shu muallim saboq va ta’lim berib, mehribon ota-onalarimiz qatorida tarbiyalagan, – dedi yig’ilish avvalida. – Bugungi kunda O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davri poydevorini yaratyapmiz. Bunda bizning eng yaqin ko‘makchilarimiz ustoz va murabbiylar, ilmiy va ijodkor ziyolilardir”***. Darhaqiqat, hukumatimiz tomonidan jamiyatimizda o’qituvchi-murabbiylarning mavqeyini yanada ko‘tarish, ularning ilmiy, ijodiy, pedagogik faoliyatlari uchun etarlicha shart-sharoitlar yaratib berish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Hozirgi zamon ta’lim tizimi oldida turgan muhim muammolardan biri - o’qituvchi va pedagogik mehnat sharoiti muammosi hisoblanadi. Chunki o’qituvchida barcha pedagogik g’oyalar mujassamlangan bo’lib, uning faoliyati orqali bu g’oyalar amalga oshiriladi va hayotga tatbiq etiladi.

O’qituvchining ko’p qirrali va murakkab faoliyati zamirida yosh avlodni odobli, ahloqli qilib tarbiyalash, ularni bilimlar bilan qurollantirish kabi muhim vazifalar yotadi. Bularni amalga oshirish esa o’qituvchining xilma-xil faoliyatiga bog’liq: bolalarni o’qitish, maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil eta bilish va o’tkazish, ota-onalar o’rtasida pedagogik targ’ibot ishlarini olib borish va hokazo. Bularning hammasi o’qituvchidan chuqur bilimga ega bo’lishni, o’z sohasini sevishini, umuman olganda o’qituvchining metodik darajasining yuqori bo’lishini talab etadi. Ta’lim muassasasi o’qituvchisining malakasi maxsus va pedagogik fanlar bilan yoritiladigan ikki qirraga ega bo’lishi lozim va u doimo: ***“Nima uchun o’qitish kerak?”***, ***“Qanday o’qitish kerak?”*** degan savollarga javob topishi, shuningdek, ta’lim-tarbiya xususiyatlari e’tiborga olingan bilimlarga asoslangan bo’lishi lozim. Buyuk ajdodimiz, g’azal mulkingning sultoni Alisher Navoiy o’qituvchining ma’naviy qiyofasiga nisbatan jiddiy talablarni qo’yadi. Xususan, ***“Mudarris kerakki, g’arazi mansab bo’lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko’rgazmasa va olg’irlik uchun gap-so’z va g’avg’o yurgizmasa, nodonlikdan sallaslari katta va pechi uzun bo’lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o’rin bo’lmasa. Yaramasliklardan qo’rqsa va nopoklikdan qochsa, nainki, o’zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni mumkin, balki halol qilsa, qilmas ishlarni qilmoq uchun sodir bo’lsa va qilar ishlarni qilmaslik unga qoida va odat bo’lib qolsa. Bu mudarris emasdir, yomon odatni tarqatuvchidir”***, - deydi.

O'qituvchining metodik tayyorgarligini oshirishda elektron ta'lim vositalardan to'g'ri va unumli foydalanish katta ahamiyatga ega. Geografiya ta'limida elektron ta'lim vositalaridan samarali foydalanish orqali o'qituvchi o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlarining yanada oshishiga erishadi. Quyida biz shu kabi elektron ta'lim vositalaridan ayrimlariga to'xtalib o'tamiz.

Elektron darsliklar. Amaldagi DTS, o'quv reja va dasturlar hamda tasdiqlangan darslikka asoslangan holda dasturchi, dizayner, uslubchi va darslik muallifidan iborat ijodiy guruh tomonidan yaratiladi. Bugungi kunda geografiya fani bo'yicha bir qancha elektron darsliklar yaratilgan bo'lib, fan o'qituvchisining ulardan to'g'ri va samarali foydalanishi uning metodik darajasining oshishiga olib keladi.

Videodarslar. Umumta'lim maktablari darsliklaridagi ma'lumotlar sinflar kesimida kengayib, murakkablashib boradi. Dars jarayonida o'quvchilarning mavzularni tinglash, xotirada saqlab qolish imkoniyatlari esa har xil. Shunday o'quvchilar borki berilgan ma'lumotlarni bir necha marta takrorlangandagina o'zlashtira oladilar. Bunday murakkablikning oldini olish uchun ma'lumotlarni takroran o'rganish va takroran eshitishga ehtiyoj tug'iladi. Amalda buning imkoni deyarli yo'q. Bu kabi muammolarni zamonaviy axborot texnologiyalari, jumladan mavzular bo'yicha yaratilgan videodarslardan foydalanib hal qilish mumkin. Ya'ni o'qituvchi ushbu videodarslarni o'quvchilarga tarqatadi va o'quvchilar darsdan tashqari bo'sh vaqtlarida o'z shaxsiy kompyuterlari orqali videodarslarni takroran ko'p marta ko'rib, mustahkamlab oladi. Ta'lim jarayonlarida videodarslardan foydalanishning yana bir ijobiy xususiyati, bu o'quvchilar tomonidan mavzularni o'zlashtirish jarayonining o'sishiga yordam berishidir. Videodarslarni tomosha qilib, o'quvchilar o'quv jarayonida yanada faolroq ishtirok etadilar va ularga mavzular bo'yicha berilgan interfaol topshiriqlarni bajarishlari osonlashadi. Dars jarayonlarida videodarslardan foydalanilganda yangi ma'lumotni qabul qilish jarayoni fanga qiziquvchi o'quvchilar orasida, balki fanlarga qiziqishi kamroq bo'lgan o'quvchilar orasida ham kuchayadi. Videodarsni tomosha qilish darslik bilan o'tirishdan va shunchaki matnni o'qishdan ko'ra qiziqarliroq. O'qituvchi videodarsdan foydalanishi yoki shu kabi videodarslarni o'zi yaratishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, o'qituvchi o'z sohasining puxta bilimdoni bo'lishi, o'quvchilarga fan sirlarini sodda usulda o'rgata olishi, hayotiy tajribalari asosida tarbiyalovchanlik, o'quvchilar ehtiyojlari va yutuq-kamchiliklarini idrok eta oluvchanlik, nutq madaniyatiga ega bo'lishi, shaxsiy namuna bo'la olishi hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalana olishi uning metodik darajasining oshishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva B.S., Xoliqov A.A., Farsaxonova D.R., Muhammadiyeva S.V., Sheranova M. B. Umumiy pedagogika. Darslik. Toshkent. 2019.
2. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар).- Т.: Истеъдод – 2008. 87 бет.

3. X.Vahobov., N.R.Alimkulov., N.B.Sultanova. Geografiya o'qitish metodikasi., Darslik, "Nodirabegim" nashriyoti. Toshkent. 2021.
4. Тайлаков Н.И. Электрон дарслик яратишга қўйиладиган талаблар. "Халқ таълими" журнали, 2005. 2-сон.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШГА ТЎСИҚ БЎЛАЁТГАН МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ

**Эшназаров Д.А., Урманов Н.Т., Джалилова М.С.
Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти**

Кейинги йилларда мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишларига ҳамда халқаро стандартлар талабларига мос келадиган олий таълим тизимини яратиш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда.

Худудларда янги олий таълим муассасаларининг ташкил этилиши, кадрлар тайёрлашнинг замонавий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари ҳамда сиртки ва кечки бўлимларнинг очилиши, олий таълим муассасаларига қабул квоталарининг оширилиши мазкур йўналишдаги муҳим ислохотлар ҳисобланади.

Шу билан бирга олий таълим муассасаларида таълим сифатини оширишга, республикада амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотлар, ижтимоий ва иқтисодий соҳалардаги янгиланишларда ушбу муассасаларнинг фаол иштирокини таъминлашга тўсиқ бўлаётган бир қатор муаммолар сақланиб қолмоқда [1].

Финляндияда ўқитувчиларни ўқитиш бўйича барча дастурлар Финляндияда академик олий таълимнинг бир қисми бўлиб келган. Бизнинг натижаларимиз шуни кўрсатдики, барча ўқув дастурлари талабалари назарий методлардан кўра билимга эга бўлиш учун эмпирик усулларни афзал кўришади[2].

Буюк аллома, файласуф Махмудхужа Бехбудийнинг "Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур, Замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур" деган ҳикматли сўзлари бугунги куннинг яққол исботидир.

Узлуксиз таълим тизимида юқори малакали кадрларни тайёрлаш, уларда илмий дунёқарашни, меҳнатга ижодий муносабатни таркиб топтириш, уларда юксак меҳнат интизомини шакллантириш вазифасини қўяди.

Бу вазифаларни бажариш таълим тизимида янги техника ва технологиялардан фойдалана оладиган, юксак малакали, рақобатбардош кадрларни тайёрлаш демакдир.

Ишлаб чиқариш технологияларининг янгиланаётганлиги, фан кашфиётлари ва техникани бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиб бориши олий таълим муассасаларидаги мутахассислик фанлари ўқитувчилари ўз билимларини мустақил ва мунтазам равишда чуқурлаштириб, янгилаб, тўлдириб ва кенгайтириб боришни талаб этади.

Ҳозирга кунда олий таълимни ривожланишига тўсиқ бўлаётган муаммолардан энг асосийси ишлаб чиқариш ва олий таълим ўртасидаги боғлиқликдаги муаммолардир.

Олий таълим сифатини оширишга тўсиқ бўлаётган муаммолар:

-Мутахассислик фанлари ва амалиёт ўртасида тафовутнинг мавжудлиги;

-Амалий ва лаборатория жиҳозларининг эскирганлиги;

-Ўқув материалларининг эскирганлиги;

-Ўқитувчиларда ортиқча қоғозбозлик ишларининг мавжудлиги;

-Талабаларда таълим олишга бўлган мотивациясини оширишга хизмат қилувчи механизмнинг мавжуд эмаслиги.

Таълим бўшлиқларини аниқлаб, уларни тўлдириш бўйича ўқув дастурларини жорий этиш жамиятимиз учун сув ва ҳаводек зарур. Инсон капиталини шакиллантириш, таълим натижаларини яхшилаш орқали Ўзбекистоннинг халқаро рейтинглардаги ўрнини мустахкамлаш[3] бугунги куннинг асосий мақсади бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикасида олий таълимни тизимли ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, замонавий билим ва юксак маънавий-ахлоқий фазилатларга эга, мустақил фикрлайдиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, олий таълимни модернизация қилиш, илғор таълим технологияларига асосланган ҳолда ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш мақсадида мамлакатимизда жуда кўплаб ишлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон Миллий университети ва Самарқанд давлат университетини мамлакатимиз олий таълим муассасаларининг флагманига айлантириш;

республикадаги камида 10 та олий таълим муассасасини халқаро эътироф этилган ташкилотлар (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Higher Education ёки Academic Ranking of World Universities) рейтингининг биринчи 1 000 та ўриндаги олий таълим муассасалари рўйхатига, шу жумладан Ўзбекистон Миллий университети ва Самарқанд давлат университетини биринчи 500 та ўриндаги олий таълим муассасалари рўйхатига киритиш;

олий таълим муассасаларида ўқув жараёнини босқичма-босқич кредит-модуль тизимига ўтказиш;

халқаро тажрибалардан келиб чиқиб, олий таълимнинг илғор стандартларини жорий этиш, жумладан ўқув дастурларида назарий билим олишга йўналтирилган таълимдан амалий кўникмаларни шакллантиришга йўналтирилган таълим тизимига босқичма-босқич ўтиш;

олий таълим мазмунини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ривожланишига муносиб ҳисса қўшадиган, меҳнат бозорида ўз ўрнини топа оладиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш;

олий таълим муассасаларида таълим, фан, инновация ва илмий-тадқиқотлар натижаларини тижоратлаштириш фаолиятининг узвий

боғлиқлигини назарда тутувчи «Университет 3.0» концепциясини босқичма-босқич жорий этиш;

хорижий инвестицияларни кенг жалб қилиш, пуллик хизматлар кўламини кенгайтириш ва бошқа бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобига олий таълим муассасаларида технопарк, форсайт, технологиялар трансфери, стартап, акселератор марказларини ташкил этиш ҳамда уларни тегишли тармоқ, соҳа ва ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тадқиқ қилувчи ва прогнозлаштирувчи илмий-амалий муассасалар даражасига олиб чиқиш;

олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари, илмий изланувчилари, докторантлари, бакалавриат ва магистратура талабаларининг юқори импакт-факторга эга нуфузли халқаро илмий журналларда мақолалар чоп этиши, мақолаларга иқтибослик кўрсаткичлари ошиши, шунингдек республика илмий журналларини халқаро илмий-техник маълумотлар базасига босқичма-босқич киритилишини таъминлаш;

Ўзбекистон олий таълим тизимини Марказий Осиёда халқаро таълим дастурларини амалга оширувчи «хаб»га айлантириш[4].

Юқорида келтирилган камчиликларни инобатга олган ҳолда, олий таълимда, таълимни шундай шаклини ишлаб чиқиш керакки, бу шакл олий таълимни ва ишлаб чиқаришни ривожланишига хизмат қилиши керак. Ҳозирги куннинг асосий талабларидан бири ҳам айнан кадрлар рақобатбардошлигини ошириш, кадрлар орасида соғлом рақобат муҳитини яратиш ва жаҳон талаблари даражасига жавоб берадиган кадрларни тайёрлаш асосий вазифаларимиздан биридир. Шундай экан бу вазифаларни бажариш бугунги куннинг долзарб масаласидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. ПҚ-3775, 05.06.2018 й.

2. Consuming, producing, and justifying: Finnish student teachers’ views of research methods. Reijo Vuoman, Katriina Maaranen & Pertti Kansanen. Published Online: 10 Mar 2020.

3. Образование и наука в XXI веке, “Масофавий ва модулли ўқитишнинг бугунги кундаги аҳамияти” Россия, 15.02.2021 й.

4. “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. ПФ-5847, 08.10.2019 й.

O'QUVCHILARDA GEOGRAFIYA FANINI O'RGANISHGA BO'LGAN HAVASLARINI ORTTIRISH MASALALARI

Urazimbetova Y.X., Ramberdieva S.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng qabul qilingan qonunlar ta'lim sohasini tubdan isloh qilishni, o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlardan to'la xalos etishni taqozo etadi. Bizga ma'lumki, geografiya dunyodagi eng qadimgi va qiziqarli fanlardan biri hisoblanadi.

Darhaqiqat, geografiyaga qiziqmagan, o'zining kundalik hayotiy faoliyatida geografiyaga duch kelmagan insonni uchratish qiyin. Bugungi kun geografiyasi yangiliklarni o'quvchilarga yetkazish uchun o'qituvchilardan o'z ustida muntazam ishlashni talab qiladi.

Geografiya darslarida geografik topishmoqlar va suhbatlardan foydalanish bugungi kun geografiyasining eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi desak yanglishmaymiz. Dars – ta'limning asosiy shaklidir. Darsni mazmunan va shaklan takomillashtirish, bu didaktikaning bosh masalalaridan biri ekanligini biz barchamiz yaxshi bilamiz.

Faqatgina darsda emas, darsdan tashqari, ya'ni sinfdan tashqari ishlarda noan'anaviy interfaol usullarni qo'llab sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish va o'tkazish, geografiya fanini yuqori pog'onaga ko'tarish o'quvchilarda shu fanni o'rganishga bo'lgan havaslarini orttirish lozim.

Geografiya darslarini va sinfdan tashqari ishlarni hayotga tadbiiq etish, ularni qiziqarli va ijodiy tashkil etish bosh masaladir. Darsda o'yinlardan foydalanish muhim o'rin egallaydi. Shu o'rinda geografik topishmoqlarni darslarga olib kirish ko'zlangan maqsadga erishishda benihoyat katta yordam beradi. Sababi, topishmoqlar katta so'z o'yini asosida vujudga keladi. Bu qadimiy geografik o'yin ham katta badiiy mahoratni va topqirlikni talab etadi.

Topishmoqlar xalq ijodiga obrazli so'zga muhabbat uyg'otadi. Bolalarga estetik zavq bag'ishlab, ularni she'riyat dunyosiga olib kiradi. San'atning o'ziga xos bo'lmish bu she'rlar o'sib kelayotgan avlodning ma'naviy ehtiyojlariga ozuqa bo'ladi. Ezgulikka chorlab, inson uchun eng aziz bo'lgan ona tiliga, tug'ilgan yurtiga muhabbat uyg'otadi. Shuningdek, topishmoqlar darslarda olingan bilimlarni mustahkamlashga, fikrlashga o'rgatib, fanga qiziqishini orttiradi.

«Geografik topishmoqlar» asosida tashkil etilgan dars o'quvchilar ongini, tafakkur qobiliyatini o'stirishga xizmat qiladi. Sababi, o'quvchi har bir topishmoqqa mos javobni topishdan oldin mazkur jumboqqa taaluqli o'zi bilan barcha ma'lumotlarni esga olishi, geografik kartalarni tasavvur qilishi, materiklar, davlatlar tabiatidagi o'ziga xos xususiyatlarni esda saqlash qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Topishmoqni hozirjavoblik bilan topgan o'quvchi o'z bilimiga ishonch hislarini shakllantiradi, javob esa keyingi egallanajak bilimlariga kuch baxshida etadi.

Bunda o'quvchini fikrlashga, o'qituvchining har bir so'ziga e'tibor berishga, o'z fikrini ilmiy asoslab bayon etishga o'rgatishdan iborat. «Geografik topishmoqlar»

darsning boshlanishida o'quvchi diqqatini jalb etish va o'tgan mavzular bo'yicha bilimni sinashga dars so'ngida esa yangi materialni qay darajada qabul qilganligini bilish va o'quvchilarga ijodiy dam berish maqsadida foydalaniladi.

«**Geografik suhbatlar**» darsda texnika vositalaridan foydalanish vaqtida magnit tasmasiga yozib olingan har xil mavzuga xos suhbatlarni o'quvchilarga eshittirib, so'ng mavzu bo'yicha suhbatdan olingan ma'lumotlarni tashkil etishga qaratilgan. Bundan tashqari bu suhbatlardan kichik sahna ko'rinishlari tashkil etishda foydalanish mumkin.

Dars jarayonida ruhiy charchashni oldini oladi. O'qituvchiga esa o'quvchilarni ichki dunyosini o'rganishga, ularni individual xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Geografik atama, hodisa, joy nomlari va boshqalarni topishmoq asosida bayon etilishi o'quvchilarni unga mos javobni topish uchun bilgan barcha ma'lumotlarni eslashga, geografik kartalarni tasavvur qilish, materiklar, davlatlar rayonlari bo'yicha o'ziga xos xususiyatlarni yodda saqlashga o'rgatadi.

Bunday topishmoqlarga misol keltirsak:

To'rt tomoning aniqlab berur,
Darajada joylar aks etar.
Osmonda, suvda, o'rmonda,
Sayohating chog'i asqotar. (*Kompas*)

Unga o'simliklar yuzini burar,
Qumursqalar inin og'zin qurar,
«Avstraliya» - so'zi unga taqalar,
Bu tomonning nomi qanday atalar? (*Janub*)

Yer yuzida shunday nuqta bor,
Kecha-kunduz farqlanmas unda.
Yulduz ham so'nmaydi zinhor,
Charaqlaydi kunda va tunda. (*Shimoliy qutb*)

Xaritamas, miqyosi bor,
Unda joyning rejasi bor.
Aniqrog'i globusdan,
Belgilarning o'z o'rni bor. (*Joy plan*)

Shu kabi topishmoqlar tabiiy geografiya kursida darslarni o'tishda foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Har bir topishmoqni o'tiladigan dars mavzusiga moslab o'tilsa, dars yanada samaraliroq va qiziqarliroq bo'ladi. Deylik, VI-sinf materiklar okeanlar kursida biror-birmaterikning hayvonot olamini, tabiat zonalarini o'tganimizda topishmoq asosida darsni boshlaymiz.

Bunday topishmoqlarga:

U dunyoda eng katta ummon,
Tinchligiga bor erur gumon. (*Tinch okeani*)

U qit'aga o'xshaydi,
Orollarni qo'shmaydi. (*Materik*)

Bir o'zanli yo'l bo'lur,
Oqib-oqib ko'l bo'lur. (*Daryo*)

Ulkan xaltali hayvon,
Qayerni qilgan makon? (*Avstraliya*)

Mana shunday topishmoqlardan darsda foydalanib mavzular yoritilsa, bolalarni topqirlik, zukkolik, chaqqonlik va ularni mantiqan o'ylab so'ng so'ylashga o'rgatadi. Bu kabi topishmoqlar mavzuni yaxshi tushuntiribgina qolmasdan, geografiyani boshqa sirlarini ham bilib olishga yordam beradi. Shu kabi topishmoqlar o'quvchilarni topqirlikka, chaqqonlikka, ziyraklikka undaydi va xotira tezligini sinaydi. Bundan tashqari VII va VIII sinf kurslarida hamda IX sinf kurslarida ham geografiya darslarida geografik topishmoqlardan foydalanib darsni tashkil qilish, musobaqalar uyushtirish ham katta samara beradi. Topishmoqlar o'quvchilarga milliy qadriyatlarga, Vatanga, tabiatga, geografiyaga bo'lgan mehrini, qiziqishini oshiradi. Shu bilan bir qatorda, zukkolikka, hozirjavoblikka o'rgatadi.

Geografik suhbatlar. Insoniyat yaratilibdiki, bir-biri bilan muloqot qilish uchun suhbatga kirishadi. Bu suhbatlardan har bir inson o'ziga kerakli ma'lumotni oladi.

Quyida berilayotgan «Geografik suhbatlar» o'quvchilarni geografiya fani bo'yicha qiziqarli mavzularda suhbatlashishga chorlaydi. Bu suhbatlardan qaysi o'quvchi fan to'g'risida chuqur ma'lumotga ega ekanligi yaqqol ko'rinadi. Suhbatlarni o'z o'rniga kerakli mavzularga bog'lab qo'llanilsa, geografik bilimlardan qiziqarli suhbatlar vaqtida foydalanishga o'rgatadi. Bu suhbatlarni nutqi ravon o'quvchilar yordamida magnit tasmaga tushirilib, dars jarayonida foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Yana bu suhbatlardan sahna ko'rinishlari tarzida foydalanilsa o'quvchilarga u yoki bu mavzuni chuqurroq egallashda yordam beradi.

Geografik suhbatlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

Ikki o'rtoq suhbat. - Do'stim, ufqni asosan to'rt tomoni bor, shundaymi?

- Shunday.

- Qani aytingchi, bu tomonlarni qanday ko'rsatkichlarga qarab aniqlash mumkin?

- Agar gnomon kompas asboblari bo'lsa, ular yordamida, bu asboblarni bo'lmagan holda Quyosh va yulduzlarga qarab, shuningdek, mahalliy belgilarga ham tayanish mumkin. Bunda narsalarning soyasiga, daraxtlar tanasidagi yo'sinlarga, hatto chumoli inlariga e'tibor bilan qarashga to'g'ri keladi.

- Kungaboqar va shu kabi yorug' sevar o'simliklarga qarab ham aniqlash mumkinmi?

- Albatta, kungaboqar ertalab Sharqqa, tushda Janubga, kechqurun G'arbga va yarim tunda Shimolga qaragan bo'ladi.

Bu suhbatlardan geografiyaning boshlang'ich kursida ufq tomonlarini o'rganishda foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda o'quvchilarni tomonlarni har xil vaziyatda aniqlay olishni o'rgatadi. Hatto, kungaboqar o'simliklarini kuzatadi. Bunday suhbatlar bolalarni qiziquvchanlikka, ijodkorlikka, izlanuvchanlikka undaydi.

Tabiat qo'ynidagi suhbatlar.

- Bugun tabiat o'zgacha bir tusga kirdimi?
- Qushlar, hasharotlar, hatto chumolilar ham serharakat bo'lib qolishdi.
- Ha, buni qarang, qushlar yer bag'irlab, tuproq titib, go'yo yuvinayotganga o'xshaydi. Biroq, havo haddan ziyod qizib ketdi.
- Ha, bugungi kun har kungidan juda ham issiq. Ertangi ob-havo qanday bo'larkan? - Menimcha yomg'ir yog'sa kerak. Bu kabi suhbatni ob-havo, iqlim mavzularini o'tganimizda qo'llash mumkin.

Joy planini olayotgan o'quvchilar suhbatidan:

Ra'no: - Anvar, bilasizmi, men tuzayotgan planim uchun bir bo'lingan ming (1:1000) sonli masshtabni tanladim. Masofani qog'ozga tushirsam, rejadagi bir santimetr masofa joyi qanchaga teng bo'ladi.

Anvar: - Bu joyda osonku, bir santimetrda o'n metr masofa aks ettirilgan. Demak, plandagi bir santimetr masofa joyda o'n metrga teng.

Ra'no: - Yana bir savolimga javob bering, bog' va o'rmon bir-biriga juda o'xshab ketadi. Ularni planda qanday tasvirlash mumkin?

Anvar: - Har ikkisi yumaloq shakllar bilan tasvirlanadi. Farqi shuki, o'rmonlarni tasvirlashda bu doirachalar tartibsiz joylashtiriladi.

Bu guruhdagi suhbatlar mavzuni geografik joy planlarini olishda, dala amaliyotida o'quvchilarga qo'yib berilsa juda maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bundan tashqari geografik suhbatlardan yuqori sinf kurslarida ham foydalanish mumkin.

Darsdagi suhbatlar:

O'quvchi: - Ustoz aytingchi, Orol dengizi nima uchun qurib qolyapti?

O'qituvchi: - Orolga quyiladigan daryolar va ularning qismlaridan qishloq xo'jaligida yerlarni sug'orish uchun oqilona foydalanmaslik dengizimizni qurishiga sabab bo'lmoqda.

O'quvchi: - Orol suvi sathini ma'lum yuzada saqlab turish mumkinmi?

O'qituvchi: - Buning yagona yo'li Orol havzasidagi mahalliy suv boyliklaridan tejab-tergab foydalanishdir. Bu bilan uning sathini 40 metr atrofida saqlab qolish mumkin.

O'quvchi: - Agar shunday qilinmasa nima bo'ladi ?

O'qituvchi: - Bunday holda Orol o'rnida o'ta sho'r kichik bir ko'l vujudga keladiki, u dunyoning hozirgi kunda eng sho'r dengizi hisoblanayotgan Qizil dengizdan ham sho'r ko'lga aylanib qoladi.

Bu kabi suhbatlarni tinglagan o'quvchilarga «Bu haqda sizning fikringiz qanday?» degan savollar bilan murojaat qilishingiz mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak geografiya – darslarini hayotga bog'lash, ularni qiziqarli va ijodiy tashkil etish bosh maqsaddir. Dars jarayonida tashkil etuvchi fanga doir turli topishnoqlar va suhbatlar noan'anaviy darslarning muhim shaklidir.

Ular o'quvchilarning shu fanga qiziqishlarini, mehrini kuchaytiruvchi, ularning darsdagi ruhiy toliqishlarning oldini oluvchi, ziyraklik va topqirlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi hamda bilim saviyalarini yanada oshirishga undovchi muhim omil hisoblanadi. Geografiya darslarida tashkil etish mumkin bo'lgan geografik topishnoqlar va suhbatlar har bir sinfda mavzuning mazmuniga mos kelishiga e'tibor berish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Kalonov B.H., Hayitov A.T., Erdonov L.N. O'zbekiston geografiyasini maktabda o'rganish.-Qarshi, Nasaf nashriyoti, 2004.-254b.
- 2.Kalonov B. H. Mamatov A. Ommobop geografiya.– T.: Zar qalam nashriyoti, 2006. - 160b.
- 3.Musayev R., Musayev J. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. 8-sinf darsligi. -T.: Sharq, 2014. B.142-146.

ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА МУАММОЛИ ТАЪЛИМНИНГ АҲАМИЯТИ ВА РОЛИ

Гайпова Р.Т., Атабаева А., Оринбаева А.Б.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

“Агар мендан сизни нима қийнайди?” деб сўрасангиз, фарзандларимизнинг таълим ва тарбияси деб жавоб бераман”- деган эди юрт бошимиз Ш.Мирзиёев. Президентимиз бу гапни бежиз айтмаган ҳозирги пайтда ёшлар таълим-тарбияси, уларнинг муносиб касб-хунар эгаллашлари, таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш ва миллий кадрлар тайёрлашни замон талаби даражасига кўтариш масаласига аҳамият берилмоқда.

Шунинг учун ҳам ёшларни мустақил изланувчан, мақбул ва эркин фикр билдира оладиган, дунёқараши кенг, тегишли қарор қабул қила оладиган шахс қилиб тарбиялаш кун тартибидаги энг долзарб масалалардан бирига айланмоқда.

Замонавий шароитида, юқори малакали кадрларни тайёрлашда, ўқитишнинг илғор инновацион тизимлари ва педагогик технологиялари асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ. Педагогик технологияларни ҳислати шундаки, унда қўйилган мақсадларга эришиш кафолатини берувчи ўқув жараёни режалаштирилади ва амалга оширилади. Дарҳақиқат, машғулотларнинг муваффақиятли ўтишининг 80 фоизи таълим жараёнини тўғри лойиҳалаштириш, ташкил этиш ва уни амалга оширишга боғлиқдир.

Таълим сифати ва самарадорлигини ошириш ва малакали кадрларни тайёрлаш масаласи инновацион технология ва унинг тамойиллари асосида ишлаб чиқилган. Бугунги кун таълим жараёнининг лойиҳалари ҳамда уни амалиётида фойдаланиш учун ўқитишнинг замонавий методлари кенг қўлланилмоқда.

Бизга маълумки, ҳар бир фаннинг ўзига хос хусусиятлари ва масалалари мавжуд. Илғор, изланувчан, янгиликка интилувчан ва ижодкор ўқитувчи эса, унинг ечимларига жавоб излайди.

Ҳозирги вақтда муаммоли машғулотлар талабаларнинг мустақил ривожланиш қобилиятини ва иштирокчиларнинг тажриба ҳамда эҳтиёжидан келиб чиқиб, табиий ҳолда пайдо бўлади. Талабани муаммоли ҳолатга қўйиб унинг фикрлаш механизмини гўё «тўхтатиб» қўяди. Бошқа иштирокчиларнинг муаммоли машғулот жараёнида ушбу муаммони ечишга ҳар хил гипотезаларни ташлаб, уларнинг ўзини англаш жараёнини чуқурлаштириб, аниқ ечим топишга ёрдам беради.

Муаммоли таълим типининг мақсади фақат билимлар тизимини илмий етказишдан иборат бўлмай, балки натижага эришиш жараёнини, талабанинг фаоллигини шакллантириш ва унинг ижодий қобилиятини ривожлантиришдан иборат. Ўқитувчининг муаммоли таълимдаги иши қуйидагилар: мураккаб тушунчаларнинг моҳиятини тушунтириш, муаммолли вазиятни яратиш, иштирокчилар далилларни таҳлил қилиш асосида мустақил ечим қабул қилиш малакаси ўқитувчи ёрдамида маълум бир тушунча ва қарорлар (хулосалар) қабул қилиш кўникмаси шаклланади.

География фани ҳам ўзига хос хусусиятлари ва муаммолари билан бошқа фанлардан ажралиб туради. Улар қуйидагилар:

1. Ҳаётнинг ўзгарувчан қиёфаси билим олувчидан турмуш муаммоларини ўзгача мустақил ечишни талаб этади:

- ўзини бошқача қабул қилишни бошлайдиган;
- ўз ҳис-туйғуларини тўлиқроқ қабул қиладиган;
- олдига аниқ йўналиш, мақсадлар қўядиган, ўзини мустақил шахс сифатида тутадиган;
- ўзи хоҳлаган идеал одамга ўхшашга интилиш;
- атрофдаги инсонларни қабул қила (тушуна) оладиган ва ҳ.

Бундай вақтда устознинг бош вазифаси - ўқувчини ўз ҳолича қабул қилиш, унга яхши муносабатда бўлиш, унинг туйғуларини тушуниш, янги материални бирга ўрганиш ва шу асосда ўқувчига мукамал тарзда тушуниб ўқишда кўмаклашадиган муҳитни яратиш бериш.

2. Фанга бўлган қизиқишнинг пасайиши.

Ҳозирги вақтда информация оқимининг кўплиги ўқувчи билими ва савиясининг кенгайишига ҳамда чуқурлашишига ижобий таъсир қилмайди. «Мен маълумотни интернетдан топаман, ўқитувчидан эшитаман, синфдошим айтиб беради ёки телевизордан билиб оламан» деган фикрлар ўзини оқламайди, ёки мантиқсиз.

Ҳозирги даврда таълим тизими ўқитувчига кўпгина инновацион методлардан ўзиникини, яъни жараёнга мосини танлаш имкониятини бермоқда. Воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга янги қарашлар билан ёндашиш, ўз тажрибасига ишонч, давр фани янгиликларининг маълумотларини етказиб беришга имконият яратади.

Америкалик психолог Карл Рожерс ўқитишнинг икки типини ажратади:

- информация - оддий далиллар билан ифодалайди.

- муҳим билим - у ўқувчиларнинг тафаккурини ривожлантириш ва яхши ўзлаштиришига олиб келади. Кўплаб методларнинг ривожланишида ўқитишнинг ғоявий ривожланиши асосий ўринни эгаллайди. Чунки, таълим-тарбия жараёни доим ўқувчининг имкониятини ва интеллектини ривожлантиришга бағишлаган.

География фан сифатида асосий методларни қўллаш орқали ўқув масалаларини ечишда кўпроқ имкониятлар беради. Бунда:

- кузатиш (ёзги кузатишни қўшганда);
- амалий ишлар;
- жадвал, расм, видеофильмларни томоша қилиш;
- тажриба ишлари ва масала ва машқлар;
- фанга доир рефератлар ва илмий-тадқиқот ишларида иштирок этиши;

Муаммоли вазиятнинг яна бир афзаллиги, ҳар томонлама илмий, тизимли олиб борилишига асос бўлиши билан бирга география бўйича олган билимини чуқурлаштиришга имкон яратади. Таълим жараёнини муаммоли ҳолатлар орқали намойиш қилиш асосида ўқувчи билан биргаликдаги ҳамкорликни фаоллаштириш усулларида биридир. Бу жараёнда илмий билишнинг объектив зиддиятларини аниқлаш ва уларни ҳал қилишнинг диалектик тафаккурни ривожлантириш ва уларни амалий фаолиятда ижодий равишда қўллаш таъминланади.

Янги билимлар қўйилган савол, масала, ҳолатнинг муаммолилиги орқали берилади. Бунда ўқувчининг ўқитувчи билан биргаликдаги билиш жараёни илмий изланишга яқинлашди. Ўқитувчининг вазифаси: янги ўқув ахборотининг мазмунини очиш, муаммони қўйиш ва уни ечимини топишни ташкил қилиш, ҳозирги замон нуқтаи назарларини таҳлил қилишдан иборат.

Демак, ўқитувчи таълим жараёнида интерфаол таълим жараёнинг тизимли ташкил қилиши лозим. Унинг ёрдамида ўқувчиларнинг қобилиятларини ривожлантириш, мустақиллик, ўз-ўзини назорат, ўз-ўзини бошқариш, самарали суҳбат олиб бориш, тенгдошлари билан ишлаш, уларнинг фикрларини тинглаш ва тушуниш, мустақил ҳамда танқидий фикрлаш, муқобил таклифларни илгари суриш, фикр-мулоҳазаларини эркин баён қилиш, ўз нуқтаи назарларини ҳимоя қилиш, муаммонинг ечимини топишга интилиш, мураккаб вазиятлардан чиқа олиш каби сифатларни шакллантиришга муваффақ бўлади.

Хулоса ўринда шуни айтиш жоизки, биз қўллаётган методлар бир томондан дарс самарадорлигини янада оширишдан иборат болса, иккинчи томондан баён қилинган методлар қўлланилган ишларда муаммоли таълимдан фойдаланилган ҳолда маълум натижаларга эришиш имконияти туғилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Понурова Г.А. Проблемный подход в обучении географии в средней школе- М.Просвещение, 1991.
2. Роджерс К., Ангеловский К. Учитель и инновация. – Киев, 1992, с. 24.

3. Селевко Ф.К. Современные образовательные технологии. –М.: Народное образование, 1998.

ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК ТАБИИЙ АТЛАСЛАР ВА УНИНГ МУАММОЛАРИ

¹Нурланов А.С., ²Бахиева М.

¹Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

²Нукус шаҳар №37 мактаб география ўқитувчиси

География фанини ўқитишда географик карталар, географик атласлар, глобуслар топографик карталар, рельефли карталар, диаграммалар ва бошқа кўргазмаларни қўлдан кенг фойдаланилади.

География фанининг ўқитувчиси карта ва атласлардан фойдаланиш жараёнида, уларнинг ўзига хос хусусиятларига эътибор бериш зарур. Ҳозирги вақтда географик карталардан фойдаланишда илгаригидек, карталарда нима тасвирланган ва қаерда деган саволларга қўшимча қилиб, тасвирланаётган воқеа ва ҳодисаларни миқдори, сифати ва уларни бир-бирига боғлиқлиги, вақт ўтиши билан уларни ўзгариши тўғрисида картадан кўрсатиб тушунтириш керак.

Зарурат бўлганида олдинроқ чоп этилган карталар билан таққосланганда картанинг имконияти янада ошади. Масалан, Орол денгизини олдинги ва ҳозирги ҳолатларини карталарда таққосланганда, бу яққол кўзга ташланади.

География фанини ўрта мактабларда ўқитиш истиқлолдан сўнг анча ривожланди. Барча география ўқитиладиган синфлар дастури қайта ишланиб, янги дастур асосида дарсликлар яратилди ва улар йилдан йилга такомиллашиб, замон талабига жавоб берадиган даражада нашр қилинмоқда.

Бундай дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишда республика халқ таълими вазирлиги қошидаги Билим марказини география бўйича услубиёт бўлими аъзоларининг хизматлари катта. (Т.Мирзалиев 2006)

Чоп этилган картографик ўқув қўлланмалари ва дарсликларда берилган текстли карталарни диққат билан қараб чиққанда баъзи камчиликлардан холи эмаслиги кўзга ташланади.

Масалан, 5 синфнинг «Табиий географиясининг бошланғич курси» деб номланган атласлар республикамизда мустақилликдан сўнг ўзбек тилида чоп этилган дастлабки атласлардан хисобланади (Тошкент картографик фабрикаси 2002й). Атласнинг қайта ишланган (Тошкент картографик фабрикаси 2005й) нашрида ҳам олдин бир неча марта кўрсатилган хатоликлар шундайлигича қолиб кетган. Масалан дастлабки бетида машҳур картограф Герард Меркатордан бошланиши, ундан деярли 500 йил олдин Ер шарини картада тасвирлаган Ўрта Осиёлик аллома Абу Райҳон Бериунининг ва унинг яратган картасини берилмаганлиги. Бир неча атамалар нотўғри ишлатилиши, яъни ноўрин талқин қилиниши (Т.Мирзалиев домла бу хатолар тўғрисида батафсил тўхталган 2006) бир неча марта таъкидланишига қарамасдан тўғриланмаган.

7 синф атласи «Ўрта Осиё ва Ўзбекистоннинг табиий географияси»га бағишланган. Атлас бу ҳудудни сиёсий маъмурий картасидан бошланади. Шуниси эътиборлики картага қўшимча қилиниб ҳар бир тасвирланган давлат тўғрисида унинг пойтахти, байроғи, майдони, аҳолиси, давлат тили ва давлатни бошқариш шакли (бта мамлакатни Афғонистон, Эрон, Хитой, Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон).

Атласнинг 16 бетидан Ўзбекистон ҳудуди бошланади ва у ҳам бўлса республикамизнинг сиёсий–маъмурий картаси бўлиб анча мукамал берилиб, ҳар бир вилоятни маркази, ташкил қилинган вақти, майдони аҳолиси берилган, шу билан республикамизга тегишли баъзи маълумотлар берилганки карта мазмунини анча кенгайтиради. Лекин бу атлас ҳам хатолардан холи эмас. Атласдаги энг қўпол хатолардан бири айрим кўлларнинг сиёсий-маъмурий картада чучук сувли қилиб кўрсатса, орқасидаги табиий картада шўр сувли қилиб тасвирланган (масалан Айдаркўл, Аёзкўл, Жилтирбос). Шу жумладан Орол денгизи тасвирида ҳам бир неча эътирозлар келтириш мумкин. Орол денгизи кейинги 40-45 йил ичида йилдан йилга қуриб, қисмларга бўлиниб кетган. Хозирги кунда денгизнинг сатҳи 30 метрча пасайиб, майдони 6 мартага, сув ҳажми 1064 км³ дан 80 км³ га, сувининг шўрлилиги ғарбий қисмида 110-112 г\л, шарқий қисмида 280 г\л га етди. Демак картада Орол денгизи ҳам шўр сув ҳавзаси сифатида кўрсатилиши мақсадга мувофиқ. Амударё ва Сирдарёнинг суғормали деҳқончиликда тўла фойдаланилиши натижасида кейинги йилларда Орол денгизига умуман сув қуймайди, демак шундан келиб чиққан ҳолда Амударёни ҳам қуйилиш қисмини картада узук-узук (Сирдарё каби) чизикларда бериш мақсадга мувофиқ. Шу атласнинг 43-бетида Устюрт табиий-географик райони табиий картасида хатолик мавжуд, дарсликларда Қоплонқир қирларининг энг баланд жойи 292 метр деб кўрсатилган, лекин картада бундай кўрсаткични кўрмаймиз гарчи бир неча баландлик кўрсаткичлари берилган бўлса ҳам. 42-43-бетлардаги «мустаҳкамланган қумлар» ва «шўрхок ботиғ» расмларининг қайси қум ва ботиқ эканлиги ёзилмаган. Бунга ўхшаш хатоликлар бошқа бетларда ҳам учрайди, масалан 6-7 бетларда «чўл», «музлик» расмлари, 10-11 бетларда «қишда», «ёзда», «кузда» расмлари ва ҳакозо, ҳақли савол туғилади -қайси жойда?

Табиий карталар масштабларида берилишида эътирозлар бор, хатоликлар мавжуд, яъни карталар ҳар хил масштабларда берилган. Айрим карталар 1:5,5млн да (тупроқ, геологик ва ўсимликлар карталари), айримлари 1:4млн да (зоогеографик) берилган. Умуман олганда табиий географик атласлар мазмуни, жиҳозланиш ва ҳажми бўйича давр талабига жавоб беради десак бўлади. Лекин атласлардаги йўл қўйилган камчиликларни бартараф қилиб, карта мазмунини кенгайтириш албатта зарур. Чоп этилаётган атлас ва карталаримиз янада такомиллашиб давр талабларига жавоб берадиган даражада бўлса, мактабларимизда география фанини ўқитиш янада яхши йўлга қўйилар эди.

ÓZBEKSTANNÍŇ TÁBIYIY GEOGRAFIYALÍQ RAYONLASTÍRÍWÍN MEKTEP GEOGRAFIYASÍŇDA ÚYRENIW USÍLLARÍ

¹Yakipov T.P., ²Baymuratov R.B.

¹Shimbay rayonlıq XXBne qarashlı 17-sanlı uıwma beriw beriw mektebi

²Shimbay rayonlıq XXBne qarashlı 5-sanlı uıwma beriw beriw mektebi

7-klass.

Sabaqtıń teması: Ózbekstannıń tábiyiy geografiyalıq ulkeleri

Waqtı: 45 minut.

Sabaqtıń tipi: Dástúriy emes sabaq.

Sabaqtıń maqseti:

- Oqıwshılarga Ózbekstannıń tábiyiy geografiyalıq ulkeleri haqqında tereńirek maǵlıwmat beriw.

- Oqıwshılarda bul tema boyınsha erkin oy-pikirlew sheńberin payda etiw.

- Oqıwshılardı ana-watandı, ata-ananı, ana-tábiyattı súyiwshilik ruwxında tárbiyalaw.

- Oqıwshılardıń geografiya pánine bolǵan qızıǵıwshılıǵın elede arttırıw.

Sabaqtı qurallandıırıw:

Sabaqlıq, globus, Ózbekstan kartası, temaǵa baylanıslı hár qıylı súwretler, plakatlar, h.t.b.

Sabaqtıń barısı:

1. Shólkemlestiriw (3 minut)
2. Úyge tapsırmanı soraw (10 minut)
3. Taza temanı túsindiriw (10 minut)
4. Toparlar menen islesiw (10 minut)
5. Sabaqtı bekkemlew (5 minut)
6. Sabaqtı rawajlandıırıw (5 minut)
7. Úyge tapsırma beriw (2 minut)

Shólkemlestiriw:

Sabaqqa kelip oqıwshılar menen sálemlesip, oqıwshılar qatnasın barlayman, klass tazalıǵına itibar qarataman h'ám oqıwshılardı toparlarǵa bólip, sabaqtı baslayman.

Taza tema: Ózbekstannıń tábiyiy geografiyalıq ulkeleri

Jer betiniń dúzilisi jaǵınan Ózbekstan aymaǵı eki bólimge bólinedi, úlken (78,7 protsent) bólimi tegislikten, qalǵan (21,3 protsent) bólimi tawlardan h'ám taw aralıǵındaǵı batıqlardan ibarat. Respublikamızdıń jer beti batıs hám arqa-batıstan shıǵıs h'ám qubla-shıǵısqa qaray kem-kemnen kóterilip baradı. Ózbekstannıń pás bólimi okean qáddinen 60-100 m biyiklikte bolıp, Ámiwdáryanıń tómengi bólimi h'ám Aral teńizi átiraplarında jaylasqan.

Tegislikler. Ózbekstannıń tegislik bólimi Turan tegisliginiń bir bólimi bolıp, onıń batısın h'ám arqa-batısın iyelegen. Tegisliktiń eń arqa-shıǵıs shetinde Ústirt platosı jaylasqan. Ol átirapındaǵı tegisliklerden hám Aral teńizi betinen tik kóterilip turatuǵın janbawraylar menen orap alınǵan, olar shinkler dep ataladı. Platonıń Ózbekstan jaylasqan bóliminiń okean qáddinen biyikligi 120-180 m átirapında bolıp,

onıń eń joqarı noqatı Qarabawır qırında (292) m. Ústirttiń jer betinde pútkilley tegis bolmastań bir qansha batıqlar (Barsakelmes, Áseke-Awdan h'ám basqalar) ushırasadı, al platonıń qubla-shıǵıs bóliminde bolsa Sarıqamıs batıǵı jaylasqan.

Ámiwdáryanıń tómengi aǵısında oǵada úlken delta payda bolǵan. Onıń beti dáryanıń áyyemgi (Gónedárya, Dáryalıq) h'ám h'ázirgi ózenleri menen kesilgen Onıń orta bóliminde túbi taw jınıslarınan quralǵan kishigirim biyiklikler kózge taslanadı.

Aral teńiziniń qubla-shıǵıs bóliminde Qızılqum shóli baslanadı. Jer betiniń dúzilisi oǵada h'ár qıylı. Bull jerde pás tawlar-Boqantaw, Tamdıtaw, Awminzataw, Quljuqtaw, Jetimtaw, al onıń batıs bóliminde bolsa Sultan Uvays qumlı h'ám sazlı (gilli) tegislikler arasında qád kóterip turadı. Qızılqumniń ádewir bólegin tegislikler iyeleydi. Al pás tawlar arasında batıqlar (Mıńbulaq, Ayaqaǵıtma, Qaraqatın h'ám basqalar) jaylasqan. Olardan Mıńbulaq batıǵınıń astı okean qáddinen 12 m tómén jaylasqan. Qızılqum aymaǵında Ámiwdárya, Sırdárya h'ám Zarafshan dáryalarınıń áyyemgi ózenleride ushırasadı.

Qızılqum shólinen shıǵıs h'ám qubla-shıǵısta Mırzashól, Qarnob, Qarshı, Malik sazlı shólleri jaylasqan.

Tawları. Tyanshan h'ám Hisar-Alay taw dizbeklerinen batıs h'ám qubla batıs tarmaqları Ózbekstan sheńberinde jaylasqan. Olardıń okean qáddinen biyikligi qubla h'ám batısqa qaray kem-kemnen páseyip barıp, tegisliklerge tutasıp ketedi. Ózbekstanniń arqa-shıǵıs bóliminde Batıs Tyanshanniń bir qansha taw dizbekleri (Qarjantaw, Ugam, Piskam, Shatqal, Qurama) jaylasqan. Bular Talas Alatawınan baslanadı. Bul taw dizbeginde Manas atlı shıń bolıp, onıń okean qáddinen biyikligi 4482 m. Shatqal taw dizbeginiń Ózbekstan aymaǵında jaylasqan bóliminde bolsa Úlken Shimyon degen shıńı bolıp, onıń biyikligi 3309 m ge jetedi.

Toparlar menen islesiw:

Sabaq barısında oqıwshılardı toparlarǵa bólemen h'ám h'ár bir toparǵa at qoyaman, birnshi toparǵa kartadan tegisliklerdi tabıw tapsırıladı, ekinshi toparǵa tawları tabıw, úshinshi toparǵa Ózbekstan paydalı qazılmaların tabıw tapsırıladı, sabaqqa aktiv qatnasqan topar aǵzaların h'ám oqıwshılardı bah'alayman.

Sabaqtı bekkemlew:

Sabaqtı bekkemlew maqsetinde oqıwshılardıǵa tema boyınsha qosımsha maǵlıwmatlar beremen, h'ár bir oqıwshı menen jeke islesemen.

- 1) Ózbekstan aymaǵınıń qansha bólegi tegisliklerden ibarat?
- 2) Ózbekstan aymaǵınıń qansha bólegi tawlardan ibarat?
- 3) Ózbekstan aymaǵınan qanday paydalı qazılmalar tabılǵan?

Sabaqtı rawajlandırıw:

Sabaqtı rawajlandırıw maqsetinde kórgizbeli qurallardan h'ám kartadan paydalanıp oqıwshılarda jańa bilim h'ám kónlikpeler payda etemen.

Bahalaw: Sabaqqa aktiv qatnasqan oqıwshılar «xoshamet» sıylıqlaw kartoshkası menen sıylıqlanadı h'ám jurnalǵa tiyisli bahaları qoyıladı.

Úyge tapsırma beriw:

Úyde qosımsha materiallardan paydalanıp usı temanı jaqsılap oqıp keliw tapsırıladı.

Óqıtıwshınıń maqseti: Tábiyiy geografiyalıq rayonlastırwdıń regional, zonal hám aralas principda bolıwı, regional tábiyiy geografiyalıq rayonlastırwda tábiyatda obektiv bar bolǵan hám taksanomikalıq jaqtan bir-biri mennen baylanıslı regional tábiyiy geografiyalıq kompleksler ústinde alǵan bilimlerdi tereńlestiriw hámde kónlikpe hám qánigeliklerin qalıplestiredi.

Jobalastırıp atırǵan oqıw nátiyjeleri: Ózbekstannıń tábiyiy geografiyalıq rayonlastırwda R.I.Abolin, L.S.Berg, E.P.Korovin, A.Rozanov, V.M.Chetirkin, E.M.Murzaev, L.N.Babushkin hám N.A.Kogaylardıń izertlew jumıslarınıń maqset hám wazıypaların bilip aladı, awıl xojalıǵı hám basqa taraw maqsetlerinde orınlanatuǵın tábiyiy geografiyalıq rayonlastırw máseleleri, landshaftlardı bahalaw hám prognozlaw mashqalaları, landshaft túsiniginıń qalıplesiw hám kelisimli tárepleri, landshafttıń quramlıq dúzilisi hám morfologiyası,landshaft payda etiwih faktorlar mashqalası haqqında bilim, kónlikpe hám qánigeliklerine iye boladı.

Joybarlastırw iskerligi boyınsha tómendegi ámeliy kónlikpelerge iye boladı. Mashqalanı qalıplestiriw hám wazıypaların anıqlaw; wazıypaların ámelge asırıwdaǵı usılların tańlaw hám olardan paydalanıw; óz iskerligin jobalastırw; maǵlıwmat dereklerin anıqlaw, sistemaga keltiriw hám analiz etiw; nátiyjelerin talap dárejesinde rasmiylestiriw hám kerekli kóriniste usınıs etiw.

Joybardıń túrleniw belgilerine qaray klassifikaciyası: túrli ámeliy baǵdarlanǵan predmet hám mazmun jaǵınan kólemi: geografiya tiykarları páninde paydalanıw múmkin bolǵan pánler aralıq joybar.

Qurǵaqlıq relefine baylanıslı

«Insert» usılı

Insert – nátiyjeli oqıw hám pikirlew ushın belgilewdiń interaktiv sisteması esaplanıp, óz betinshe oqıp-úyreniwde járdem beredi. Bunda lekciya temaları, kitap hám basqa materiallar aldınnan studentǵa tapsırma etip beriledi. Onı oqıp shıǵıp, «V; +; -; ?» belgileri arqalı óz pikirin ańlatadı.

Tekstti belgilew sisteması

(V) – men bilgen nárseni tastıyqlaydı.

(+) – jańa maǵlıwmat

(-) – men bilgen nársese qarama-qarsı

(?) – meni oylandırdı. Bul boyınsha maǵan qosımsha maǵlıwmat zárúr.

Túsinikler	V	+	-	?
Tawlar				
Tegislikler				
Plato, qırlar				
Pástegislikler				
Áhmiyetli batıqlar				
Shóller				
Alaplar				

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Baratov P. O`zbekiston tabiiy geografiyasi. Oliy o`quv yurtlari geografiya talabalari uchun o`quv qo`llanma. T.O`qituvchi.1996.

2. Baratov P, Mamatkulov M, Rafikov A. O`rta Osiyo tabiiy geografiyasi. T.: O`qituvchi. 2002.
3. Rafikov A. Geoekologik muammolar T.: O`qituvchi. 1998.
4. Zokirov Sh.S. Antropogen va amaliy landshaftshunoslik. T.: Universitet. 1998.

EKOLOGIYALÍQ TÁLIM TÁRBIYA KELESHEK ÁWLAD SALAMATLÍGÍNÍN KEPILI

Toleпов E.T.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

XX ásir aqırında insaniyattıń biosferadaǵı processlerge tásiri óziniń joqarı basqıshına jetti. Házirgi áwlad jergilikli hám ruwxıy ekologiyalıq krizis jaǵdaylarına dus kelip atr. Bunday quramalı dáwirde ekologiyanıń ilimiy teoriyalıq, ámeliy, mádeniy hám basqa áhmiyetleri aytarlıqtay artıp barmaqta.

Qorshaǵan – ortalıq jaǵdayın tuwrı bahalaw, zárúr ilajlardıń waqtında ótkeriliwin támiyinlew ekologiyalıq bilimlerdiń rawajlanǵanlıq dárejesi menen tikkeley baylanıslı.

Qorshaǵan – ortalıq jaǵdayın gúztetiw, baqlaw hám basqarıw sisteması, monitoring, ekologiyalıq jaǵdaydı úyreniw hám bahalaw múmkinshiligin beredi. Monitoring kóshpeli laboratoriyalar, turaqlı postlar hám arnawlı úskenelestirilgen orınlarda alıp barıladı. Biraq, monitoring sisteması biosfera jáne onıń ayrıqsha ayaqlarındaǵı ekologiyalıq jaǵdaydı tuwrı bahalaw ushın mudamı jetkilikli múmkinshilikke iye emes. Nátiyjede qorshaǵan – ortalıq jaǵdayı hám ámeldegi maǵlıwmatlar arasında ayırmashılıqlar bolıwı anıq. Sol sebepli házirgi kúnde qorshaǵan - ortalıqtaǵı ózgerislerdi tuwrı hám isenimli bahalaw mashqalalı wazıypa bolıp tabıladı. Bunday jaǵday bizdiń respublikamız ushın da tiyisli bolıp tabıladı hám qorshaǵan – ortalıq jaǵdayın tuwrı bahalaw ushın monitoring sistemasın jetilistiriw kerek. Qorshaǵan – ortalıq jaǵdayın tuwrı hám isenimli bahalaw keleshekte júz beriwı múmkin bolǵan ekologiyalıq ózgerislerdi aldınnan boljaw imkaniyatın beredi. Insaniyattıń qorshaǵan – ortalıqqa tásiri artıp baratırǵan házirgi dáwirde social ekologiyalıq jaǵdaydıń keleshektegi ózgerisleri haqqında túrli boljawlar bar.

Respublikamızda hám de Oraylıq Aziya regionında keleshek social ekologiyalıq ózgerislerdi kóp jılǵa mólsherlengen boljawlardı islep shıǵıw ayrıqsha áhmiyetke iye. Óndiristiń qorshaǵan – ortalıqqa zıyanlı tásirin kemeytiwde ekologiyalıq qadaǵalaw áhmiyetli rol oynaydı. Ekologiyalıq qadaǵalawdıń xalıq xojalıǵınıń ayrıqsha tarmaqları, ayırım ayaqlardıń social, ekonomikalıq rawajlanıwı boyınsha joybarlardı tiykarlaw processinde ekologiyalıq ekspertiza hám ekologiyalıq qawipsizlikti támiyinlew maqsetinde ámelge asırıladı.

Ekologiyalıq ekspertiza turmıs ortalıǵı, insan salamatlıǵı hám tábiyǵıy resurslarǵa belgilengen normalardan artıq dárejede unamsız tásirdiń aldın alıw maqsetinde proektlestiriw basqıshında ótkeriledi. Tábiyaattan paydalanıwda ekonomikalıq mexanizmdi jetilistiriw zárúrli áhmiyetke iye. Házirgi kúnde tábiyǵıy ortalıqtıń normasınan artıq pataslanǵanlıǵı, tábiyǵıy resurslardan paydalanǵanlıǵı

ushın járiyma hám tólewler engizilgen. Bunıń nátiyjesinde tóplanǵan ǵárezjetler túrli ekologiyalıq ilajlarǵa sarıplanıwı múmkin. Respublikamızda jańa ekonomikalıq múnásibetlerge ótiw processinde tábiyattan paydalanıwdıń ayrıqsha ekonomikalıq mexanizimi qalıplesip atır. Tábiyattan paydalanıw ekonomikasınıń ámeliyatqa engiziliwi —Insan hám tábiyat ortasındaǵı múnásibetlerdi teń salmaqlılıqqa alıp keliwde áhmiyetli rol oynaydı.

Qorshaǵan – ortalıqtıń pataslanıwı uyımlastırılǵan halda yamasa belgisiz orınǵa, belgisiz waqıtta, muǵdarı anıq bolmaǵan patas elementlerdiń taslanıwı arqalı bolıwı múmkin. Qorshaǵan – ortalıqtıń taza halda bolıwın támiyinlewde ministrlikler, kárxanalar aldında óz aldına wazıypalar turadı:

□□Qońsı respublikalar menen birgelikte tabiyattı qorǵaw jumısların birgelikte ámelge asırıw kerek;

□□Tabiyattı qorǵaw hám tábiyǵıy baylıqlardan aqılǵa muwapıq paydalanıwda ilim – texnika jetiskenliklerine tiykarlanǵan jumıs alıp barıw metodların islep shıǵıw hám de kárxanalar, shólkemler wálayatlar jumısların ulıwmalastırıp, bir jónelis hám de bir maqset boyınsha alıp barıw;

□□Jańa texnika, texnologiya materiallar hám elementlerdi isletiw, qollaw, jańa awıl, qalalar, jollar, kárxanalar qurıwda, ayırım zavod hám fabrikalardı remontlawda ekologiyalıq norma, qadaǵalaw, nızam hám qaǵıydalarǵa ámel etiw, qorshaǵan – ortalıqtı pataslamay, onıń tazalıǵın támiyinlew;

□□Xojalıq, sanaat qaldıqları, qorshaǵan – ortalıqtı pataslaytuǵın, záhárlewshi zatlardı kómiw ushın arawlı ruxsatlar beriw jáne bul boyınsha jer ústi, jer astı baylıqları, suwı, hawa, topıraq tazalıǵın saqlaw, ósimlik, haywan hám insaniyattıń qáwipsizligin támiyinlew;

□□Tábiyat hám onıń baylıqlarınan aqılǵa muwapıq paydalanıwdı kúsheytiw, onıń ushın ekologiyalıq tálim hám tárbiyaǵa tiyisli úgit násiyat jumısların xalıqtıń túrli siyasiy toparları arasında tınımsız alıp barıwdı ámelge asırıwdan ibarat.

Ekologiyalıq tálim hám tárbiya balalar baǵshasınan joqarı oqıw orınlarına shekem úzliksiz dawam etiwı kerek. Ekologiyalıq tálim-tárbiya BMSH, YUNESKO hám YUNEPTiń dıqqat orayındaǵı másele bolıp tabıladı. Ekologiyalıq tálim-tárbiyanı rawajlandırıw ushın dúnya júzi kóleminde túrli ilajlar ótkerilmekte.

Hár bir tarawdıń qániygesi ekologiyalıq sawatlı adam bolıwı hám óz iskerliginde tábiyatqa ziyan jetkizbewi, ekologiyalıq tálim-árbiyanı rawajlandırıwǵa úlesin qosıwı kerek bolıp tabıladı.

Házirgi kúnde mektepge shekemgi tálim mákemelerinde, mektep hátteki joqarı oqıw orınlarında da joba tiykarında ekologiyalıq tálim tárbiyaǵa tiykarǵı pát berilip atır. Biraq ekologiyalıq tálim-tárbiya processindegi juwapkershilikti tek bilimlendiriw mákemeleri moynına júklep qoyıw kóp tárepten qaraǵanda tuwrı dep bolmaydı. Sebebi perzent ushın tálim-tárbiyanıń dáslepki mákanı shańaraq esaplanadı. Shańaraqta bul máseleге júzeki qaralsa gózlengen maqset, yaǵnıy jetilisen ekologiyalıq tálim tárbiyalı bárkamal áwlad túsın kóriwge erisip bolmaydı. Nátiyjede bolsa tábiyat, qorshaǵan – ortalıqtıń normasınan artıqsha pataslanıwına, insaniyat hám haywanat áleminde, ósimlikler dúnyasında hár qıylı keselliklerdiń kelip shıǵıwına sebep boladı.

Juwmaqlap aytqanda, ekologiyalıq tálim-tárbiyanıń, ekologiyalıq mádeniyattıń tuwrı hám óz ornında beriliwi salamat jámiyet, salamat perzent, eń áhmiyetlisi salamat keleshek kepilligi retinde ayqın kórinetuǵın boladı.

GEOGRAFIYA PÁNLERINIŇ OQÍWSHÍLARDA EKOLOGIYALÍQ BILIM MENEN TÁRBIYANÍ QÁLIPLESTIRIWDEGI ÁHMIYETI

Abdiramanov J.B.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Elimiz Prezidenti Sh.M. Mirzyoyevtıń bassılıǵında qabıl etilgen «2017-2021 jıllarda Ózbekistan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes turaqlı jónelisleri boyınsha Háreketler strategiyası» haqqındaǵı qararında;

Jaslarǵa tán mámleket siyasatın jetilistiriw boyınsha:

Fizikalıq jaqtan salamat, ruwxıy hám intellektual rawajlangan, óz betinshe pikirleytuǵın, qatań turmıslıq kóz qarasqa iye, Watanǵa sadıq jaslardı tárbiyalaw, demokratiyalıq reformalardı tereńlestiriw hám puqaralıq jámiyetti rawajlandırıw barısında olardıń jámiyetlik belsendiligin arttırıw;

jas awladtıń dóretiwshilik hám intellektual uqıplılıǵ`ın qollap-quwatlaw hám de ámelge asırıw, balalar hám jaslar ortasında salamat turmıs qálbin qáliplestiriw, olardı dene tárbiyası hám sportqa keń tartıw hám tag`ıda basqada jaslarg`a arnalg`an mámleketlik siyasattı ámelge asırıw wazıypaları maqset etip qoyıldı.

Bul wazıypalardı ámelge asırıwda ásirese orta bilim beriw mektepleriniń tálim tárbiya jumısların elede jetilistiriw, bul jumıslarda pedagogikalıq jámáháttiń tálim tárbiya beriw túrlerin bayıtıw, jańa pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında jaslardı hár tárepleme kamalg`a keltiriw og`ada áhmiyetli. Mektep oqıwshılarınıń dáslepki ekologiyalıq mádeniyatınıń psixologiyalıq ózgeshelikleri menen pedagogikalıq múmkinshiliklerine qaray qáliplestiriwdiń mazmunın anıqlaw–Házirgi mektep, mug`alimleriniń wazıypaları bolıp tabıladı.

Ekologiyalıq mádeniyat mektep oqıwshılarınıń dáslepki dúnya tanıwın qáliplestirip, ekologiyalıq sanasınıń ózegi bolıp, balanıń ruwxıy beynesine tutaslıq ákeledi, onı qorshag`an tábiyiy ortalıqqa sotsiallıq mazmundı hám ekologiyalıq qolaylı qag`ıydalar menen támiyinleydi.

Jeke insannıń ekologiyalıq mádeniyatı degenimiz –tábiyattı súyiw talabına say keletug`ın bilim, iskerligi menen onı turmısqa asırılıwı túsiniledi.

Ekologiyalıq mádeniyatı qáliplestiriw –og`ada quramalı bolıp keledi.

Ekologiyalıq mádeniyat penen etikanıń quramına tómendegiler kiredi: tábiyat penen jámiyettiń rawajlanıw nızamlıqların biliw, tábiyattı qorg`aw kerakligin túsiniw, tábiyatqa tiygizetug`ın óziniń aqıbetin boljay biliwi, tábiyat penen qarım-qatnasında nızamlı rejelerdi saqlaw.

Oqıwshılardıń ekologiyalıq sanası, oylawı, sawatlılıǵ`ı, etikası hám mádeniyatlılıǵ`ı ekologiyalıq bilim beriw menen tárbiyasınıń nátiyjesinde qalıpleseedi.

Ekologiyalıq bilimdi qalıplestiriw ushın

Ekologiyalıq bilim beriw-bul insandı tábiyattı paydalanıwǵa tayarlawdın áhmiyetli tiykarı retinde ulıwma ekologiyalıq teoriyası menen ámeliyatın iyelewge bag`darlang`an oqıtıw dın` dizimi bolıp esaplanadı

Ekologiyalıq tárbiya-bul bilim alıwshının` sanasında tábiyattı qorg`aw, tábiyatqa húrmetlik sezimdi, ekologiyalıq ádep ikramlılıq hám mádeniyattı qalıplestiriw bolıp tabıladı

Bunda:

a) tábiyiy ortalıqta insannıń ózin qalay uslaw kerekligin túsiniwi;

á) tábiyattıń xalıq g`áziynesi ekenligin seziniwi;

b) tábiyatqa tiygizetug`ın óz háreketiniń aqıbetin kóre biliwi;

v) tábiyat penen qarım-qatınasın ulıwma geografiyalıq bilim jag`ınan tiykarlap túsine biliwi.

Sonıń menen birge jas óspirimler boyında neniń jaman, neniń jaqsı ekenligi haqqında óz túsiniikleri qalıplesip baslaydı. Úlkenlerdiń olarg`a tásir etiw jag`dayı olar tárepinen «bárin de ózim sheshemen» degen qarsılıqlarg`a gezlesip otıradı. Degen menen, bul jastag`ı balalardıń ele de ózinshelik kóz qaraları qalıplese qoymaydı. Usı jastag`ı balalarg`a «kózqaras» degen termindi qollanıw tek shártli túrde g`ana boladı. Tómeni klass oqıwshılarınıń túsiniikleri menen oy pikirleri, geybir izertlewshilerdiń pikiri boyınsha, ápiwayı, qarapayımshılıq penen ózgeshelenedi.

Ulıwma bilim beretug`ın mekteplerde ekologiyalıq bilim menen tárbiya mazmunı hár qıylı klasslar hám jeke pánler boyınsha, jámiyetke paydalı jumıs hám óndirislik miynet arqalı iske asırıladı.

Mektep oqıwshıları tábiyat baylıg`ın awıl xojalıg`ında paydalanıw haqqında dáslepki túsiniikti miynet sabaqlarında aladı. Olar úy múliklerin, kiyim-kenshek, awqat hám tag`ıda basqada nárselerdiń islenetug`ın tábiyattıń zatlarınan qalay paydalanıw kerekligi menen tanısadı.

Mekteplerde oqıtılatuǵın geografiya pánleriniń oqıw bag`darlamalarında oqıwshılardı tómendegi iskerlikti, ádetlerdi qalıplestiriwge bag`darlang`an: ósimliklerdiń rawajlanıwı gezinde fenologiyalıq baqlaw júrgiziw; mektep hám jámiyetlik múlikti uqıplılıq penen uslaw; turmısta elektroenergiyanı, gazdı, suwdı tejep únemlep paydalanıwǵa úyretiw bolıp tabıladı.

Házirgi jag`dayda óndiris tábiyatqa kúshli tásir etiwshi faktor bolıp otır. Usıg`an baylanıslı tábiyattan nátiyjeli paydalanıwdıń ilimiy bilimge tiykarlanatug`ının oqıwshılar túsiniwi kerek. Sebebi óndirislik is-háreketiń nátiyjesinde ortalıqta hár qıylı ózgerislerdiń bolıwı múmkin. Sonlıqtan jámiyettiń óndiriwshi kúshlerin unamlı ornalastırıwǵa aymaq tábiyatınıń ózgesheligin, onıń óndirislik júklemge ornalasqanlıg`ın esapqa alıwdı talap etiledi. Oqıwshılar tábiyiy ortanı tárbiyalawda, qorg`awda tog`ay xojalıg`ın,

mámleketlik qorıqlardı basqaratug`ın xızmetkerlerge kómeklesedi, ósimliklerdi qorg`aw jumıslarına qatnasadı.

Dúnyadag`ı ekologiyalıq dereklerdi, ilimiy mag`lıwmatlardı bilim hám tárbiya protsessinde paydalanıw mug`allimniń tereń bilimligine, pedagogikalıq sheberligine, joqarı mádeniyatlılıg`ına baylanıslı. Usıg`an sáykes, eń baslı wazıypalardıń biri-tábıyattı qorg`aw máseleleri menen oqıwshılardı ilim negizinde teoriyalıq hám ámeliy bilimler menen támiyinlew zárúr. Bul ushın ekologiyalıq bilimniń negizgi bag`darlamalarında oqıw materialların sabaqlarda tereń túsindirip, klasstan hám mektepten tıs ekologiyalıq jumıslarda unamlı qollana biliwge oqıwshılardı úyretiw hám kónlikpelerin payda etiw gerek.

Oqıwshılardı ekologiyalıq bilim tiykarları menen támiyinlew ushın usı pánler boyınsha mektep óziniń múmkinshiligin esapqa alıp, ekologiya bag`darlamasın jasaydı.

Oqıwshılardıń bilim dárejesin kóteriw ushın geybir teoriyalıq hám ámeliy mazmunı bar ekologiyalıq mag`lıwmatlardı bag`darlamag`a kirgiziw gerek. Oqıwshılar olar menen lektsiyalar, ámeliy jumıslar, kesheler, sayaxatlar arqalı tanısadı.

Shama menen usınday motivti paydalanıp, tikkeley ekologiyag`a qatnası bar pánler boyınsha ekologiya bag`darlamasın qurastırıwg`a boladı. Endi ekologiyalıq tárbiya jumıslarınıń birneshe túrlerin qarastırayıq:

1. Awıl mektepleriniń oqıw-tájiriybe uchaskasında oqıwshılardıń bahalı ag`ashlar tuqımınıń nállerin ósirip, olardı qalalardı, awıllıq jerlerdi kógaldandıırıwg`a paydalanıw.

2. Mektep oqıwshıları mámleketlik tog`ay xojalıg`ına únemli kómek kórsetedi. Óytkeni, olar mektep tog`ayshılıg`ınıń ag`zası. Sonıń menen birge tog`aydı qorg`aw hám ag`ash ósiriw jumıslarına da belsendi qatnasadı. Olardıń tiykarı isleytug`ın jumıslarınıń túrleri:

- Nállerdi ósiriw, ag`ashlar otırg`ızıw, olardı kútiw, tábiyattıń tilsiz jawlarınan qorg`aw, tog`aydag`ı ziyanlı jánlikler menen gúresiw;

- Dári ósimliklerin tayınlaw, jiyde, sańıraw qulaq, hám tag`ıda basqa jemislerdi jıynaw;

- Paydalı xaywanlardı qorg`aw hám olardıń esabın alıp otırıw;

- Fenologiyalıq baqlaw júrgiziw.

3. Oqıwshılar awıl xojalıq tájireybe jumısları menen shug`ıllanadı. Tájireybe jumısı mug`alimlerdiń, jergilikti ilimpazlardıń bassılıg`ı astında ótkeriledi.

Oqıwshılar dala jag`dayında da tájireybe jumısın júrgiziw gezinde hár túrli aymaqlardıń topırag`ı menen hawa rayın esapqa alıp, dánli hám baqsha ósimlikleriniń sortların, olardan alınatug`ın ónimlerdi izertleydi, ximiyalıq quraldardı qollanıw jolı menen egislik jerlerde ósetug`ın jabayı shópler menen gúres júrgizedi.

4. Oqıwshılar túrli tábiyatqa ziyan keltiretug`ın insanlar menen gúresedi, qorıqlıq rejeni buzıwshılardı anıqlaydı, ximiyalıq záhárli zatlardı, minerallıq tóginlerdi saqlaw hám qollanıw rejelerin buzıwshılardı ashkaralaydı.

5. Ekologiyalıq tárbiyag`a baylanıslı mektepte ulıwma ilajlar shólkemlestiriledi. Olar: kesheler, lektsiyalar, sawbetlesiwler, tamashalar, sayaxatlar, oqıwshılardıń shıg`armaları, referatları, bayannamaları, tábiyattı qorg`aw temalarına arnalg`an plakattar, hám tag`ıda basqalar. Usılardıń barlıg`ı oqıwshılardıń ekologiyalıq mádeniyattı sanalı, jete túsiniwine, tábiyiy ortanı qorg`aw menen jaqsılanıwına tásir etetug`ın og`ada áhmiyetli qurallardıń biri bolıp tabıladı.

Eger ekologiyalıq minez qulıq hám miynet is-háreketlerin baylanıstırıp, tikkeley tábiyiy baylanıstı júrgizse, olardıń jaqsı nátiyje beretug`ınlıg`ına hesh qanday gúman keltiriwge bolmaydı.

Ekologiyalıq tárbiyanıń baslı wazıypaları:

- Turmısta hám miynet is-háreketinde ekologiyalıq bilimdi qollana biliw, iskerlikke ádetleniw.

- Tábiyattı qorg`aw hám ózgertiwge baylanıslı oqıwshılardı ulıwma jámiyetlik paydalı miynetke qosıw.

- Hár bir mektepte ekologiyalıq bilim hám tárbiya jámiyetin (dógeregin) shólkemlestiriw. Jámiyettiń (dógerektiń) maqseti: jámiyet (dógerrek) ag`zaların ózleri turg`an aymaqtıń tábiyatın qorg`awg`a, kútiwge tárbiyalaw, izertlewdi alıp barıwdıń usıllarına úyretiw, mektepti ekologiyalıq jumıstıń ortalıg`ına aynaldırıw.

- Jámiyet ag`zaları mekteptegi hár qıylı shólkemler menen birgelesip, jergilikli orında ekologiyalıq shtablar dúzedi, joybarlar, sayaxatlar uyımlastıradı.

Ekologiyalıq tárbiya miynet tárbiyası menen baylanıslı. Sebebi óndirislik is-hárekettiń barısında insan qorshag`an ortalıqqa tikkeley tásir etedi. Sonıń menen, oqıwshılardıń ekologiyalıq biliminiń belgili dizimin iyelew, tábiyattı qorg`aw, onıń baylıg`ın nátiyjeli paydalanıw, ekologiyalıq mádeniyat tiykarında durıs dúnyanı tanıw kóz qarasin qalıplestiriw eń áhmiyeli máselderdiń biri bolıp tabıladı.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. «2017-2021 jıllarda Ózbekistan Respublikasını rawajlandırıwdıń bes turaqlı jónelisleri boyınsha Háreketler strategiyası» T.2017
2. Рафиқов А.А. Геоэкологик муаммолар.Т.:Ўқитувчи. 1997.
3. Гаурова Р.Т. J.Abdiramanov.Innovatsion texnologiya: Zamonaviy geografiya O'zbekiston geografiya jamiyati Axboroti 32 – jild 144-146 b.
4. Беркунова Л.А. Экологическая культура в аспекте становления ценностей современного общества. Дис. М. 2004 – с. 4.
5. Жақсыбеков Ә.С. Экологиялық мәдениет. Алматы, 2009. 33 б.

MATERIKLER HA`M OKEANLAR TA`BIYIY GEOGRAFIYASIN OQITIWDA KO`RGIZBELI OQIW QURALLARININ` A`HMIYETI

¹Nurlanov A.S., ²Orazımbetova M.

A`jiniyaz atındagı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq instituti

²No`kis qalası №47 mektebinin` geografiya pa`ni oqıtıwshısı

Materikler ha`m okeanlar tabiiy geografiyasın oqıtıwda materiallıq bazalardıń ta`miynleniwi, ha`zirgi zaman tabiiy geografiyalıq izertlew boyınsha ilim

texnikanın rawajlanıwı menen payda bolg'an zamanago'y ko'rgizbeli qurallar, olardıń tu'rleri, paydalanıw usılları, oqıwshılardıń bilim ha'm ko'nlikpelerin qa'liplestiriwde en` a`hmiyeti orındı iyeleydi.

Materiallıq bazalardıń mazmunına geografiya kabinetindegi ko'rgizbe qurallar, oqıw-ta`jiriye uchastkası ha'm janlı ta`biyat obektleri kiredi. Ko'rgizbeli qurallar oqıwshılardıń o`z betinshe a`meliy ha'm laboratoriyalıq jumıslardı a`melge asırıwg`a geografiya kabinetindegi zamanago'y u`skeneler menen tanısıp ha'm geografiyalıq maydandhada baqlaw ju`rgiziw arqalı teoriyalıq bilim a`meliyatta qollanıwın bekkemlewge ja`rdemlesedi.

Ko'rgizbelilik haqqında belgili pedagog alım K.D.Ushinskiy ko'rgizbelilik teoriyasın rawajlandırıwda ha'm onıń oqıwshılar bilim alıwdag`ı a`hmiyetine sıpatlama berip bılay degen edi "balag`a qanday bolmasın belgisiz bes so`zli u`yret, olar sol so`zdi u`yreniw ushın uzaq waqıt qıynaladı ha'm waqtın o`tkeredi. Al su`wretleri menen jigirma so`zdi u`yretsen` bala sol waqıtta barlıg`ın o`zlestiredi" K.D.Ushinskiy atap ko`rsetilgenindey ko'rgizbeli oqıtıwdıń paydası sonnan ibarat oqıwshı so`z benen predmet arasındag`ı baylanıstı u`yrenedi. (Ushinskiy K.D. İzbr.ped.soch.-M.1977 Tom-2 str.290).

Materikler ha'm okeanlar ta`biyiy geografiyasın oqıtıw waqtında ko'rgizbelilikti ta`miynlewshi ha`r qanday illyustratsiya ha'm plakatlarda, pribor, dawıslı qurallarda ko`rsetiletug`ın janlı ha'm jansız obektlerdin` u`lken ha`r qıylı tu`rleri jatadı. İlim texnikalıq progrestin` rawajlanıwı menen oqıw kabinetlerine kompyuter mashinaları ha'm og`an baylanıslı elektron oqıwlıqlar, sayt, DVD, SD diskalar kirip keldi. Mine bul ko'rgizbelilik quralları menen ta`miynlengen geografiya kabineți, janlı ta`biyat mu`yeshi, oqıw-ta`jiriye uchastkası ha'm geografiyalıq maydandhaları oqıw sıpatın ta`miynlewshi tiykarg`ı derekler bolıp tabıladı

Materikler ha'm okeanlar ta`biyiy geografiyası boyınsha ko'rgizbeli oqıw qollanbaları ju`da` ha`r qıylı bolıp keledi. Sabaqlardı u`yreniw obektlerinen ibarat bolg`an qollanbalardı u`lken eki gruppag`a natural predmetlerge ha'm oqıtıw ushın arnawlı tu`rde tayarlanılğ`an predmetler menen qubılıslardıń su`wretleniwine bo`liwge boladı. Natural predmetlerge taw jınısları, minerallar, metallar, topıraqlardıń u`lgileri, o`simlikler, haywanlar jatadı.

Su`wretlep ko`rsetiletug`ın ko'rgizbeli qollanbalarg`a (su`wretlemeler, diafilmler, diapozitivler) ha'm ko`lemli qollanbalarg`a (modeller, maketler, mulyajlar) bo`linedi. A`meliy jumıslardı orınlaw maqsetinde u`skene priborlardan tiodalit, nivelir, barometr, dojdomer, x.t.b.

Materikler ha'm okeanlar ta`biyiy geografiyası pa`nin oqıtıwda temalarg`a sa`ykes ko'rgizbeli qurallardı na`tiyjeli paydalansaq oqıwshılarda to`mendegi bilim ha'm ko'nlikpeler qa`liplese.

- Materiklerdi ashqan, izertlegen sayaxatshı ha'm alımlar islerin u`yrenip o`z watanına muhabbat, du`n`yadag`ı ba`rshe xalıq ha'm milletler menen doslıqtı, ta`biyatqa salıstırmalı mehir-muhabbatlı bolıwg`a ta`rbiyalaydı

- Ta`biyat baylıqların, o`simliklerdi ha'm haywanlardı qorg`awdın` a`hmiyetliliğın tu`sinip ta`biyatqa u`nemli, puxta qatnasta bolıwg`a ta`rbiyalaydı.

- Географиялық bilimlerge ha`m oqıwshılardıń qa`biletlerine jarasa geografiyalıq mashqalaların sheshiwge uyreledi

- Oqıwshılarda ku`zetiwsheńlikti, pikirlew, este saqlap qalıw, so`ylew, oylaw qa`biliyetlerin rawajlandıradı.

- Oqıwshılarda ta`biyatqa, xojalıqqa, ta`biyat ha`m ja`miyet ortasındaǵı o`z-ara ta`sir ha`m baylanıslarǵa ilimiy dialektik ko`z qarasın qa`liplestiredi.

- Ta`biyattı qorg`aw ha`m onnan aqılana paydalanıwıdın ilimiy ha`m ekonomikalıq ta`replerin ashıp beredi.

- Materiklerdin` tabiiy geografiyalıq landshaftları menen tanısıp o`z watanındaǵı landshaft turlerin bayıtıwǵa tırısadı.

- Ta`biyiy geografiyanın` en` aktual iri xalıq xojalıq ma`selelerin sheshiwdegi a`hmiyetin ashıp beriwge qatnasadı.

- Ta`biyatta go`zzalıqtı payda etiwdi ha`m onı qorg`awdı, yag`nıy go`zzalıq miynet ma`deniyatı menen baylanısın u`yrenedi.

- Ta`biyatta ha`m ja`miyette ta`rtıp, qarım-qatnas ma`deniyatı qa`delerin saqlawdı u`yreledi.

- Oqıwshılarda geografiyalıq ma`deniyatlılıq qa`liplese di.

- Oqıwshılarg`a ka`sip tan`lawda ha`m o`mirde o`z ornın tabıwda ja`rdem beredi.

- O`z watanının` ekonomikalıq rawajlanıwına qızıǵıwshılıǵın ha`m ma`pdarlıǵın qa`liplestiredi.

- İlimiy texnikalıq progress jag`daylarında, adamnıń ta`biyatqa teren`nen ha`m ha`r ta`repleme ta`sir jasap atırǵan waqıtları, adamnıń ha`m ja`miyettin` ta`biyattan g`a`rezlilikin, onı saqlawdın` ha`m jaqsılawdın` za`ru`rligin tu`sinedi.

Solay etip, materikler ha`m okeanlar tabiiy geografiyası pa`nin oqıtıwda ko`rgizbeli qurallardan na`tiyjeli paydalanıw arqalı keleshek jaslarımızdın` ana ta`biyatımız ha`m ja`miyet ortasındaǵı o`z-ara ta`sir ha`m baylanıslarǵa ilimiy dialektik ko`z qarasın qa`liplestirip olardıń ta`biyat baylıqların aqılǵa muwapıq paydalanatug`ın ekologiyalıq ma`deniyatlı insanlar etip ta`rbiyalanıwına tiykar jaratadı.

Paydalanılǵan a`debiyatlar:

1. İ.Abduqaniev. “Geografiya darslarida talimning texnika vositalaridan foydalanish” Toshkent-2004y
2. R.Qurbaniyazov.S.Matsaidova.M.Egamberdiev. “Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasini o`qitish metodikasi”. Urgench-2000 y

ГЕОГРАФИЯ ПӘНИН ОҚЫТУҰДА ӘМЕЛИЙ ШЫНЫҒЫҰЛАРДЫҢ ӘХМИЙЕТИ

Ешимбетова Г.Т.

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Бәршемизге белгили, ғарезсиз мәмлекетимиздиң келешектеги раўажланыўы, халқымыздың тыныш хәм абадан турмыс кешириўи жасларымыздың терең билим дәрежесине, олардаң кәсиплик шеберликке ийе

болыуына байланысly. Усы себепли де республикамызда гәрезсизликтин дәслепки жылларынан баслап социаллық тарауларға, атап айтқанда билимлендириу тарауына айрықша итибар қаратылды. Тараудағы жүзеге келген машқалаларды унамлы шешиу ушын хуқықый норматив хужжетлер қабыл етилди.

Соңғы жылларда президентимиз Ш.М.Мирзиёевтин басламасы менен билимлендириу тарауында бир қанша жаңаланыулар жүз берди. Улыума билим бериу мектеплериниң материаллық-техникалық базасы беккемленди, кәсип-өнер колледжлериниң басым көпшилигиниң искерлиги тоқтатылып, мектептерде 11 жыллық билим бериу жолға қойылды.

География пәнин оқытыуда оқытыушылардан теориялық жақтан терен билимге ийе болыу менен биргеликте, әмелий шынығыуларды шешиу хәм оларды шешиу жолларын оқыушыларға үйрете алыу талап етиледи. Әмелий сабақлардың тийкарғы мақсети – оқыушыларда география пәнине байланысly болған билим хәм көнликпелерди (географиялық шынығыу хәм мәселелер шешиу, карта менен ислеу, санлы мағлыуматлар менен ислесию, тәбият хәдийселерин бақлау хәмде анализ етиу х.т.б.) пайда етиуден ибарат. Алынған билимлерди беккемлеу әмелий сабақлардың тийкарын пайда етеди.

Әмелий тапсырмалар оқыушылар тәрeпинен жеке (индивидуаль) тәризде оқытыушының басшылығында хәм орынланыуы мүмкин. Оқыушылар әмелий тапсырмаларды орынлау, географиялық мәселе хәм шынығыуларды шешиу усылларын меңгерип алғаннан кейин тапсырмаларды өз бетинше орынлау имканияты келип шығады.

Әмелий тапсырмалардың тийкарғы мақсети сабақ дауамында ийелеген билимлерин әмелде енгизе алыу хәм оларды жәнeде беккемлеуден ибарат.

Әмелий тапсырмалар география пәни оқытыушысынан хәмде оқыушылардан өз алдына таярлықты талап етеди. Әмелий тапсырмаларға оқыушыларды сабақ процессинде «әпиуайыдан- қурамалыға» усылын қоллаған жағдайда әпиуайы, элементар жумыслардан әстелик пенен қурамалы тапсырмаларға уйретип барыу зарур. Оқытыушы ең алды менен оқыушыларды сабақлықтағы текст, сүүрет хәм әмелий тапсырмалар менен ислеуге, географиялық карталарды оқыу қәбилиетин жақсылауға, тәбият қубылысларын бақлау хәм бақлау нәтийжелерин анализлеуге, кейиншелик болса өз алдына оқыу хәм методик қолланбалардағы тапсырмаларды орынлауға үйретиу лазым.

Белгили рус методист алымы В.П.Еписовтың мағлыуматларына көре, әмелий шынығыулар сабақ процесинде төмендеги ўазыйпаларды атқарады:

- оқыушылардың ойлау қәбилетин хәмде өзлестирилген билимниң сапасын асырады;
- оқыушыларда МТС хәм оқыу бағдарламаларында талап етилген оқыу жумыс усылларына байланысly билим хәм көнликпелерди қәлиплестиреди;
- оқыушылардың ийелеген билим хәм көнликпелерин турмыста қолланыуына мүмкиншилик жаратады;

- оқыушылардың билиу қәбилетлерин (бақлау, логикалық ойлау, дәретиушилик қәбилет х.т.б) рауажландырады;

- оқыушыларды өз бетинше ислеуге, алдына қойылған мақсетлерге ерисиуде рухландырады хәм оқыушыларды келешекте турмысқа таярлауға мүмкиншиликлер жаратады.

Оқыушылар орынлайтуғын әмелий тапсырмаларға төмендеги методикалық талаптар қойылады:

1. Әмелий тапсырмалар оқыушылардың билими хәм қәбилиетине сәйкес олардың жас өзгешеликлерин есапқа алыу, пикирлеу қәбилиетин рауажландыратуғын болыуы керек.

2. Оқыушылардың әмелий тапсырмаларды (географиялық есаптар, шынығыулар, карталар менен ислеу) алдыңғы алған билим хәм көнликпелерден пайдаланыуды хәмде рауажаландыратуғын болыуы керек.

3. Әмелий тапсырмалардың түри хәм мазмуны хәрқыйлы хәм кызыклы болыуына итибар қаратыу керек, олардың нәтийжеси оқыушыларға жаңалық бериуи шәрт.

4. Әмелий тапсырмалардың түри хәм мазмуны оқыушылардың жас өзгешеликлерин, олардың алған билим дәрежесине хәм жеке қәсийетлерине сәйкес келиуи шәрт.

5. Әмелий тапсырмалар төменги класслардан жоқары классларға қарап қурамаласып барыуы лазым.

6. Хәрбир тапсырманың жууамағы өз уақтында анализ етилип, додалап, бахаланыуы, әмелий тапсырма нәтийжелери болса талим процессинде пайдаланса мақсетке мууапық болар еди.

Әмелий шынығыуларды орынлауды билимлендириудин барлық басқышларында, оқыушылардың психофизиологиялық имканиятларын есапқа алған халда қолланыу мақсетке мууапық. Әмелий шынығыуларды тәбийий география менен бир қатарда экономикалық хәм социаллық географияда да пайдаланыу мүмкин.

География пәнине үлкен итибар қаратыу арқалы биз жасларымыздың билим дәрежесинин жоқарылауына, ойлау қәбилетин рауажландырыуға, оларды уатанды сүйиушилик руухында тәрбиялауға ерисиуимиз мүмкин. Себеби география Жер шары, соның ишинде уатанымыз тәбияты хәм экономикасы хаққында басланғыш хәм тийкарғы билим бериуши пән болып табылады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Миракмалов М; Авезов М; Назаралиева Е. Табийий географиядан амалий машғулотлар Т.: «Фан ва технология» 2015й. 67б.

2. Бахромов Қ; Халимова Г. Географиядан машқ ва масалаларни ечиш усуллари Бухора «Навруз» 2016й. 161б.

ТАХРИРИЯТЛАР ФАОЛИЯТИДА ЎЗГАРИШЛАРНИНГ ИЛМИЙ- НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Махсумова С., Махсимова Р.

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар
университети

Нашрлар фаолиятидаги ўзгаришларни ўрганиш учун нафақат уларнинг иш жараёнини балки типологиясини ҳам эътиборга олиш даркор. Аслида, маълум бир тахририят ва унинг ходимлари ишидаги ўзгаришларга сабаб бўлаётган янги технологияларнинг тарқалишига бир нечта омиллар таъсир қилади. Замонавий технологияларнинг тахририятлар фаолиятига таъсири турли даражаларда намоён бўлади.

Албатта, бу журналистлар фаолиятида ҳам акс этмоқда. Тахририят ичидаги меҳнат тақсимоти, нафақат газеталарда балки ОАВнинг бошқа турлари тахририятларида ҳам иш амалиёти инқилобий ўзгаришларни бошидан кечирмоқда. Нафақат конвергенция балки ҳар қандай шароитга мослашувчан тузилмалар жорий этилишига сабаб бўлмоқда.

Америкалик изланувчилар Гейд ва Равиола[1] эса замонавий тахририятлар тузилишини уч ўлчовда таҳлил этган:

- Интерфирм – камида 2 та тахририятнинг ўзаро ҳамкорликда ишлаши;
- Корпоратив ички идоралараро – хусусан, тижорат хизмати ва тахририятнинг биргаликдаги фаолияти
- Идоралараро –трансформация тахририят жамоавий ишлашга асосланган тузилишга.

Россиялик тадқиқотчи Кирия [2]эса мультимедиага ўтиш жараёнида ҳар бир жараённи ташкил этиш унинг қайси платформадан келиб чиққанига боғлиқ, дея ҳисоблайди. Мультимедиага ўтиш янгиликларни ишлаб чиқиш тамойилларини ҳам ўзгартиради: биринчи босқич самарадорлик принципи, иккинчиси интерактивлик, учинчиси ўзгарувчанлик. Украиналик тадқиқотчи И.Вобич эса [3] медиа компанияда онлайн бўлинмаларнинг ривожланиш жараёнини таҳлил қилиб, уни 3 даврга ажратади:

- Бир вақтнинг ўзида кўп функцияни бажарган ва босма таркибни онлайн кўринишга ўтказган бир киши(1990 йилнинг ўрталари — 2000 йилларнинг бошлари);

-Ташкилий ўзгаришлар онлайн бўлимларнинг ташкил этилиши (2000 йил ўрталари — 2000 йил охири);

- Тахририятнинг бутунлай интеграциялашуви (2000 йилдан ҳозирга вақтгача.

Буюк Британиялик тадқиқотчи Дес [4] бўлса ўзгаришлар ҳақида фикр юритар экан, эндиликда тахририятлар фаолиятини бир бутун жамоа эмас, балки биргина салоҳиятли шахслар бошқариши, режаларни ишлаб чиқиши ва таркибни шакллантиришини айтади.

Микро даражада ўзгаришлар бевосита журналистлар фаолиятида ўз ифодасини топади. Улар, аввало, рақамли алоқа воситалари интернет,

ижтимоий тармоқлар тақдим этадиган имкониятлар билан боғлиқ. Булар ижодий ўзгаришлар маълумотлар излаш, тўплаш, олиш ва уни журналистик материалга айлантириш усуллари билан ҳам боғлиқ.

Рақамли даврда пайдо бўлган журналистиканинг усуллари ўз-ўзидан янги амалиётлар, тузилмалар ва муносабатларни яратади, дейди Пикард [5]. Исроиллик профессор Рейхнинг қарашлари эса биз юқорида келтирган тадқиқотчилар фикрларидан ўзгача. Унга кўра аллақачон 2 та назарий мактаб шаклланган. Янгиликлар журналистикасида технологияларнинг ролини ўрганиш, трансформацион ва мослашувчан жараён. Иккаласининг асосий фарқи технологик ўзгаришлар янгиликлар ишлаб чиқаришнинг трансформация даражасини баҳолашда қўл келади. У трансформациялар янгиликлар ишлаб чиқариш жараёнини ўзгартираётгани ва журналистика тез-тез янгиланишларни бошдан ўтказаётганини айтади.

Рейх ўзгаришлар даврида ОАВ фаолиятини таҳлил қилиб газета, радио ва онлайн янгиликлар ташкилотларида янгиликлар ишлаб чиқаришдаги фарқларни таҳлил қилади. Улар ўртасида ҳисобот кўринишидаги материаллар бериш услуги деярли бир хил экани, маълумотларни қадоқлаш ва тарқатишдагина фарқлар борлигини аниқлайди. Текширилаётган ОАВ ноёб янгиликлар фабрикаси эмас, балки шунга ўхшаш қазиб олинган хом ашёни қайта ишлаб, қадоқлаб тарқатиш бўйича ноёб ташкилотдир деб ёзади у. Тадқиқотларида технологияларнинг янгиликлар журналистикасига таъсирини ўрганар экан сўнгги 10 йилда Исроил матбуотида янги технологиядан фойдаланиш даражаси паст эканига гувоҳ бўлади [6].

Германиялик изланувчилар М.Мачилл ва М.Байлерон немис мухбирларининг технологиялар тараққиётига қарамай хануз ахборот олишда классик услубдан фойдаланаётганини айтади. Шунга ўхшаш хулосаларни финландиялик тадқиқотчилар Осулливан ва Хайноненларнинг мақолаларида ҳам учратиш мумкин. Онлайн янгиликлар тайёрлашда интерактивликни ўрганган Доминго эса анъанавий журналистиканинг профессионал маданияти онлайн нашрларда йўққа чиқаётганини таъкидлайди.

Бу ерда технология атамаси нафақат жиҳозларга, балки маълумотларни олиш усуллари билан ҳам боғлиқлигини инобатга олиш керак. Чунки алоқа технологияларининг хусусиятлари ва эпистемологик қиймати сезиларли даражада бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Анъанага кўра, олимлар уларни 3 та асосий гуруҳни ажратади: воситачилик қилмайдиган, оғзаки ва матнли. Бизнинг фикримизча, 4 гуруҳга конвергент ёки ижтимоий тармоқларда мавжуд гуруҳларни келтириш мумкин. Чунки уларда ҳам маълумот матнли тақдим этилади аммо конвергент алоқа асосан анъанавий матнли алоқаларга нисбатан кўпроқ эътиборни тортади.

Германиялик олим С. Рейнеман “гаплашиш” янгиликлар ишлаб чиқаришнинг ҳар бир босқичида ахборот хизматларидан кейин иккинчи муҳим ўринни эгаллашини эслатиб ўтади. Мачилл ва Бейлер эса телефонни ахборот топишнинг энг қулай воситаси бўлиб қолаётганини таъкидлайди.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, таҳририятлар бошқарувини ташкил

этишга қўйиладиган замонавий талаблар ўзгаришда давом этмоқда. Уни бир қолипга солишнинг ёки аниқ тизимини ишлаб чиқишнинг имкони йўқ. Тадқиқотчиларнинг фикрлари бир-бирини такрорламайди, баъзи ўринларда бир-бирини инкор этса-да улар бир бутунликда таҳририятлар бошқарувининг назарий асосларини ташкил этади. Демак таҳририятлар бошқарувидаги тенденцияларни тадқиқ қилиш, ўзига хосликларни аниқлаш, тузилмавий ўзгаришларнинг самарали усулларини ишлаб чиқиш ҳамиша долбзарб бўлиб қолаверади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Gade P., Raviola E. Integration of news and news of integration: A structural perspective on news media changes // Journal of Media Business Studies. 2009.6:1.
2. Кирия И. Зарубежный медиамаркетинг – М.: ВК, 2006.
3. Vobič I. From one-man band to integrated newsroom // Journalism Studies. 2015. № 16:2.
4. Deuze M. Media work. Cambridge: Polity Press, 2007.
5. Picard R. Twilight or new dawn of journalism? // Journalism Studies. 2014.№15(5).
6. Reich Z. The impact of technology on news reporting: a longitudinal perspective // Journalism & Mass Communication Quarterly. 2013. № 90(3).

МЕКТЕПТЕ ОQÍW PROCESINDE ОQÍWШÍНÍН SABAQQA BOLĠAN QÍZÍĠWШÍЛÍĠÍ HÁM DÍQQATÍ

Orinbaev N.B.

Qaraqalpaqstan Respublikası, Moynaq rayoni 10-sanlı mekteptiń geografiya pání oqıtıwshısı

Házirgi kúnde dúnya júzi tez pátler menen rawajlanıp baratırǵan zamanda, qaysı tarawdı alıp qaramayıq, úzliksiz báseki ortalıǵına aylanıp atırǵanlıǵınıń guwası bolamız. Bulda bolsa ilim-pánniń jetiskenligi desek adaspaymız álbette. Sol ushında búgingi globallasıw dáwirinde jas-áwladqa zamanımızǵa say tálim-tárbiya beriw eń aktual máselelerden biri bolıp esaplanadı.

Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev, “Bilimlendiriw hám tárbiyanıń negizi, pundamenti bul-mektep. Mektepti, mektep qılatuǵın kúsh bolsa oqıtıwshılar” dep ayırıqsha atap ótkenindey, hár bir insan tiykarǵı turmısı ushın kerek bolǵan teoriyalıq hám ámeliy bilimdi, eń ádiwli orın mektepte aladı [1]. Al bilim beriwde bolsa eń dáslep oqıtıwshınıń roli úlken.

Mektepte oqıtıwshı tárepinen sıpatlı sabaq processin shólkemlestiriw qıyın másele. Bul processti hár bir oqıtıwshı óziniń bilim hám tájiriybe, kónlikpesine súyene otırıp alıp baradı. Bunda házirgi zaman pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw maqsetke muwapıq esaplanadı. Oqıw processin, ásirese turmıs penen baylanıslı halda alıp barıw jaqsı nátiyjeler beriwı sózsiz. Mektepte oqıw processinde, sabaqqa bolǵan oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın hám dıqqatın arttırıw, bilimlendiriwdegi eń qıyın máselelerden. Bala bilim alıwda oǵan kerekli bolǵan

nárse bul, qızıǵıwshılıq hám dıqqat bolıp tabıladı. Eger balada eń dáslep qızıǵıwshılıǵına qaray otırıp, dıqqatın qarata alsaq jaqsı jetiskenliklerge erisiw múmkin. Qızıǵıwshılıq bul, insan ómiri dawamında qalıplesiwshi qábilet. Yaǵnıy qandayda bir iske bolǵan, iskerlik qábilet. Bul insannıń tuwma qábiletlerine baylanıslı halda da qalıplesip barıwı múmkin.

Qızıǵıwshılıq insannıń áhmiyetli psixologiyalıq táreplerinen biri bolıp, tikkeley onda insannıń individual ózgeshelikleri jámlesken boladı. Psixologiya iliminiń kózge kóringen alımlarınıń táliymatına qaraǵanda, qızıǵıwshılıq adamlardıń zárúrlikleri tiykarında anıq jámiyetlik-tariyxıy shárt-shárayat, jaǵdaylarında júzege keledi, qalıplesedi, turaqlasıp baradı hám de olardıń jeke turmıs shárayatı hám xızmetinde, jámiyetlik óndiriste qatnasıwı sıyaqlı faktorlarda kórinedi. Qızıǵıwshılıqtıń psixologiyalıq mánisiniń dáslepki kórinisi- bul onı adamlar tárepien ańlap jetiwi yáki túsiniw imkaniyatı bolıp tabıladı.

Psixologiyada qızıǵıw tómendegi tiplerge ajratıladı.

- 1) mazmunına qaray: jeke hám jámiyetlik;
- 2) maqsetine qaray: tikkeley hám tikkeley emes;
- 3) kólemine qaray: keń hám tar;
- 4) qızıǵıw dárejesine qaray: turaqlı hám turaqsız;

Qızıǵıw mazmunı jaǵnan insannıń bilim imkaniyatınıń turmıs iskerliginiń maqseti menen sáykesligi bolıp tabıladı. Insannıń jeke qızıǵıwshılıǵı kelip shıǵıwına qaray birinshi bolıwına qaramay, ol sol waqıttıń ózinde jámiyet ushin áhmiyetli. Qızıǵıw insan iskerligi dawamında payda boladı, bul tikkey qızıǵıw bolıp tabıladı. Al qandayda shınıǵıwlar, ámellerdi orınlaw arqalıda qızıǵıw payda bolıwı da múmkin. Bul tikkeley emes qızıǵıw bolıp esaplanadı. Sonıń menen bir qatarda dıqqattıńda ornı óz aldına. Insanǵa mudamı oǵada kóp hár qıylı qozdırıwshılar tásir jasap turadı. Adamnıń sanası barlıq obiektlerdi bir waqıtta jetkilikli dárejede anıq qamtıy almaydı. Qanday da bir nárse ayqın sana sheńberinde boladı, qanday da bir nárse tolıq túsiniw qaladı, qandayda bir nárse oǵada gúńgirt boladı, al kóplegen nárseler pútkilley sezilmey qaladı. Dógerek átiraptaǵı oǵada kóp obiektlerden, zatlardan hám qubılıslardan, adam ózi ushin qızıqların, ózinin` zárúrligine, turaqlılıq planlarına sáykes keletuǵınların ajratıp aladı. Adamnıń hár qanday xızmeti obiekti ajratıp shıǵarıwdı hám pútkil oyın, dıqqatın oǵan jámlewdi talap etedi. Basqa hámme nárselerge alań bolmastan, sananı belgili bir obiektlerge yamasa belgili bir xızmetke baǵdarlawdı hám jámlewdi dıqqat dep ataydı. Dıqqat barqulla oǵada kóp, basqa nárselerden qanday da bir nárseni ajratıp alıw boladı. Bir obiektiń oǵada kóp basqa obiektlerden ajratıp shıǵarılıwda dıqqattıń tańlap alıwshılıǵı dep atalǵan nárse kórinedi. Bir nársege dıqqat awdarıw bir waqıttıń ózinde basqasına kewil bóliw boladı. Mektep oqıwshılarınıń psixikalıq xızmetin shólkemlestiriw qalayınsha ózgerip turadı?

I.P. Pavlovtıń aytıp ótkenindey «bul ne» degen refleks dıqqattıń dáslepki forması retinde barlıq kútilmegen, belgisiz nárseden qutılıw boladı. Sabaqta oqıwshılar muǵallimdi qızıǵıwshılıq penen tıńlaydı. Mısalı: Esik shıyqıldaydı hám yarım ashıladı, hámme eriksiz túrde esikke jalt qaraydı. «Bul ne?». Dıqqat degenimizdiń ózi, qabıl etiw, yadta saqlaw, oylaw yamasa qıyal etiw sıyaqlı

psixikalıq process emes. Biz qabil etiwimiz yadta saqlawımız, oylawımız múmkin, biraq, «dıqqat penen bánt» bola almaymız.

Oqıwshılarda sabaqqa bolğan qızıǵıwshılıq hám dıqqattı qalıplestiriwde, pedagog, hár sabaq processin bir- birine uqsamas hám qaytalanbas halda alıp barıw kerek. Sonıń menen oqıwshını psixologiyalıq jaqtan úyrene otırıp, kóbirek onıń turmıslıq iskerliklerinen kelip shıǵıp jumis alıp barıw maqsetke muwapıq. Yaǵnıy, sabaq processin shólkemlestiriw, onıń sapalı hám nátiyjeli bolıwında eń dáslep oqıwshılardıń qızıǵıwshılıq hám dıqqatın payda ete alıwımız jetkilikli. Bul bolsa pedagoglar ushın qıyın máselelerden. Hár bir pedagog bul jaǵdayda eń aldı menen, óziniń bilimi, tájiriybelerine, ómirlik keshirmelerine súyeniw kerek. Sonda ǵana sabaq processinde, bilimlendiriwde nátiyjeli jetiskenliklerge erisiwimizge, keleshek áwladlardı bilimli, ziyrek, kámil insan etip tárbiyalawda úlken jol ashılıwı sózsiz.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2019 yil, 23-avgust kuni xalq ta’limi tizimini rivojlantirish, pedagoglarning malakasi va jamiyatsdagi nufuzini oshirish, yosh avlod ma’naviyatini yuksaltirish masalalariga bag‘ishlangan videoselektor yig‘ilishidagi nutqi.
2. Ҳасанбоев Ж., Сарибоев Ҳ., Ниёзов Г., Ҳасанбоева О., Усмонбоева М. Педагогика. ўқув қўлланма. Тошкент Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриётни. 2006.
3. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar – Qarshi.: Nasaf, 2000.
4. Umarov B.M. «Psixologiya» Toshkent-2012.
5. G‘oziyev E.G’.«Psixologiya» Toshkent-2008.

3-СЕКЦИЯ

ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МАШҚАЛАЛАР ҲӘМ ОНЫ ШЕШИЎДИҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

ГЕОЭКОЛОГИК МУАММОЛАР ВА ТАБИАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

Утепова Г.Б., Генжебаев Қ.Қ.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Инсоният ҳеч қачон ҳозирги вақтдагидек катта миқдорда табиий ресурслардан фойдаланмаган, ҳар хил чиқиндиларни атроф-муҳитга ташламаган. Ҳеч қачон жаҳон иқтисодиёти, жаҳон ахборотлар тизими ҳозирги кундаги ҳолатга ўхшаш тарзда глобаллашмаган ва яхлит шаклга эга бўлмаган.

Инсониятнинг мавжудлигига хавф солаётган экологик инқироз сайёрамизнинг барча қисмларида ҳар хил ҳолатда намоён бўлмоқда. Атроф-муҳит муҳофазаси халқаро миқёсда нафақат экологик талаблар орқали амалга оширилади, балки улар ижтимоий, сиёсий, иқтисодий талабларни ҳам ўз ичига қамраб олган ҳолда шаклланади. Лекин назарий жиҳатдан қараганда табиатни муҳофаза қилиш меъёрлари фақатгина халқаро экологик муносабатларни инобатга олиш керак. Чунки экологик муаммолар дунёвий муаммолар - инсон ҳуқуқлари, иқтисодий, энергетик, ядро уруши, озик-овқат, таълим каби муаммолар билан узвий боғлангандир. Ҳар бири экологик муносабатлар билан бевосита ва билвосита алоқадорликда бўлгани учун ҳам маҳаллий, регионал, глобал масалалар қаторидаги ягона муаммо бўлиб келмоқда.

Жамият ва табиат ўртасидаги иқтисодий муносабат шакли - фақатгина иқтисодий маданиятлашган кишиларнинг ўз иқтисодий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учунгина табиатни истъеомолчилик психологияси позициясидан туриб фойдаланиши натижасида атроф-муҳит ифлосланиши, ресурслар камайиши ва табиат тизимларининг ўзгаришига олиб келадиган жараён - бу албатта инсонларнинг ҳаёт тарзи натижасидир. Шу боисдан ҳам экологик тизимларнинг катта майдонларда ва кенг миқёсда (глобал) бузилиши кўзатилмоқда.

XX асрнинг иккинчи ярмида кузатилган иқтисодий тараққиёт атроф-муҳит имкониятларини ҳисобга олмаган ҳолда амалга оширилди. Бунинг натижасида жаҳон экологик тизимида жуда катта путур етказилди. Энди “глобал экологик тизим деградацияси”, “экологик барқарорлик”, “ҳаётни таъминловчи табиий тизимларнинг бузилиши” ва шуларга ўхшаш экологик инқирозларни ифодаловчи бошқа тушунчалар муомалада кенг ишлатила бошланди. Американинг бутун жаҳон кузатиш институтининг сўнгги йиллик ҳисоботларида дунёда шаклланаётган “даҳшатли” экологик вазият тўғрисида очиқдан очиқ ёзилмоқда.

Мутахассислар маълумотларига кўра, «Ер юзида содир бўлаётган табиий жараёнларнинг 9/10 қисмида инсон фаолиятининг маҳсули акс этмоқда. Бу жараёнларни доимо ҳам ижобий деб булмайди. Чунки экологик хавфсиз муҳит, яъни инсонларнинг муҳим ҳаётий манфаатлари ва авваломбор

тоза, соғлом, кўлай табиий шароитга эга бўлиш талабини тўла қондиришга қодир бўла оладиган атроф табиий ва ижтимоий муҳит ҳолати инқироз ва талофат томон интилиб бормоқда»[Алибеков Л.А].

Ҳозирги замон халқаро экологик ҳамкорлик уч йўналишда амалга оширилмоқда:

1. табиий муҳитни муҳофаза қилишнинг давлатлараро ва миллатлараро ҳамкорлик ва улардаги ижобий тажрибаларни кенг тарғиб қилиш;
2. ҳар бир географик минтақада табиатни муҳофаза қилишнинг илмий чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва уларни амалий тадбиқ қилиш;
3. глобал экологик муаммоларни ечимини топишда БМТ нинг идоралари давлат ва нодавлат ташкилотлар орқали универсал йулларни ишлатиш.

Аҳолининг маданият савияси қанчалик юқори бўлса уша жойда экологик шароит шунчалик қулай, яшаш муҳити соф бўлади. Ҳар бир мутахассис, қайси жавҳада фаолият кўрсатишидан қатъий назар аҳолининг муҳим экологик маданияти савиясини юксалтиришга ўз ҳиссасини қўшиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алибеков Л.А. Нишонов С.А. Табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан рационал фойдаланиш. -Т., “Ўқитувчи”, 1993.
2. Баратов П. Табиатни муҳофаза қилиш. - Тошкент: “Ўқитувчи”, 1991.
3. Мамедов И.А Основы экологии.- Москва: “Высшая школа”, 1996.

ТОҒ ОЛДИ ЯЙЛОВЛАРИДА ЧЎЛЛАНИШНИНГ ОҚИБАТЛАРИ ВА ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ **Назаров Х.Т., Рустамов У.А., Қўшоқова Ф.У., Қаршибоева Ш.Ғ.** **Самарқанд давлат университети**

Аннотация: Мазкур мақолада тоғолди яйловларида чўлланиш жараёнлари жадал ривожланиши, ўсимлик қопламанинг камбағаллашуви, тупроқ-сув баланси мувозанатини бузилишига табиий ва антропоген омилларнинг таъсири таҳлил этилган. Шунингдек, яйловларнинг экологик ҳолатини яхшилаш, чўлланиш жараёнининг олдини олишда фитомелиоратив тадбирларни тўғри ташкил этиш масалалари ёритилган. Фитомелиоратив тадбирларни амалга оширишнинг илмий асослари баён этилган.

Калит сўзлар: Яйловлар, чўлланиш жараёни, сув баланси, табиий ва антропоген омиллар, фитомелиоратив тадбирлар, экологик ҳолат, ҳосилдорлик, тупроқ-сув режими.

Последствия опустынивания на предгорный пастбищах и пути предотвращения экологической оптимизации

Аннотация: В этой статье анализируется влияния природных и антропогенных факторов на быстрое процессотпустытывания, заросли растительного покрова, почвенного и водного баланса. В нем также изложены вопросы улучшения экологического состояния пастбищ и подлежащей

организации фитомелиоративных метроприятий по предотвращению опустынивания.

Ключевые слова: Пастбища, процесс опустынивание, водный баланс, природные и антропогенные факторы, фитомелиоративные меры, экологическое состояние, предуктивность.

Environmental consequences of desertification on pastures and ways prevention

Abstract: This article analyzes the impact of natural and anthropenic factors on the rapid development of desertification processes thicket of vegetation, soil and the proper organization of phytomeliortive measures to prevent desertification.

Keys words: Pastures, the process of desertification, water balance, natural and anthropogenic factor, phytomeliorativeteasur, ecological condition.

Республикамизнинг 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг “Харакатлар стратегияси” учинчи йўналиши “ Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устивор йўналишлари” да қишлоқ хўжалигини модернизатсия қилишга алоҳида этибор қаратилган бўлиб йўналишда қишлоқ хўжалигини модернизатсия қилишга этибор қаратилган бўлиб йўналишда қишлоқ хўжалигини, хусусан чорвачиликни ривожлантиришга алоҳида озиқ-овқат ҳафсизликни таминлашда муҳим аҳамиятга эга эканлигини такидлаб ўтилган.

Республикамиз қишлоқ-хўжалигининг асосий тармоқларидан бири яйлов чорвачилиги ҳисобланиб, сохани янада тараққий этириш бевосита яйловлар ҳосилдорлигига боғлиқдир. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикасининг 2019-йил 2-апрелдаги “ Яйловлар тўғрисида” ги қонунда яйловларни экологик ҳолатини яхшилаш уларнинг самарадорлигини оширишга қаратилган илмий татқиқот ишларини янада ривожлантириш белгилаб берилган. Бу республикамизда мавжуд 32 млн гектар яйловларни экологик ҳолатини илмий ўрганиш ва улардан янада самарали фойдаланган ҳолда чорвачиликни, хусусан, яйлов чорвачилигини янада ривожлантириш орқали озиқ-овқат ҳафсизлигини таминлашга, ҳудудларда чорвачиликни асосий тармоқлари бўлган қорақўлчилик, туячилик ва йилкичиликнинг ривожлантириш улардан олинадиган маҳсулотлар (қоракул териси, гўшт) сифатини ошириш, етиштирилган маҳсулотларни жаҳон бозорига экспорт қилиш орқали республикамиз иқтисодиёти юксалишига эришиш масалалари кўрсатиб ўтилган. Бундай долзарб вазифаларни ўз вақтида бажариш яйловларни экологик ҳолатини илмий урганиш , мониторинг қилиш ва яйлов чорвачилигини ривожлантириш учун зарур бўлган ем-ҳашакка бўлган талабни таминлаш муҳум аҳамиятга эга.

“Харакатлар стратегияси” устувор йўналишларида чорвачилик хусусан қорақўлчиликни янада ривожлантиришга алоҳида этибор қаратилганлиги муҳум аҳамиятга эга бўлиб қорақўлчилик республикамизни чўл ва чалачўл

худудларида қадимдан ривожланиб келган бўлиб, сохани ривожлантириш яйловлардан самарали фойдаланишга алоҳида кўрсатиб ўтилган. Кейинги йилларда яйловлардан натўғри фойдаланиш қатор экологик муамоларни вужудга келишига олиб келди ва сохани ривожланишига малум миқдорда тўсқинлик қилинмоқда. Яйловлардан аёвсиз фойдаланиш экологик мувозанатни издан чиқишига, биохилмахилликнинг камбағаллашувига, яъни яйловларда ўсимлик сони ва турларини камайишига, етиштирилаётган ем-ҳашакни миқдорини кескин камайишига олиб келмоқда. Яйловларни экологик ҳолатини ёмонлашишига асосан табиий ва антропоген омиллар сабабли юз бераётганлигини ҳисобга олсак, бу ҳолат кейинги йилларда кескин тус олди ва яйловлар деградациясини кучайишига олиб келди. Юзага келган экологик муаммоларни илмий урганиш уларни келиб чиқиш сабабларини аниқлаш, мониторинг олиб бориш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, мавжуд экологик муамоларни бартараф этиш орқали яйловларда экологик барқарорликка эришиш биосензда биологик хилма-хилликни таминлаш билан бирга яйлов ҳосилдорлигини оширишга ва натижада яйлов чорвачилигини хусусан қорақўлчиликни янада ривожлантириш мумкин.

Яйлов чорвачилиги асосан арид ва субарид минтақаларда тарқалганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, соҳа ривожига бевосита яйловларнинг экологик ҳолатига ва ҳосилдорлигига боғлиқ бўлиб, ҳосилдорлик эса бевосита иқлимий омилларга боғлиқ равишда ўзгариб туриши билан характерланади. Бундан ташқари яйловлар ҳосилдорлиги табиий ва антропоген омиллар тасирида ўзгариб туришини кузатиш мумкин. Ер шарида арид ва субарид минтақалар майдони бутун қуруқлик юзасини 22 % ини ташкил қилган ҳолда республикамизда эса 32 млн гектарга тенг бўлиб, шундан 17 млн гектари яйлов чорвачилигида фойдаланиб келинмоқда.

Республикамиз яйловларида асосан, қорақўлчилик, йилқиччилик ва туячилик кенг тарқалган соҳалардандир. Чўл ва чалачўл яйловларида асосан қорақўлчилик тарқалган бўлиб уларни ривожлантириш яйловлар ҳосилдорлигига боғлиқ бўлиб унинг ҳосилдорлиги ўртача 1,5-3 ц/га, қуруқ иқлимли йилларда 0,5-1,5 цга тенг бўлиши кузатилади.

Республикамизда яйловларда боқиладиган қорақўл қўйлари сони 6 млн бошдан зиёд бўлиб, бундан ташқари аҳоли хонадонларида ҳам қарийиб шунча миқдорда қорақўл қўйлари мавжуд. Уларнинг асосий озуқа захираси чўл ва чала чўл ўсимликлари бўлиб, яйловлардан фойдаланиш меёрини бузилиши яйловлар инқирози кучайишига яъни яйлов ўсимлик қопламани кескин камайишига олиб келиб ҳосилдорликни 2-3 бараварга камайиб кетишига сабаб бўлмоқда.

Яйловларда интенсив фойдаланиш имкониятларини қисқариши чорвачиликни ривожлантириш истиқболларини кескин камайишига олиб келди. Бу эса чўл ва чала чўл худудларда яшовчи аҳолини иқтисодий-ижтимоий аҳволига малум даражада таъсир этиши билан бирга экологик вазиятни кескинлашувига ҳамда чўлланиш жараёнларини содир бўлишига олиб келади.

Тоғ олдыяйловлар экологик холатини яхшилашда истикболлиозукабоп ўсимликлардан фойдаланилган ҳолда экинзорлар яратиш орқали яйлов ҳосилдорлигини ошириш муҳим аҳамиятга эга. Яйловлар ҳосилдорлигини суъний оширишюзасидан ишлаб чиқилган йўл хариталари яйловларни ўзлаштириш, улардан фойдаланишни интенсивлаштириш ва экологик холатини оптималлаштириш каби тадбирлардан иборатдир. Бизнинг илмий тадқиқотларимизда тоғ олди ҳудудларда суъний яйловлар яратиш бўйича олиб борилган ишларимизни якуний хулосаларини кўриб чиқамиз.

Яйловлар экологик холатини оптималлаштиришнинг энг мақбул йўли фитомелиоратив тадбир бўлиб, унинг натижасида яйловэкологик барқарорлиги таъминланиб, ҳосилдорлиги 2-3 баробаргача ошиши кузатилди.

Тоғ олди яйловларни иқлимий хусусиятлари куруқ узоқ давом этувчи ёз-куз, кучли совуқли қиш жуда кам миқдордаги ёғин ёғиши билан характерланади. Ўртача ёғин миқдори 80-160 мм гача ўзгариб туриб, у асосан қиш ва баҳор ойларида тушади. Айрим қурғоқчил йилларда ёғин миқдори янада кам бўлиши кузатилади. Ушбу ҳудудлар яйловлари ҳосилдорлиги жуда паст бўлиб, йиллик ем-хашак ҳосилдорлиги 0,6-2,54 ц/га гача, об-ҳаво ноқулай йиллари 0,5-1,5 ц/га гача пасайиши мумкин. Бундай ноқулай иқлим шароитларда асосан доминантлик қилувчи ўсимликлар шувоқлар, эфемер ва эфемероидлар, бир йиллик ва кўп йиллик шўра ўтлардан иборат бўлиб, йил давомида яйловларда чорва молларининг асосий озукаси бўлиб хизмат қилади.

Бундай қийин иқлимий шароитда яйлов экологик ҳолатини яхшилаш, чорва молларини йил давомида ем-хашак билан таъминлаш, ўсимликлар деградациясининг олдини олиш, тупроқ эрозиясининг тўхтатишни энг мақбул йўли фитомелиоратив чора-тадбирлар бўлиб ҳисобланади.

Фитомелиоратив тадбирларни амалга ошириш ҳудуд иқлим шароитларини яъни тупроқ ва сув режими ўзгариб туришини ўрганиш орқали шу ҳудудга мос истикболли чўл озукабоп ўсимликларни танлаш муҳим аҳамиятга эга.

Тадқиқот ишимизнинг бош мақсади тоғ олди чала чўллар шароитига мос келувчи эколо-биологик ва қимматли хўжалик хусусиятларга эга бўлган истикболли ем-хашак ўсимликларни турларини ажратиш ва шулар иштирокида ем-хашак учун суъний яйловлар барпо этишдан иборатдир.

Ишимизнинг вазифаси ажратиб олинган ўсимликларнинг ривожланишини, ҳосилдорлиги, сув режими, ем-хашакнинг химиявий таркибларини қиёсий баҳолаш асосида энг мақбул турларини ажратиб олиш ва шулар асосида суъний яйловлар барпо этишдир.

Илмий ишимиз тоғ олди шувоқ яйловли бўлиб, ўсимлик қоплами асосан эфемероидлардан: ялтирбош, кўнғирбош, буталардан: шувоқ, янтоқ, исфен ва бир йиллик эфемероидлар ўсади.

Илмий тадқиқот ишимизда озукабоб ем-хашак ўсимликларидан изен, чуғон, камфоросма, терескен, шувоқ, қуйровуқларни экиб яйлов учун энг мақбулларини ажратиб олиш мақсад қилиб олинди.

Ушбу илмий тадқиқот ишларини амалиётга тадбиқ этиш мақсадида Нурота тоғ олди ҳудудида жойлашган Қоракўлчилик ва чўл экологияси илмий тадқиқот иниститўтига қарашли Нурота тажриба даласида илмий тажриба ишларимизни олиб бордик ва кўп йиллик олиб борилган илмий тадқиқот ишлари яқунларини таҳлил қилиб қуйидаги натижаларга эришдик:

Ҳудуд табиий географик хусусиятларига мос ўсимликларни танлаб экиш ва уларнинг эколого-биологик хусусиятлари ўсиши, ривожланиши, уруғ тугиши, уруғдан кўпайиши ва энг асосий хусусияти уни ем-ҳашак ҳосилдорлини ўрганиш асосий вазифалардан биридир. Бунинг учун иссиқликка, қурғоқчиликка чидамли ўсимликларни ажратиб олиш ва яйлов деградацияси содир бўлган ҳудудларда фитомелиоратив тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ вазифадир. Бунинг учун чўл яйлов озуқабоп ўсимликларидан шу ҳудуд учун энг мақбул турларини аниқлаш лозим бўлади. Ҳудуд учун мақбул турлар иштирокида суъний агрофитоценозлар яратиш, яйловларни ўсимликлар сонининг хилма-хиллигини бойиши билан бирга ҳосилдорлигини ошишида муҳим аҳамиятга эга.

Чўл яйлов ем-ҳашак ўсимликларини ҳар томонлама ўрганиш, тажрибалар ўтказиш ва аниқ илмий хулосалар бериш ҳудуд учун энг мақбул ечимдир.

Истиқболи ем-ҳашак ўсимликларни урганиш, тоғ олди яйловлари ҳосилдорлигини оширишда катта аҳамият касб этиши, илмий исботланганлиги шу билан биргаликда , ҳудуд ўсимликлар қопламини бойиши, тупроқда сув шамол эрозиясининг камайиши ва умуман олганда биосеносда ижобий ўзгаришлар содир бўлиши илмий нуқтайий назардан ўз исботини топди. Тоғ олди яйловларда олиб бориладиган фитомелиоратив тадбирлар яйловлар ҳосилдорлигини бир неча бор ошишига ва ундан йил давомида фойдаланиш имкониятига яратади.

Тоғ олди чала чўларида олиб борилган тажрибалардан шу нарса маълум бўлдики, истиқболли ем-ҳашак, бута ўсимликларни қиёсий урганиш уларни табиий шароитига мослашиш ва юқори ҳосилдорлиги яйлов учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Тажрибалардан малум бўлишича ҳудуд учун энг мақбул бута ўсимликларидан ч чуғон, терескен, изен, куйровук, шувок комфоросмалардан фойдаланиб яйловлар яратиш ва унинг ҳосилдорлигини 4-6 баробар ошишига ҳамда яшовчанлиги 15-20 йилгача сақланиб қолиши мумкин. Иқлим қулай бўлмаган йилларда ҳам яйловлар ҳосилдорлигида пасайиш кузатилмайди.

Тоғ олди чала чўллар шароитида ўсимликларнинг ҳосилдорлик кўрсаткичлари (ўртача 6 йиллик малумотлар асосида)

Нурота тажриба даласи

Н	Ўсимлик турлари	Куруклик ем ҳашак, с/га	Уруғ ҳосилдорлиги, с/га
	Изен	17.1	3.1
	Чўгон	17.0	2.8

	Терескен	9.5	0.8
	Шувоқ	10.0	1.0
	Конфоросма	8.0	1,5
	Қуйровук	17.0	4.1

Ўсимликлар мунтазам кузатиш ишлари: фенологияси, сув режими, уруғ ва ем-ҳашак ҳосилдорлиги кўрсаткичлари аниқланиб таҳлил қилинди.

Ўтказилган тажрибадан шу нарса маълум бўлдики ўзининг ривожланиши, иссиқа ва қурғоқчиликка чидамлилиги ва ҳосилдорлиқнинг юқорилиги билан изен, қуйровук, терескен ва чуғон ўсимликлари юқори кўрсаткичларга эга бўлиб, қиёсий урганиш натижаларига кўра доминантлик қилди. Шундан келиб чиқиб юқори истиқболли ем-ҳашак ўсимликларидан тоғ олди яйловлар ҳолатини яхшилашда фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб яйлов ҳосилдорлигини 4-6 бароварга ошириш мумкин. Шу билан бирга бу ўсимликлар ўзининг тўйимлилиги ва витаминларга бойлигини ҳисобга олсак қорақўл қўйларининг маҳсулдорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга.

Бундан ташқари тоғ олди яйловларида ҳосил этилган сунъий яйловлар ҳудуд экологик ҳолатини яхшилашида, сув ва шамол эрозиясини олдини олишда муҳим аҳамият касб этади. Олиб борилган фитомелиоратив тадбирлар ҳудуд биологик хилма-хилликни ошириши, биологик системада ижобий силжишларга ва яйлов ҳосилдорлигини ошишга олиб келди. Ушбу ишларни амалга ошириш республикамиз чорвачилигини янада ривожланишида, ҳусусан яйлов чорвачилигини яни қорақўлчиликни ривожлантиришда ва чўлланишни олдини олишда муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абарутов Б.Д. Пастбищный тип функционирования степных экосистем. //Успехи современной биологии. М, 2006 435-447.
2. Махмудов М.М. «Қорақўлчилик яйловларининг ҳозирги ҳолати ва истиқболи. Фитомелиорантларни танлашнинг асосий критерийлари»
3. Махмудов Г.М. Улучшение пастбищ центральных Каракумов. Ашхабад. Цлым. 1979, 214 с
4. Раббимов А. Биологические особенности и селекция изеня *Kochiaprostrata* (L) Schard в аридной зоне. Узбекистана. Автореферат канд. Дисс. 1989 -435 с.
5. Петров М.П. Пустыни земного шара Л., «Наука» 1973, 435с.
6. Шамсуддинов З.Ш. Создание долголетних пастбищ в аридной зоне. Средней Азии. Ташкент: Фан, 1975, 176с.

УЎТ: 63\4

ОРОЛ ДЕНГИЗИ ҲАВЗАСИДА ЭКОЛОГИК ҲОЛАТНИ ЮМШАТИШ МАСАЛАЛАРИГА ОИД МУАММОЛАР

¹Халилов Х.Р., ¹Бобаева А.С., ²Назаров Х.Т.

¹Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институти

²Самарқанд давлат университети

Орол денгизи Марказий Осиёнинг Қорақум, Қизилқум, Устюрт, Катта ва кичик Бўрсук ҳамда Оролбўйи Қорақуми каби йирик чўллари бирлашган ҳудуддаги ноёб денгиз бўлиб катталиги жиҳатидан дунёда тўртинчи ўринни эгаллайди.

Геологик маълумотларга кўра Орол Кайназой эрасида Шимолий муз Океанини Тетис билан туташтирган. Орол-Сарқамиш чўкмаси полиоценнинг ўрталаридан охиригача пайдо бўлган. Бундан 18-23 минг йил аввал тоғ музликларининг эриши натижасида Амударёнинг қўйи қисмининг Орол чўкмасига бурилиши сабабли денгиз пайдо бўлиши бошланган. Орол денгизи шаклланган даврда унинг сув сатҳи 50-60 метр ни ташкил этган [1, 7-14].

Маълумотларга кўра [3, 10-15] бундан 30 аср илгари суғорма деҳқончилик бошланиб, эрамининг X-асрларида Амударё ва Сирдарё оралиғида улкан ирригация тармоқлари пайдо бўлган. Аммо бу тармоқларнинг кўп марта бузилиши ва қайта қурилиши натижасида Амударё ва Сирдарё ўз ўзанларини кўп марта ўзгартирган. Инсон фаолияти туфайли Амударё Сарқамиш кўлига Каспий денгизига ҳам қўйилган, деган маълумотлар бор. XX-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб суғорма деҳқончилигининг кўпая бориши Орол денгизига қуйиладиган сув миқдорининг камайишига сабаб бўлди. Сирдарёда Жанубий Голодностеп канали Қайроққум, Чардара, Чорвоқ сув омборлари, Амударёда Аму-Бухоро, Қарши каналлари, Туямўйин сув омбори, айниқса, Амударёнинг учдан бир қисм сувини олувчи ва Қорақум каналининг қурилиши Орол денгизининг қуриб боришининг асосий сабаби ҳисобланади. Шунингдек, қишлоқ хўжалигига сарфланаётган кўп сувларнинг оқиб чиқмайдиган Арнасой (Ҳайдарқўл), Сарқамиш ва Оёқ оғитма қуйилиши ҳам Орол фожиасига сабаб бўлмоқда.

Орол денгизининг қуриб боришига 1961-йилларда бошланган ва 80-йилларнинг бошланишида дарё сувларининг унга қўшилиши тўхташи натижасидир. Сирдарёдан сув келиши 1974-йилда тўхтаган бўлса, 1983-йилдан бошлаб Амударёдан оқиб келадиган сувлар ҳам кескин камайиб кетди.

Ҳозирги кундаги маълумотларга қараганда Оролнинг қуриган ҳудудида 5 млн. гектардан ортиқ кумли-тузли чўл пайдо бўлган ва ҳар йили атмосферага 75 млн. тоннадан зиёд чанг ва туз кўтарилмоқда. Оролбўйи ҳудудининг ҳар гектар майдонига йилига 5 тоннага яқин тузли чанг келиб тушади. Оролбўйи экин майдонларининг 77,3% и нинг мелиоратив ҳолати ёмонлашган.

С.Г.Шеримбетов (2016) маълумотларига кўра Оролқум тупроғинингкимёвий таркибида сульфатлар, хлор, натрий, магний каби минераллар йилдан-йилга кўпайиб кетмоқда. Бу ерда ушбу тупроқ-иклим

шароитига мослашган ўсимликларгина ўса олади. Қумли ҳудудларни асосан псоммофит (қумли тупроқларда ўсувчи ўсимликлар) лар (қандим, қуёнсуяк, селин, шувоқ ва астрагалларнинг) айрим турлари кабилар эгаллаган. Шўрхоқ тупроқларда қора саксовул, юлғун, сарсазан, кермак, олабута, балиқкўз, қизилшўра ва ҳ.к. лар ўсади.

Қорақалпоғистон Республикаси тупроқ-иқлим шароитларининг турли-туманлиги, ўзига хослиги туфайли табиий флорасининг бойлиги билан ажралиб туради. Республика флорасида 786 тур озуқабоп ўсимликлар турлари (ёки табиий флоранинг 89,4%) аниқланган [2, 10-15]. Шунингдек, истиқболли чўл озуқабоп ўсимлик турлари ҳисобланган изен, терескен, шувоқ, камфоросма, боялич, қора ва оқ саксовуллар, қандим турлари ва бошқаларни Қорақалпоғистон табиий флорасида учратиш мумкин. Шундай экан, ушбу истиқболли ўсимликлар иштирокида юқори ҳосилли яйловлар яратиш орқали республикада яйлов чорвачилигини барқарор ривожлантириш мумкин.

Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институтида юқорида қайд этилган истиқболли яйлов озуқабоп ўсимликларининг навлари яратилган ва сунъий яйловлар барпо этиш технологиялари ишлаб чиқилган. Яратилган навлар ёввойи флора вакиллари бўлиб, чўл ҳудудларининг тупроқ-иқлим шароитларида ўсишга ва юқори ҳосил тўплаш, қурғоқчилик, иссиқлик, қуёш жазирамаси, шўрланиш каби ноқулай омилларга ўта чидамлилиги билан ажралиб туради.

Ишлаб чиқилган технологияларни жорий этиш, шунингдек чўл озуқабоп ўсимликларининг истиқболли навларидан сунъий пичанзорлар барпо этиш учун уларнинг уруғчилик майдонларини барпо этиш ўта муҳим долзарб вазифалардан ҳисобланади. Чунки табиий шароитда тарқалган турларнинг уруғ сифати кўрсаткичлари янгидан юқори ҳосилли яйловлар барпо этиш талабларига тўлиқ жавоб бермайди. Табиий яйловлардан тайёрланган уруғлар (саксовулдан ташқари), сифатсиз бўлади, шунингдек ўсимликлар тарқоқ ва сийрак тарқалганлиги сабабли уруғ тайёрлашда катта қийинчиликлар туғдиради.

Демак чўл яйловлари фитомелиорацияси олдида турган энг долзарб масалаларни ҳал қилишнинг аниқ ва самарали йўли фитомелиорантлар уруғчилигини ташкил этишдан иборат, шунингдек уруғларни экишда ўзига хос агротехник усуллар тизимини қўллашни тақоза этади. Шунинг учун кўп йиллик истиқболли чўл озуқабоп ўсимликларининг истиқболли турлари ва навларини дастлаб Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидаги тажриба майдонларида синаш ва уларни баҳолаш учун экиб ўрганиш ва шу шароитга мос навларни танлаб олиш зарур. Кейинги босқичда танлаб олинган истиқболли навларнинг бирламчи уруғчилигини ташкил қилиш учун уруғчилик майдонига экилади ва маҳаллий шароитга мос ўсимликлар уруғлари Оролнинг қуриган майдонларида сунъий яйловзорлар барпо этиш учун қўлланилади. Барпо этилган сунъий яйловлар Оролнинг қуриган қисмининг ўсимлик қопламини қайта тиклаш ва ҳосилдорлигини ошириш, биохилма-хилликни сақлаш ва бойитиш, ҳосилдорлигини 4-5 баровар

ошириш, экологик ҳолатини мувозанатлаштиришда ўта муҳим аҳамият касб этади.

Хулосалар

- Кўп сув талаб қилмайдиган ишлаб чиқаришга мўлжалланган ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш ва жойлаштириш ҳамда амалга оширилаётган ишларнинг экологик оқибатларига эътиборни қаратиш керак.
- Қишлоқ хўжалик экинларининг сув талаб қилмайдиган турлари иштирокида экин майдонларини кенгайтириш, жумладан яйлов озучабоп ўсимликларининг истиқболли турлари ва навлари орқали сунъий яйловлар барпо этиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Брекле Э., Агаханянц О.А., Букерер В. Опыты моделирования Аральского кризиса.// Проблемы освоения пустынь, 1998, №6.-с. 7-14.
2. Ережепов С.Е. Флора Каракалпакии. Ташкент, 1978.-296 с.
3. Попов В.А. Процессы опустынывания приаралья.// Проблемы освоения пустынь, 1998, №1.-с. 10-15.
4. Шеримбетов С.Г. Оролқум тупроқ қатламининг шаклланишида ўсимликларнинг таъсири.// Атроф муҳит ўзгариш шароитида ер ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш масалалари. – Тошкент, 2016.-539-541 б.

TÚSLIK ARAL BOYÍ GEOEKOLOGIYALÍQ MASHQALALARI

Nietullaev B.A., Allanazarov K.J., Ganiyev N.J.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya: Maqalada Túslik Aral boyı regionında júzege kelgen geoeekologiyalıq mashqalalardıń tiykarǵı sebepleri jáne házirgi zamandaǵı jaǵdayı bayanlangan.

Taynısh túsinikler: Aral boyı, geosistema, ekologiya, geoeekologiya,

Jámiyet rawajlanıwınıń házirgi basqıshı social-ekonomikalıq, siyasiy hám basqa mashqalalardı sheshiwde tiykarǵı tosqıqqa aylanıp baratırǵan hám tiykarınan adamlardıń házirgi ómirin belgileytuǵın global ekologiyalıq keskinliktiń kúsheyiwı menen baylanıslı. Insaniyat tábiyiy ortalıq penen óz-ara baylanısta júdá áhmiyetli basqıshqa keldi. Ayırım alımlardıń jazıwınsha insannıń xojalıq iskerligi artıp barg'an sayın, onıń tábiyiy ortalıqqa tásir ku'shi hár 12-15 jılda eki ese ko'beyedi eken. Sonıń menen birge jámiyettiń rawajlanıw súwretleri tábiyiy ortalıqtıń ózin-ózi rawajlandırıw hám qayta islep shıǵarıw súwretlerinen biraz adımlap ketken. Sonlıqtan, tábiyiy ortalıqtıń geologiyalıq hám biosferalıq ciklları tikleniw dárejesi hám adamzattıń social-ekonomikalıq rawajlanıwı ortasındaǵı qarama-qarsılıq nátiyjesinde global ekologiyalıq krizis qáwipi kúsheyip, qorqınıshlı, jiyelesken háreketke aylanıp barmaqta [1].

Сүврет. Арал теңизи һәм Арал бойы атирапınıн косmostan алынған көриниси.

Aral boyı regionı dúnvaniń kóplegen ilimiy dógereklerinde һәмde jámiyetlerdiń dıqqatın ózine tartıp turған ekologiyalıq jaǵdaylardıń keskinlesken oraylarınan biri bolıp tabıladı. Óz-ara bir-biri menen baylanıslı bolған: paxta ústemligi, suwǵarmalı maydanlardıń ósiwi, awıl xojalıǵı texnologiyalarınıń tómen dárejede ekenligi, ximiyalıq birikpeler һәм mineral tóginlerdiń nadurıs paydalanılıwı jáne basqada kóplegen faktorlar Aral boyındaǵı ekologiyalıq jaǵdaydıń keskinlesiwine alıp keldi.

Geosistemalardıń adam iskerligi tásirinde ózgeriwi bárqulla gózlengen maqsettyiń ámelge asıwına alıp kele bermeydi. Adamzattıń tábiyatqa bolған tásiри belgili bir muǵdarga deyin bolıwı kerek, tásiрdiń belgilengen muǵdardan asıp ketiwi menen ekologiyalıq turaqlılıq buzıladı. Bunıń aqıbetinde tábiyattıń kerі tásiри og'an bolған tásiр kóleminen bir neshe márte artıp ketiwi mu'mkin. Buǵan Aral boyında bolıp atırған ekologiyalıq һәм social-ekonomikalıq aqıbetlerdi mısал qılıp keltiriw múmkin.

Insan tábiyat baylıqlarınan paydalanғanda onıń social iskerligi belgili bir geografıyalıq aymaq (geosistema)da júz beredi, bul aymaq (landshaft yámasa onıń morfologiyalıq birlikleri) hámme tárepten tábiyiy kelip shıǵıw (genetikalıq) shegaralarına iye boladı. Sol orınıń tábiyiy baylıqları xalıq xojalıǵında qatnasıwı sebepli, dáslep tábiyiy shárayat ózgere baslaydı, onıń tiykarǵı háreketlendiriwshi faktorlarıda ózgeriwde boladı.

Tariyxqa názer salatuǵın bolsaq kóplegen ilimpazlar Aral boyı regionında júzege kelegen keskinliklerdiń sheshimlerin izlegen. Álbette, bul túyindi sheshiw házirgi kúnniń usı regionda jasaytın jáne dúnya alımları aldında da úlken bir mashqalalardıń biri bolıp sanaladı. Izertlew jumıslarınıń analizi boyınsha Aral teńizi haqqında bizge belgili birinshi ilimiy maǵlıwmatlardı 1825-1826-jıllarda Rossiya imperiyasınıń “Áskeriy ilimiy ekspediciya”sı tárepinen úyrenilgen dereklerde kóremiz. Biraq, bul ekspediciyanıń Ústúrt platosıda ámelge asırılǵan 2 ekspediciya boyınsha esaplari sol dáwirde joytıladı. Bul dáwirde áskeriy ilimiy ekspediciyanıń baslıǵı polkovnik Fridrix Vilgelm Rembert fon Berg bolǵan. Keyin ala, bunday ekspediciyalar bir qansha alımlar tárepinen túrli baǵdarlarda alıp barılǵan [2].

Aral boyı ekologiyalıq mashaqlasınıń kelip shıǵıwı XX ásirdiń 60-jıllarınan baslanǵan. Sebebi, sol dáwirde teńiz jaǵaları sheginiwdi baslanǵanlıǵı menen táriyplenedi. Aradan 10-15 jıl ótiwi menen Aral teńizi jaǵaları aldınǵı jaǵasınan sezilerli dárejede alıslasadı.

Bul jaǵalardıń sheginiw sebeplerin alımlar tikkeley Ámiwdárya hám Sırdárya dáryalarındaǵı suwlardıń az muǵdarda kele baslawı menen baylanıslı ekenligin aytıp ótken.

Alımlardıń izertlew-leri nátiyjesinde bul aymaqta kóplegen tartıslar júzege kelgen, bazı bir alımlar Aral teńizi boyına salı egiw kerek degen bolsa, bazı birewleri shorǵa shıdamlı ósimliklerde óspeydi dep aytıp ótken.

XX ásirdiń 80-jıllarına kelip Aral teńizi ekige bólinde - Kishi Aral (Arqa) hám Úlken Aral (Qubla) teńizi. Bul eki bóliminiń suwınıń kólemi teńizdiń 1960-jılдаǵı kóleminden derlik 10 ese az. Demek, teńizdiń tikleniw máselesi júdá qıyın geokologiyalıq mashqala. Bul geokologiyalıq mashqala sebebinen jergilikli xalıq teńiz sheginiwinen jábir kórdi, jáne kóplegen social-ekonomikalıq mashqalalardı payda boldı [3].

Bunday mashqalalardı sheshiw ushın birinshi gezekte teńizge quyılátın dáryalardıń derekleri jaylasqan mámleketler menen birge islesiw kerek boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Бердимуратова А.К. Обострение экологического кризиса в Среднеазиатском регионе (на материалах Приаралья). Философия и общество 2/1999 с. 126.

2. Берг Л.С. Высыхает ли Средняя Азия? // Известия Императорского Русского Географического Общества. 1904. - Т. XL. с. 507-521.

3. Рафиков А.А. Геоэкологик муаммолар. – Тошкент, «Ўқитувчи», 1997.

OZON QATLAMININ' JEMIRILIWI

Otenov N., Reyimbaeva A.

A'jiniyaz atindag'i No'kis ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Ko'pshilik adamlar ozon qatlamini' jerdegi tirishilik ushin qanshelli a'hmiyetli ekenligin bile bermeydi. Ozon qatlami degenimiz ne? Ozon kislorodtin' bir ko'rinisi yag'niy erkin kislorod atomlari kislorod molekulasini menen birigip ozon payda etedi. Quyash nurlari kislorodtin' pa'rshelewden payda bolatug'in bul element jer sharindag'i barliq tirishilikti, o'simliklerdi a'yne usi quyashin' qa'wipli ultrafiolet nurlaridan saqlaydi.

Yag'niy ozon qatlami jer sharinin' o'zine ta'n qorg'aw qalqanidur. Ozon qatlamini' tiykarg'i belgisi stratosferada, jer ju'zinen ortasha 15-50 km ba'lentlikte jaylasqan. Atmosfera qurami ozonni' 0.0001 protsentinden de kemirek. Biraq usi mug'dardin' 1% kemeyip ketse de to'mendegishe mashqalalardi keltirip shig'aradi. Ozon qatlamini' jemiriliwi na'tiyjesinde u'lken mug'dardag'i quyash radiatsiyasi jer ju'zine jetip keledi. Adamlarda teri ragi menen keselleniw keskin artip ketedi.

Shipakerler bul tu'rdegi keselliklerdi dawalaw og'ada qiyin ekenligin aytqan. Adamni' keselliklerge qarsi gu'resiwshe immum sistemasinda ha'lsizlik kelip shig'adi. Adamni' en' kerekli ag'zalarini' biri ko'zler ziyatlanadi eken. O'nimdarliq pa'seyedi, terekler qansha ku'tim bolsa da quwirap qalaberetug'inlig'i aytiladi. Sonin' menen birge o'simliklerdin' japiraqlari kishereyedi. Bul o'z gezeginde kislorod deregi bolg'an japiraqlarda fotosintez protsessine keru ta'sir ko'rsetetug'inlig'i aytilg'an. Ultrafiolet nurlar du'nya okeanindagi tirishilik ha'm o'simliklerdi de ziyatlanadi. A'sirese aziq awqat ushin a'miyetli esaplang'an, radiatsiyag'a og'ada ta'sirshen' bolg'an planktonlar ko'plep nabit bolip ketedi. Suwdin' betindegi suw otlari da ziyatlanadi. 1998-jildin' Arqa polyustin' to'besindegi ozon qatlamindag'i tesik ko'lemi record da'rejege yag'niy 26 mln.km kv ge jetken.

Bul pu'tkil Avstraliya materiginin' 3 ese u'lken degen so'z. XX a'sirdin' 50-jillaridan baslap, hawada Freon gazlarini' xlor, ftor, uglerod, mug'dari ko'beygenligi baqlana basladi. Bul gazlar 25 km ba'lentlikte jaylasqan ozon qatlami Quyashdan keletug'in ziyatli ultrafiolet nurlardi uslap qaladi. Ozon qatlamini' jemiriliwi na'tiyjesinde ozon "tesigi" payda boladi. Usi tu'yinnen jer betine ultrafiolet nurlarini' kirip keliwi da'nli eginler o'nimin keskin kemeytirip jiberiwi, adamlardin' teri ragi keseline shaliniwlarina sebep bolwi aniqlang'an.

Ozon qatlami 1,85-0,85 milliard jil aldin Jer atmosferasinda, onda fotosintez sebepli jeterli mug'darda kislorod toplang'anda payda bolg'an. Ozon qatlami 200 den 315mm ge shekem bolg'an tolqin uzunliqtag'I quyash nurlanawini' 97 den 99% ke shekemin jutadi.

Juwmaqlap aytqanda ozon qatlamini' jemiriliwi tek insaniyat ushin emes, al pu'tkil jer ju'zindegi tirishilik ushin qa'wip salmaqta. Sonliqtanda ilimpazlar ozon qatlamini' saqlap qaliwg'a, onin' jemiriliwini' aldin aliwg'a shaqiradi.

Paydalanilg'an a'debiyatlar:

1. Rafiqov A., Vahabov., Qayumov A., Azimov Sh. "Ameliy geografiya" Toshkent 2013.
2. Internet materiallari.

GLOBAL MIQYOSDA IQLIM O'ZGARISHINING OQIBATLARI

Iskenderov A., Amangeldiyev D.J., Ismailov R.Ya., Ermatov U.O.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Issiqxona effekti hosil qiluvchi gazlar konsentratsiyasining o'sishi tabiiy issiqxona effektining kuchayishiga va yer yuzasining isishiga olib keldi. Agar tegishli chora ko'rilmasa, kelgusi yuz yillikning har o'n yilligida harorat $0,3^{\circ}\text{S}$ ga ortadi. Isish o'z navbatida qutblardagi muzliklarning yerishiga va Dunyo okeani sathining ko'tarilishiga olib keladi: 2030 yilga borib, dunyo okeani sathi o'rtacha 20 sm ga, XXI asr oxirida esa 65 sm ga ko'tariladi.

Prognozlarga ko'ra, butun dunyoda yog'in miqdorining ortishi kutiladi, lekin shunga o'xshash tendentsiyalarning mahalliy miqyosdagi ishonchligi ancha past. Ehtimol, XXI asrning ikkinchi yarmida shimoliy yarim sharning o'rta va yuqori kengliklarida hamda Antarktikada qishki yog'inlar miqdori ortadi. Tropiklarda esa, ishlab chiqilgan modellarga ko'ra, ayrim hududlarda yog'in miqdori ortsa, boshqa joylarda kamayadi. Avstraliya, Markaziy Amerika va Afrikaning janubiy qismida esa qishki yog'inlarning kamayishida barqaror tendentsiya kuzatiladi.

O'rta kengliklarda dovullarning takrorlanish tezligi haqida modellar, ma'lum darajada, qarama-qarshi natijalarni byermoqda. Momaqaldir va quyunlar kabi boshqa hodisalar ham mavjud bo'lib, ular haqida qandaydir prognozlar tuzish uchun hozirgi bilimlarimiz etarli darajada emas.

Iqlimning tez va to'satdan o'zgarishini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Lekin, dengiz sathining katastrofik ko'tarilishiga olib keladigan, /arbiy Antarktika muz qalqonining parchalanishiga o'xshash juda keskin o'zgarishlarning XXI asr davomida bo'lish ehtimoli juda kichikdir. Regional miqyosda iqlimga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan okean tsirkulyatsiyalarining o'zgarishi (masalan, evropani isitadigan Gol'fstrimning susayishi) bir necha o'n yilliklardan keyin ro'y byerishi mumkinligi haqidagi faktlar ham mavjud. Lekin, shunga o'xshash o'zgarishlarning issiqxona effekti hosil qiluvchi gazlar ta'siridagi isish sababli ro'y byerishi mumkinligi hozircha noma'lum. Gol'fstrimning kuchsizlanishini ko'rsatadigan iqlimiy modellar ham kelajakda butun evropa miqyosida isish bo'lishidan darak byermoqda.

Yer iqlimi hozirning o'zidayoq o'tmishdagi issiqxona effekti hosil qiluvchi gazlar chiqindilariga «moslashmoqda». Iqlimiy sistema global enyergetik balansni saqlash uchun ham issiqxona effekti hosil qiluvchi gazlar konsentratsiyasiga «ko'nikishi» lozim. Bu degani shuki, iqlim o'zgarimoqda va bu jarayon issiqxona effekti hosil qiluvchi gazlar miqdorining o'sishi mobaynida davom etavayeradi. Bugungi kunda olimlar doimiy ravishda boyib borayotgan ma'lumotlar bazasining

global isishning umumiy ko`rinishlarini tasdiqlayotganligiga hamda iqlimiy sistemadagi boshqa o`zgarishlarga ishonch hosil qilganlar.

O`lchashlar natijasida olingan ma`lumotlar o`rtacha havo haroratining XIX asr oxiridan buyon $0,6 \pm 0,2$ °S ga ko`tarilganini qayd etmoqda. Bu kuzatishlar iqlimning hozirgi kungacha bo`lgan isish darajasini prognozlashda foydalaniladigan modellar asosida tuzilgan prognozlar bilan mos tushadi. Ta`kidlash lozimki, ayerozollarning sovituvchi ta`siri hisobga olinganda moslik yanada ortadi. Asosiy isish 1910 – 1940 yillarda kuzatilgan hamda 1976 yildan shu kungacha davom etmoqda. Ehtimol, shimoliy yarim sharda (tegishli tahlilni amalga oshirishga imkon byeradigan ma`lumotlar mavjud bo`lgan rayonlarda) XX asrdagi isish sur`atlari va davomiyligi oxirgi ming yildagi har qanday davrga nisbatan katta bo`ldi. Bundan tashqari, 1990 yillar ming yillikning eng issiq o`n yilligi, 1998 yil esa eng issiq yil bo`lganga o`xshaydi.

Bu davrda dengiz sathi o`rtacha 10–20 sm ga ko`tarildi. Chunki, okeanlar yuqori qatlamlarining isishi bilan suv kengayadi, dengiz sathi esa ko`tariladi. Modellar asosida taxmin qilish mumkinki, haroratning bugungi kungacha $0,6$ °S isishining o`zi dengiz sathining hozirgi kundagi ko`tarilishiga olib kelishi kyerak edi. Lekin boshqa, ya`ni prognozlash uchun ancha murakkab bo`lgan o`zgarishlar, ayniqsa kuchli qor yog`ishi, Grenlandiya hamda Antarktikadagi muzlarning yerishi, shimoliy materiklarning ko`p asrli muzliklardan sekin asta «xalos» bo`la borishi ham real va tassavur qilinayotgan dengiz sathiga ta`sir ko`rsatadi.

1960 yillarning oxiridan buyon qor qoplami qalinligi shimoliy yarim sharning o`rta va yuqori kengliklarida 10 % ga kamaygan. XX asr davomida ko`llar va daryolarda yillik muzlash davri taxminan ikki haftaga qisqarganligi ehtimoldan holi emas. Mana shu vaqt mobaynida, qutbdan tashqari, ko`pchilik regionlardagi mashhur tog` muzliklarining deyarli barchasi chekindi. Oxirgi o`n yillikda Arktikada bahor va yoz vaqtlarida muz qoplaminin davomiyligi 10 – 15 % ga, muzning qalinligi esa yozning oxiri va kuzning boshida 40 % ga kamaydi. Dunyoning ko`plab regionlarida yog`inlar miqdorining ortishi kuzatilmoqda. Har o`n yillikda shimoliy yarim sharning o`rta va yuqori kengliklaridagi ko`plab rayonlarida yog`in miqdorining 0,5 – 1,0 % ga ortishi kuzatilmoqda. Bu holat bulut qoplaminin 2 % ga ortishi sharoitida ro`y byermoqda. Quruqlikning tropik rayonlarida, 10^0 shimoliy kenglik va 10^0 janubiy kengliklar oralig`ida ham, aytish mumkinki, atmosfera yog`inlari miqdori har o`n yillik davomida 0,2 – 0,3 % ga ko`paymoqda. Ikkinchi tomondan, XX asr davomida shimoliy yarim sharning subtropik rayonlarida, ya`ni o`ninchi va o`ttizinchi shimoliy parallellar orasida yog`in miqdorining har o`n yillik davomida 0,3 % ga kamayishi qayd etildi. Yuqoridagilar bilan bir qatorda Afrika va Osiyoning ayrim qismlarida qurg`oqchilikning takrorlanishi va jadalligi ortdi.

Takidlash lozimki, iqlim o`zgarishining quyidagi foydali imkoniyatlari ham mavjud:

- o`rta kengliklarning ayrim regionlarida haroratning bir necha darajaga ko`tarilishi tufayli qishloq xo`jaligi ekinlari hosildorligi ortadi;
- o`rmonchilik bo`yicha yaxshi tajribaga ega bo`lgan regionlarning jahon bozoriga taklif etadigan yog`och materyallari miqdori ortadi;

- ayrim regionlarda, masalan, Janubi - Sharqiy Osiyo mamlakatlarida suv ko`payadi;
- o`rta va yuqori kengliklardagi aholi orasida qishqi davrdagi o`lim kamayadi;
- qishki haroratning ko`tarilishi uy-joylarni isitishga sarflanadigan energiyani kamaytiradi.

АМУДАРЁНИНГ ҚУЙИ ОҚИМИДА СУВ ТАНҚИСЛИГИГА БОҒЛИҚ ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИДАГИ ЮЗ БЕРАЁТГАН ЎЗГАРИШЛАР

Жолдасбаев А., Турсинов М.

Самарқанд ветеренария институти Нукус филиали

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Қуйи Амударёнинг ўсимлик дунёси деярли бир хил. Булар асосан қумларда, шўр ерларда, тўқайларда, ботқоқликларда ва кўлларда ўсадиган ўсимликлардан иборат. Қумлик ва шўр ерларда асосан саксовул, жувсан, қораборак, соралар ўсади. Қурғоқчиликка мослашган чўл худудларида итсийгак, жувсан, саксовул, қум акацияси куплаб учраб катта хўжалик аҳамиятига эга. Сабаби улар биринчидан суғориб экиладиган зоналарга қараб қум босиш хавфининг олдини оладиган ихота полосаларини тузишга имкон берса, иккинчидан эрта баҳордан бошлаб чорвачилик учун асосий ем-хашак вазифасини бажаради. Чул ўсимликлари деярли ёзги қурғоқчиликка мослашиб ўсиб ривожланади ва қимматбаҳо ем-хашак ресурси ҳисобланади. Шўр ерларда қораборак, оқбош ва бошқа ўсимликлар ўсади, лекин уларнинг чорва моллари учун ем-хашак аҳамияти кам булиб, улардан асосан ёқилғи сифатида фойдаланилади.

Амударёнинг ҳозирги дельтаси тўқайлар билан қопланган, уларда асосан турангил, туйасингир, жигилдик, жийда, жингил, камиш, буян ўсади. Улар халқ хўжалигида катта аҳамиятга эга бўлиб, қурилиш материаллари, ёқилғи сифатида, йирик қорамол чорвачилигида яйлов сифатида фойдаланилади. Лекин ўсимликлар дунёси чўлга мослашганлигидан, барги ингичка бўлиб, намликни жуда кам чиқаради. Шу сабабдан ўсимлик дунёси тупроқ таркибидаги намликни сақлаб туришда ва сув ресурслари манбайини орттиришга тасири кам. Ўсимликлар дунёсининг тупроқ таркибида гумус чириндиларини ҳосил қилишда таъсири жуда кам. Шу сабабдан тупроқдаги гумус чириндиларининг нисбий улуши 0,8-2,3% дан ортмайди. Шундай қилиб, Амударёнинг қуйи оқими табиий шароитини ўрганиш ва уни хўжалик томонидан кузатиш кўплаб ҳолларда табиий шароитнинг ресурс тўплашдаги урни жуда кам еканлиги кузатилади. Шунга мос ўлкамизнинг ер фонди категорияларини урганиш унинг ҳосилдорлигини орттириш, шунингдек сув манбаларини тўплаш кун тартибидаги долзарб масалалар қаторига киради. Бу район худудида ер-сув ресурсларнинг шаклланишида табиий омилларнинг салбий жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда, етарли даражада агротехник

қоидаларни амалга ошириш орқали, қишлоқ хўжалиги соҳаларининг самарадорлигини оширишга йўл очади.

Амударёнинг қуйи оқимида сўнгги 30-40 йилда катта сув хўжалиги ва мелиоратив-хўжалик ишларининг олиб борилиши натижасида, «ҳозирги делта» худудларида ва Тахиатош гидроузелининг қуйи қисмида сувнинг камайишига боғлиқ ўсимликлар қопламанинг куплаб турларининг камайишига олиб келмоқда. Бу бир томондан суғорилидиган ерларнинг кўпайишига боғлиқ (асосан шоликорликнинг) қамишзорлик ва ботқоқликда ўсувчи ўсимликлар ареали кенгайди. Иккинчи томондан сув ресурсларининг камайишига боғлиқ канал ва ариқлар бўйидаги ўрмонзорлар майдони камаймоқда.

Амударё делтасида сув-батқоқ, ўрмон, галофит ва чўл типидagi ўсимликлар гуруҳини кўриш мумкин. Сув-батқоқ ерлари майдонининг камайишига боғлиқ, ўсимликларнинг тур жиҳатидан ўзгаришини кўриш мумкин. Делтадаги кўллар ва вақти-вақти сув тагидаги бўладиган худудларда қамишзорликлар кенг тарқалган. П.Туремуратов ва бошқаларнинг маълумотларига қараганда 1960 йилларда Амударё делтасида қамишзорликнинг майдони 500 минг гектар бўлган булса, ҳозирги аэрокосмик сёьмкалардан олинган маълумотларга қараганда қамишзорлар майдони 10 баробар камайганлигини куришимиз мумкин. Сўнгги йиллари шoли майдонининг қисқариши билан қамишзорлар майдони камаймоқда. Бу чорвачиликка катта зарар келтирмоқда. Ҳозирги вақда туранғил ўрмонлари дарё бўйидаги куриқхона ва буюртмахоналарда ва дарёдан сув оладиган канал бўйларида (масалан Қазакдарё) яхши сақланиб қолган. 1960-1970 йилларда ўрмонлар майдони 300 минг гектар бўлиб, ўзига хос микроклимни пайдо этиб, эрозияга қарши, дефляцияга қарши хизматларни бажарган. Лекин сўнгги йиллари сув танқислигига боғлиқ ўрмонлар майдони қисқарган (А.Бахиев, С.Тречкин, 1995).

Сўнгги йиллари грунт сувлари сатхининг пасайиши билан Амударё делтасининг узлаштирилмаган ерларида асосий ўсимлик турлари камаймоқда ва ҳосилдорлиги 30-40 ц/га дан 10-20 ц/га қисқарган. Бу зонада сўнгги йиллари галофид ўсимликларнинг майдони қисқармоқда, бу ўсимликлар асосан (ажирик, жингил в.х.) ўрта шўр ерларда ўсади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ўсимликлар қопламидаги ўзгаришлар қуйидаги экологик ва иқтисодий зарарларни келтириб чиқормоқда.

- Яйловларнинг майдони ва ҳосилдорлигининг камайиши, чорвачиликнинг ривожланишига акс тасирини кўрсатмоқда.

- Фитомелиорация ишлари, микроклим, эрозияга қарши курашиш жараёнлари пасаймоқда.

- Қимматбаҳо курилиш материаллари камаймоқда.

- Рекреацион аҳамиятга эга худудлар қисқармоқда.

- Қимматбаҳо дори-дармон оладиган ўсимликлар камаймоқда ва х.з.

Ушбу курсатилган экологик ва иқтисодий зарарларининг олдини олиш ҳозирги кундаги энг долзарб вазифалар қаторига киради.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Бахиев А. Табиятты қорғаў. Нөкис, 1996.
2. Матмуратов Дж. Агроклиматические условия северо-западного Узбекистана. Нукус, 1989.
- 3.Курбониезов Р., Умаров Е. Жанубий Орол бўйининг ер-сув ресурслари ва улардан оқилон фойдаланиш йўллари. Урганч. 2008.

**MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA SUV RESURLARIDAN
SAMARALI FOYDALANISH MASALALARI**

Nurlanov A.S., Matchanova Z.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Suv muammosi Markaziy Osiyo xalqlarining asosiy masalalaridan biri sifatida qadimdan mavjud. Ota-bobolarimiz aql-zakovati bilan daryolardan unumli foydalanishga e'tibor qaratilib, aholini suv bilan ta'minlash maqsadida kanallar qazilgan, suvdan uzoqroq joylar ham tabiiy suv bilan ta'minlangan va obod qilingan. Bunga tarixiy obidalar qatoridan joy olgan sardobalarni misol keltirish mumkin. E'tiborli jihati, qadimdan ajdodlarimiz tomonidan aniq hisob-kitoblar asosida sug'orishning mukammal tizimi yaratilgan bo'lib, shu orqali keng dalalarga suvni kanal va ariqlar yordamida tabiiy tarzda, ortiqcha xarajatlarsiz etkazish imkoniyatiga ega bo'lishgan.

Orol dengizi havzasida Markaziy Osiyoning 5 ta respublikasi joylashgan bo'lib, hududi 1550 ming km²ni tashkil etgani holda, sug'oriladigan maydonlar 7,95 mln gektarga teng. Mintaqada tiklanadigan suv resurslari hajmi yiliga o'rtacha 118-120 km³ni tashkil etadi. Ularning asosiy tarkibi Amudaryo, Sirdaryo suvlari hamda yer osti suvlari zaxiralari (14,7 km³)dan iborat. Suv omborlari hajmi – 60 km³ga teng. Dengiz havzasida Orol dengiziga quyiladigan umumiy suv resurslarining 55,4 foizi – Tojikiston hududida, 25,3 foizi – Qirg'izistonda, 7,6 foizi – O'zbekistonda, 3,9 foizi – Qozog'istonda, 2,4 foizi – Turkmanistonda, qolgan 5,4 foizi – Afg'oniston hamda qisman Xitoy va Pokiston davlatlarida shakllanadi.

Ular tashqi kuchlarga qarshi birgalikda kurashgan. Qiyinchilik yillari bir-biriga yordam qo'lini cho'zish an'anaga aylanib ketgan. Bu erda yashovchi mahalliy millatlar, etnoslar bir yoqadan bosh chiqarib yashab, qon-qarindosh birodarlarga aylanib ketgan. Ularning ko'pchiligi turkiy xalqlar bo'lib, hammasi deyarli islom diniga sig'inishi, etnik va ruxiy, madaniy ildizlari bir-biriga chambarchas bog'lanib ketgan. Shuning uchun bu xalqlar uchun savdo-sotiq a'loqalari, hozirgi zamonaviy til bilan aytganda integratsiya munosabatlari a'lohida bir yangilik emas.

Bu xalqlar o'zlarining uzoq tarixining davomida bir-biri bilan milliy - etnik o'zgachaliklariga qaramay yaqin a'loqada yashab kelmoqda.

Markaziy Osiyoda yangidan shakllangan mustaqil respublikalar o'rtasidagi hozirgi integratsiya protsessi qadimdan shakllanib kelgan iqtisodiy a'loqalarning yangicha qayta tiklanib va rivojlanishi bo'lib hisoblanadi. Bu yo'nalishda dastlabki ishlar 1994-yili Toshkentda, Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston Respublikalari Prezidentlarining Markaziy Osiyo regionida bu mustaqil davlatlar o'rtasida «birdan-

bir iqtisodiy regionni tuzish» haqida bitimning imzolanishidan boshlandi. Keyinchalik bunday uchrashuvlar, bitimlar, davlatlararo shakllangan dasturga aylanib ketdi va hozirgi kunda juda yaxshi yo'lga qo'yilmoqda.

Markaziy Osiyo mustaqil respublikalarining kuchli integratsiyalanishi uchun asos bo'ladigan bir qator sharoitlar bor. Ularning qatoriga bu respublikalarning iqtisodiy rivojlanishining boshlang'ich darajasining teng ekanligi, ijtimoiy, iqtisodiy muammolarning o'xshashligi, bir butun transport, energetik kommunikatsiyalarning, suv resurslarining birligi bo'ladi. Bulardan boshqa bu regionning xalqlarining xavfsizligi umumiy bo'lishi, Orol muammosi, diniy fundamentalizm va ekstremizm va boshqa faktorlar. Bu muammolarni xar respublikaning alohida bo'lib hal qilishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi 1-Prezidenti Islom Karimov BMT Bosh Assambleyasining Mingyillik rivojlanish maqsadlariga bag'ishlangan yalpi majlisidagi nutqida: "Ko'plab xalqaro ekologiya tashkilotlari va nufuzli ekspertlar tavsiya qilayotganidek, ushbu daryolardan shu miqdordagi energetika quvvatlarini olish uchun nisbatan xavfsiz, ammo ancha tejamkor kichik GESlar qurilishiga o'tish oqilona yo'l bo'lur edi", deya ta'kidlagani bejiz emas.

Transchegaraviy suv havzalaridan foydalanish bo'yicha qo'shni mamlakatlar bilan hamkorlikda tegishli choralar ko'rilmasa, bu hol daryolarning quyi oqimida joylashgan mamlakatlar uchun bir qator salbiy oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Jumladan, etarlicha suv bilan ta'minlanmaslik, ayniqsa, sug'oriladigan dehqonchilikka jiddiy ta'sir ko'rsatib, er sho'rlanishining keskin ortishi, hayvonot va o'simlik dunyosiga ziyon etishi, tabiiy o'zanlarning yo'q bo'lib ketishi, er osti chuchuk suv zaxiralarining kamayishi kabi bir qator ekologik muammolar yuzaga keladi.

Markaziy Osiyo respublikalarining regional integratsiyalanishi MDH ga kirgan boshqa davlatlardan ajralishini anglatmaydi. Bu bizlarning davlatimiz uchun XXI asrdagi mustaqillik va rivojlanish yo'li hisoblanadi.

Markaziy Osiyo mintaqasining ichki suvlari va suv resurslari, unda Markaziy Osiyo mintaqasining daryolari va ularning xo'jalik ahamiyati, ular haqidagi umumiy geografik ma'lumotlar, mintaqaning ko'llari, ularga geografik ta'rif, suv omborlari, ularning ahamiyati, yer osti suvlari, mintaqada suv resurslaridan foydalanishning transchegaraviy masalalari, Markaziy Osiyo davlatlari iqtisodiy integratsiyalashuvining ahamiyati, Markaziy Osiyo mamlakatlariga xos bo'lgan umumiy muammolar haqida tushunchalar berilishi geografiya darslarida gidrosfera bo'limini o'tganda, materiklarning ichki suvlari va suv resurslari mavzularini o'tganimizda o'quvchilarning bilim darajasining yanada ortishiga katta yordam beradi.

Markaziy Osiyo mintaqadagi suv resurslari muammolari bilan, ular haqidagi ma'lumotlar o'quvchilarning bilim darajasini oshirishi bilan birga tug'ilib o'sgan joyiga mehrni, vatanparvarlik tuyg'ularining ortishiga ijobiy ta'sirini tekkizadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. «Asosiy vazifamiz vatanimiz taraqqiyotini va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir», Toshkent, 2010.

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг БМТ саммитининг Мингйиллик ривожланиш масалаларига бағишланган ялпи мажлисида сўзланган нутқи // Халқ сўзи. – 2010. - 22 сентябрь.
3. Soliev A.S. va boshq. «Mintaqaviy iqtisodiyot». T-2003.
4. Hasanov I.A., G`ulomov P.N.. «Markaziy Osiyo tabiiy geografiyasi». T-2002.
5. Рахимов Ш.Х., Хамраев Ш.Р. Водные ресурсы в бассейне Арала // Экология и статистика. Сб. статей. (www.ireco.ru).
6. Водные ресурсы бассейна Аральского моря. 06.06.2009. <http://ec-ifas.org/index.php/ru/2010-05-17>

ГЕОЛОГИК ВА ЭКОЛОГИК МУАММОЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ

**Эшназаров Д.А., Урманов Н.Т., Джалилова М.С.
Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти**

Ўтган вақт мобайнида республикада ер қаърини комплекс геологик ўрганиш, узоқ истиқболга мўлжалланган минерал-хом ашё базасини ривожлантириш ва қайта тўлдириш дастурларининг самарали бажарилишини таъминлаш, ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларнинг инвестициявий жозибadorлигини янада ошириш соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш бўйича ягона геология хизматини ташкил қилиш юзасидан бир қатор комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди[1].

Геоэкологик муаммоларнинг вужудга келиши инсон хўжалик фаолиятига нисбатан жадалроқ бўлган, унинг табиатга таъсири сезиларли даражада ортган, хусусан ландшафтларда янги техноген бунёдкорликлар жорий этилган, қисқаси антропоген ландшафтлар фаолияти билан боғлиқдир. Демак, ер юзасининг турли ҳудудларида ўзига хос Геоэкологик муаммолар шаклланганки, буларни қўлами ва моҳияти жиҳатидан маҳаллий Геоэкологик муаммолар, деб аташ мумкин. Маҳаллий Геоэкологик муаммолар дунё бўйича ёки йирик ҳудудлар бўйича эътироф этилмаса-да, уларни бартараф этишга эътиборсизлик жойларда экологик вазиятни кенг қўламда таркиб топиши ва мураккаблашишига олиб келиши мумкин. Бироқ маҳаллий Геоэкологик муаммолар ташвиши ўша жойлар табиати ва аҳолиси учун экологик, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий жиҳатдан жиддийлиги аён.

Ер юзасининг намгарчилик ҳудудларида ботқоқликларнинг қуритилиши, қўрғоқчил минтақаларда сунъий суғориш, сув омборлар барпо этиш, яйлов чорвачилигини ривожлантириш, ишлаб чиқариш корхоналарининг қурилиши каби жараёнлардаги айрим номутаносибликлар ҳамда инсоннинг баъзи палапартиш фаолияти маҳаллий Геоэкологик муаммолар ўткирлашувининг негизини ташкил этади.

Сув омборлари қурилиши суғориладиган ерлар майдонини кенгайтиришда, арзон электр қуввати ишлаб чиқаришда, аҳоли яшаш манзилларини сув билан таминлашда, сув йўлларида фойдаланиш имкониятларини орттириш ва яхшилашда ҳамда дам олиш масканлари ташкил

этишда муҳим аҳамиятга эгадир. Бироқ сув омборлари катта ҳудуддаги фойдаланиладиган ерларни ҳам ўз қаърига тортади. Тўғондан куйида дарё сув режимининг ўзгариши (камаиши) оқибатида қайирдаги ўтлоқ ўрмонларнинг қуриши, қайир тупроқларда маҳсулдорлик камаиши кузатилади. Шунингдек, юқори кенгликларда қурилган сув омборлари атрофида ерларнинг ботқоқлашиши рўй берса, қурғоқчил минтақаларда эса бу жараён тупроқларнинг шўрланишига сабаб бўлади (буни Ўзбекистоннинг текислик қисмидаги деярли барча сув омборлари атрофида кузатиш мумкин). Мутахассисларнинг фикрича сув омборларнинг табиий муҳитга таъсири асосан 4 та геотехник тизим босқичида намоён бўлади: гидрометеорологик, тупроқ-биологик, ландшафт ва ижтимоий-иқтисодий[2].

Чорвоқ сув омбори ишга туширилгандан сўнг ўтган дастлабки 10 йил мобайнида атроф ҳудудда 1778 та турли катталиқдаги жарлар пайдо бўлганини, ўнга яқин сурилма ҳаракатлар кузатилганини мутахассислар қайд этадилар. Сув омборидан шимолдаги ёнбағирда жойлашган минтақаларда ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиши тупроқнинг ботқоқланишига сабаб бўлмоқда. Сув омбор жанубида, буғланиш кучли майдонларда эса тупроқда иккинчи даражали шўрланиш содир бўлмоқда. Бу иккала ҳолат ҳудуд иқтисодиёти ривожланишига жиддий таъсир кўрсатмоқда.

Ўзбекистонда, хусусан бутун Марказий Осиёда суғорма деҳқончилиқнинг жадал ривожлантирилиши оқибатида 1936-1989 йиллар мобайнида 168 та антропоген кўллар вужудга келган (Нуриддинов, 1992), улар 6344550 км² майдонни эгаллайди. Демак, ушбу кўлларнинг ҳам атроф-муҳитга таъсири бўлиши табиийдир. Мирзачўлнинг шимоли-ғарбида жойлашган Тузкон чўли қадимда шўрхоқ ва қумли массивдан иборат бўлиб, ер ости сувлари сатҳи 10-20 м чуқурда бўлган (1970). Кўлнинг пайдо бўлиши билан ер ости сувлари сатҳи 1 -3 м га кўтарилди ва кучли буғланиш туфайли сув ҳавзаси таъсиридаги суғориладиган ерларда тупроқлар шўрланишга учраб қишлоқ хўжалиқда фойдаланишга яроқсиз ҳолга келиб қолди. Агар Марказий Осиёдаги шўр кўллардаги туз захирасининг 93% ини Сарикамиш, Айдаркўл, Денгизкўл ва Тузконда тўпланганлиги инобатга олинса, бу кўллар сувининг қуриши минтақада туз дефляциясининг янги ўчоқлари пайдо бўлишидан далолатдир.

Туркманистондаги Қорақум канали Амударёдан ҳар йили 10 км³ атрофида сув олади. Канал ишга тушгандан буён ўтган сал кам 40 йил мобайнида чўл ҳудудлари табиатида кучли ўзгаришлар рўй берди, ҳатто кўплаб бутунлай табиий янги географик мажмуалар ҳосил бўлишига сабаб бўлди. Агар канал узунлигини 1100 км дан ортиқлиги ён атрофга таъсири 1-30 км эканлиги юзасидан таҳлил қилинадиган бўлса, каналнинг нафақат ижобий, балки минтақа учун келтираётган жиддий экологик, ижтимоий- иқтисодий салбий таъсирини ҳам пайқаш мумкин.

Қизилқумнинг айрим ҳудудларида қорақўл қўйларининг тартибсиз боқилиши, буталарнинг кесилиши, геологик қидирув, бурғулаш ва турли қурилишлар туфайли экологик вазият кескинлашмоқда. Чўл қум

тупроқларининг зичлиги ва қовушқоқлиги кучсиз бўлганлигидан тезда ҳаракатчанг ҳолагга келади. Чорвани боқиш туфайли айниқса, сув манбалари (қудуқлар) атрофидаги ўсимликлар кучли ўзгаришга учрайди, натижада қум кўчкиларига сабаб бўлади. Бундай ҳолатни барча чўлларнинг воҳаларга туташ ҳудудларида кенг майдонларда кузатиш мумкин.

Чирчиқ, Оҳангарон, Сурхондарё ва Қашқадарёнинг лёсс билан қопланган юқори террасаларида (ИИИ, ИВ) суғоришда ишлатилган сувларни дала чеккасига чиқариш туфайли жар эрозияси кучайади (бу жараён эгаллаган майдон Тошкент воҳасининг ўзида 15 минг гектарга етди). Бу ҳудуддаги экотизимларнинг барқарор ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади, оқибатда иқтисодиёт ҳам жиддий зарар кўради[3].

Маҳаллий Геоэкологик муаммолар фақат каналлар, сув омборлари ёки суғориладиган ерлар, яйловлар ва улар атрофидагина эмас, балки йирик саноат объектлари-иссиқлик элекгр станциялари, тоғ-металлургия комбинатлари, қазилма конлар, ёқилғи-энергетика мажмуалари ва ҳоказолар туфайли ҳам юзага келиши мумкин. Демак, маҳаллий Геоэкологик муаммолар негизи табиат, хусусан ландшафтлар билан техноген тизим (сув омбор, канал, саноат корхонаси ва б.) нинг ўзаро таъсири ва алоқасининг салбий натижасидир. Алоқаларнинг асоси эса сув ёки ҳаво орқали амалга ошади. Ўзаро таъсир ва алоқадаги мувозанатнинг бузилиши барча турдаги Геоэкологик муаммоларнинг вужудга келишига имкон яратувчи бош омилдир.

Геоэкологик муаммоларнинг таркиб топиши табиий географик конунийатлар асосида содир бўлади. Геоэкологик муаммони экологик, ижтимоий-иқтисодий географик муаммо деб қараш лозим. Уларнинг тарқалиш кўламига қараб сайёравий (глобал), регионал (ҳудудий) ва маҳаллий турларга ажратилади.

Сайёравий Геоэкологик муаммолар умумбашарийатга тааллуқли, унинг экологик ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ҳам анча хатарли.

Маҳаллий Геоэкологик муаммоларни Ер юзасининг деярли исталган жойида учратиш мумкин. Улар дунё бўйича эътироф этилмасида, ўша ҳудудлар учун етарли ташвиш келтиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 8 июндаги “Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси тизимида геология фанлари университети фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4740-сонли қарори.

2. Абиркулов Қ.Н., Рафиқов А., Ҳожиматов А.Н., Экология. Ўқув кўллапма. Т.: 2004.

3. Абиркулов Қ.Н., Абдулқосимов А., Хамдамов Ш. Ижтимоий экология, ўқув кўлланма - Т.: Ёзувчилар уйушмаси нашриёти, 2004.

**ФЛОРА ВА ФАУНАЛАРИМИЗНИ ҚИЗИЛ КИТОБГА
КИРИШИДАН АСРАЙЛИК**
Утепова Г.Б. Холиқулов Д.
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Табиатнинг ўз қонуниятлари мавжуд бўлиб, ҳар қандай жамиятнинг ҳимоя этадиган, яшашга бўлган заруриятини белгилайдиган конституцияси бўлганидек, табиатнинг нодир ва ноёб намуналарини муҳофаза қучоғига оладиган "муқаддас" китоби ҳам мавжуд. "Қизил китоб" номи билан юритилувчи бу китоб табиатнинг мунгли нидоси ҳисобланади [1]. "Қизил китоб" деб аталишига сабаб шуки, у табиатнинг нодир ва ноёб турига айланиб қолган намуналар, бутунлай йўқолиб кетмаслиги учун барча тегишли жамоат муассасалари, илмий учоқлар, кенг аҳолини ўзига жалб этувчи ва зудлик билан табиат муҳофазаси билан шуғулланишини талаб қилувчи манбадир.

"Қизил китоб"га асос солинишига 1948-йилда "Табиий ресурслар ва табиатни муҳофаза қилиш Халқаро уюшмасининг ташкил этилиши сабаб бўлган дейиш мумкин. Бу муассасанинг ташаббуси билан йўқолиб кетиш арафасида турган ҳайвонлар ва ўсимликлар намуналарининг руйхати тузилди. Ана шунда уч ярим аср мобайнида ер юзидан 60 дан ортиқ ҳайвон ва 100 га яқин кўшлар зоти мутлақо йўқ бўлиб кетганлиги қайд этилди. Бундай мудҳиш ҳолат, айниқса, ўтган асрнинг охирларида жуда ҳавфли тус олган. Афсуски, ҳали ҳам бир қатор ҳайвон турларининг йўқолиб кетиш ҳавфи бор. Жумладан, 120 тур сут эмизувчилар ва 187 тур кўшлар бутунлай йўқолиб кетиши мумкин. Бундай ҳавфни бартараф этиш ҳозирда биринчи навбатдаги долзарб масалалардан ҳисобланади.

Собиқ Иттифоқда 1974-йилда "Қизил китоб" таъсис этилган бўлиб, 1978 йилда "СССР қизил китоби" чоп этилди. Унга 62 тур ва кенжа тур сут эмизувчилари, 63та кўш, 8га амфибия, 21та судралиб юрувчи мавжудотлар киритилган эди. "Қизил китоб"нинг Ўзбекистонга таалуқли жойлари кўпгина олимлар томонидан ишлаб чиқилди. Шуни қайд этиб ўтиш керакки, айрим сабабларга кўра ўсимлик ўз статусини у ёки бу томонга ўзгартириб туриши мумкин. Жумладан, давр ўтиши билан ўсимлик бутунлай йўқолиб кетиши ёки аксинча, кўпайиб муҳофаза қилиш даражасидан чиқиб кетиши мумкин. Шу сабабли ўз-ўзидан "Қизил китоб"ни қайта нашр қилиш зарурияти тўғилади.

Умуман олганда, табиатшунос олимларимизнинг катта, машақатли илмий тадқиқот ишлари, кўзатишлари асосида яратилган Ўзбекистан "Қизил китоб"и сўзсиз табиатимизнинг кўркам дурдоналари, нодир ва ноёб ҳайвонот турларининг сақланиб қолишига дастуриламаллик вазифасини бажарувчи манба бўлиб қолади. Бу китоб ҳозирги барча табиатсеварлар, хўжалик ҳодимлари, илм фаоллари учунгина фойдали китоб бўлиб қолмасдан, балки келажак авлодлар учун ҳам ҳайрли ишлиги билан зарур манба ҳисобланади.

Даврлар ўтиши билан "Қизил китоб" ичида диёримизнинг муҳофаза талаб этувчи ҳайвонот ҳамда наботод намуналарининг сони ўзгариб туриши мумкин. Баъзи йўқолиб кетиш арафасида турган ўсимлик ҳамда ҳайвонот

намуналари турли тадбирлар туфайли кўпаядиган бўлса, улар бу "муқаддас китоб саҳифаларидан ҳоли этилиши, мабодо янги бирор ўсимлик ёки жониворлар муҳофазага муҳтож бўладиган бўлса, улар "Қизил китоб" саҳифаларидан ўрин олиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда "Қизил китоб" да баён этилган муҳофаза қучоғига муҳтож жониворлар ва ўсимликлар яна табиатдан ўз ўринларини эгаллашлари, йуқолиб кетиш ҳавфи чегарасидан ҳоли бўлишлари керак.

Табиатнинг ноёб намуналарини муҳофаза қилишда нафақат мутасадди ташкилотлар, табиат ошуфталари, балки барча кишилар, у ҳоҳ оддий фуқаро, мактаб ўқувчиси, институт талабаси бўлсин, барча бир ёқадан бош чиқариб ушбу ҳайрли ҳамда савобли ишларга фаолият кўрсатишлари лозим. Бунда албатта табиат, билимдонлари, география ва биология фанининг мутахассислари яқиндан ёрдам беришлари керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг қизил китоби. I-II том - Тошкент. 2019
2. Баратов П. Табиатни муҳофаза қилиш. - Тошкент: "Ўқитувчи". 1991
3. Мамедов И.А Основы экологии.- Москва: "Высшая школа". 1996

SUV RESURSLARI VA ULARNI MUHOFAZA QILISH

Turdibekova Z.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Suv yer yuzidagi barcha tiriklik va insoniyat uchun beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy ne'matdir. Insoniyatning eng qadimiy sivilizatsiya o'choqlari ham asosan daryo va suv havzalari yaqinida vujudga kelib rivojlanishi ham bevosita suv bilan bog'liq. Hozirgi kunda dunyo aholisining tez suratlarda o'sishi natijasida ularni suvga bo'lgan ehtiyoji tobora oshib suv tanqisligi global muammoga aylanishiga sabab bo'lmoqda. Jahon suv resurslari ishlab chiqarish, sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishi oqibatida suv resurslarining ifloslanishi va ularning sifat jihatidan o'zgarishi sodir bo'lmoqda. Dunyo suv resurslariga dunyo okeani, quruqlik suvlari (daryo, ko'l, botqoqlik, suv omborlari, muzliklar va yerosti suvlaridan), atmosfera tarkibidagi suvlardan tashkil topgan. Suv resurslari yer yuzasida bir tekis taqsimlanmagan, buning oqibatida ma'lum hududlarda suv taqchilligi kuzatiladi.

Dunyo okeani jami suv resurslarining 96,5%ni tashkil etgani holda uning umumiy maydoni 361 million km² ni, suv hajmi 1338500000 km³ni tashkil qiladi. Hozirgi vaqtda dunyo okeanining 1/3 qismi neft pardasi bilan ifloslangan bo'lib, buning oqibatida okean suvlarining kislorod bilan to'yinishi kamayadi va okeandagi biologik turlarning rivojlanishiga aks ta'sir qiladi va okean suvlarining bug'lanishini kamaytirishi natijasida quruqlikka yog'adigan yog'inlar miqdoriga ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi kunda okean sohillarida joylashgan atom elektr stansiyalaridan ajraladigan radioaktiv moddalar ham suv va undagi tiriklikka katta zarar yetkazadi.

Quruqlik suvlari gidrosferaning 3,5% ini tashkil qilib, shundan 2,5% chuchuk suvlardir. Chuchuk suvlar ham asosan foydalanish qiyin bo'lgan Arktika,

Antarktida, Grenlandiya hududlarida tarqalgan. Insoniyatning chuchuk suvga bo'lgan ehtiyojini ta'minlashda asosiy manba daryolar bo'lib, ulardagi suvning umumiy miqdori atigi 47 ming km³ ni tashkil qiladi. Buning ustiga, bu suvning eng ko'p qismi aholi siyrak yashaydigan dunyoning shimoliy va ekvatorial mintaqa hududlari bo'ylab oqadi va ulardan har taraflama foydalanish qiyin. Chuchuk suvga bo'lgan talab hozirgi kunda o'sib bormoqda jahonda chuchuk suvdan foydalanish hajmi 1950-yil 1100-km³, 1980-1990-yillarda 3300-km³, dan 4100-km³ ga, 2000-yilda 4780-km³ ga yetadi, 2012-yilda esa 5500 km³dan oshib ketdi. Chuchuk suv resurslarining asosiy qismi sanoat va qishloq xo'jaligi uchun sarflanadi. Suv resurslarining ifloslanishiga asosan og'ir sanoat, metallurgiya va kimyo sanoatining ta'siri katta. Undan tashqari qishloq xo'jaligida ishlatiladigan zaxarli pestitsitlar va mineral o'g'itlarning yer osti suvlarining tarkibini o'zgartirishi, suvning sifatini yomonlashishiga olib keladi. Undan tashqari aholi zich joylashgan hududlarda suvlarning oqova va uy-ro'zg'or , maishiy xizmat sohalarining oqova suvlari qo'shilishi natijasida ifloslanmoqda. Bunday holatlar aholi eng zich yashaydigan hududlar bo'yab oquvchi Reyn, Sena, Temza, Dunay, Dnepr, Volga, Don, Missisipi, Nil, Gang, Yanszi kabi daryolarning havzalarida kuzatilmoqda.

Hozir jahonda qurilgan suv omborlarining soni 40 mingdan oshib ketdi. Hozirgi vaqtda jahon aholisining faqat 1/3 qismigina sifatli va yana 1/3 qismi esa, asosan sifatsiz suvni iste'mol qilmoqda. Suvning qudratli kuchi haqida akademik V.I.Vernadskiy shunday yozadi: "Suv bizning sayyoramizning shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynagan. Hech qanday tabiiy kuch o'z ta'siri bo'yicha eng asosiy, eng qudratli, geologik jarayonlarni tartibga solishda suv bilan bellasha olmaydi"¹. Suv tabiatda aylanma harakat qilib, yer yuzasini shakllanishida ishtirok etadi. Suv yuqori issiqlik sig'imiga va past issiqlik o'tkazuvchanlik xususiyatiga ega ekanligi bilan fasl va ob-havoga katta ta'sir ko'rsatadi. Quyoshdan keladigan issiqlikni yutib, yillik va sutkalik harorat o'zgarishlarini tartibga solib boradi.

Dunyo okeanida hozirgi kunda qalqish elektrostansiya mavjud bo'lib u arzon elektr energiya manbaidir. Undan tashqari daryolarga qurilgan gidroelektrostansiyalardan ham arzon elektr quvvati olish mumkin. Sanoat korxonalarida juda ko'p suv sarf etiladi, masalan, 1 tonna po'lat ishlab chiqarish uchun 4000 m³, sintetik benzin olish uchun 50-90 m³, sirka ishlab chiqarish uchun 100 m³, sodalar olish uchun 300 m³, tabiiy shoyi ishlab chiqarish uchun 400 m³, nitrosellyulozalar ishlab chiqarish uchun 1000 m³ suv sarflanadi. Ichish uchun yaroqli suv zaxiralari manbai muzlik va qorlar, yer osti suvlari ko'l va daryo suvlari deb qabul qiladigan bo'lsak unda umumiy chuchuk suv zaxirasi 48 million km³ga yetadi. Dunyo okeanlaridan bir sutka davomida parlangan 875 km³ chuchuk suvning asosiy qismi 775 km³ dunyo okeanlari ustiga, qolgan qismi esa quruqlikka borib yog'adi. Quruqlikning 3%ga yaqin hududini ko'l va daryolar egallagan. Ular gidrosferaning juda kam qismini yoki umumiy suv hajmining 0,41% ini tashkil etadi. Agar faqat shu suvlargina ishlatish uchun loyiqligi hisobga olinsa, chuchuk suv yetishmovchiligi ro'y berishi tabiiy hol ekanligiga shubha qolmaydi. Dunyo aholisining har biriga bir yilda to'g'ri keladigan chuchuk suv miqdori 300-400 metr³ ni tashkil etadi. Hozircha insoniyatning chuchuk suvga bo'lgan talabi asosan

daryolar va ko'llar, yer osti chuchuk suvlari, dengiz va yer osti suvlarini chuchuklashtirish hisobiga qondirilmoqda.

Suvdan samarali foydalanish yo'llaridan yana biri oqar suvlarni hududlararo va mamlakatlararo qayta taqsimlash ishlaridir. AQSH, Kanada, Avstraliya, Hindiston, Xitoy, Meksika, Misr, O'zbekiston va boshqa ayrim MDH davlatlarida oqar suvlarni qayta taqsimlashda katta ishlar amalga oshirilgan. Dengiz suvini chuchitish texnologiyasini kengroq qo'llash ham jahon chuchuk suv resurslaridan samarali foydalanishga olib keladi. Hozirgi paytda Fors qo'ltig'i, O'rta dengiz bo'yi mamlakatlari, Qozog'istonning Kaspiy bo'yi rayonlari AQSHning janubi, Yaponiya, Karib dengizi mamlakatlarida dengiz suvini chuchitish va ulardan foydalanish ishlari kengayib bormoqda. Chuchitilgan dengiz suvidan foydalanish hajmi eng katta mamlakat Kuvayt hisoblanadi. Yer yuzasida tarqalgan chuchuk suv zaxiralari 20-25 milliard kishining ehtiyojini qondirish uchun yetarli bo'lsada chuchuk suv yetishmovchiligi dunyoning ko'plab mamlakatlarida kuzatilmoqda. Suv resurlarini muhofaza qilish uchun global isishni oldini olish kerak, buni oldini olmasak muzlikar erib chuchuk suv zaxirasining kamayish holatlari kuzatilishi mumkin. Undan tashqari sanoatdan chiqadigan oqova suvlarni suv havzalariga tozalab oqizish maqsadga muvofiq. Qishloq xo'jaligida asosan maydon birligida hosildorlikni oshirish chora tadbirlarini ko'rish, sug'orishning tomchilab sug'orish texnologiyasini joriy etish va mazkur texnologiyani joriy qilgan davlatlarga imtiyozlar berish, aholi va har xil tashkilot va muassasalar, ommaviy axborot vositalarida suvdan to'g'ri va oqilona foydalanish bo'yicha tadbirlar o'tkazish, o'rmonlarning maydonini yanada kengaytirish, buning natijasida yer osti suvlari sathini va zaxirasini meyorida saqlab turilishi, bir gap bilan aytganda barcha aholini sifatli ichimlik suvi bilan ta'minlash asosiy maqsad hisoblanadi.

ҚИЗИЛҚУМ ЧЎЛИДА ТАБИЙ РЕСУРСЛАР ДЕГРАДАЦИЯСИ ВА УЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШ ЙЎЛЛАРИ

**Назаров Х.Т., Қаршибоева Ш.Ғ.
Самарқанд давлат университети**

Аннотация: Мақолада Қизилқум чўли табиий ресурслари хусусан яйловларининг экологик ҳолатига тўхталиб ўтилган бўлиб, келажакда яйловлар деградациясини олдини олиш юзасидан таклиф ва тавсиялар берилган бўлиб, экологик ҳолатни оптималлаштириш борасида амалга ошириш зарур бўлган чора - тadbirlar батафсил баён этилган.

Калит сўзлар: аллювиал, шамол дефляцияси, бархан, жўякли қумлар, ўзан, эрозия, чифиртошли, донадор, генезис, тепасимон, қоқ.

Қизилқум қурғоқчил чўл ҳудуди ҳисобланиб, Евросиёнинг ички қисмида жойлашган қумли чўл. Майдони 309 минг км кв бўлиб, ҳудудининг йириклиги жиҳатдан Қорақумдан кейинги ўринда туради. Қизилқум океанлардан узоқда бўлганлиги сабаб, нафақат Ўрта Осиёнинг, Ўзбекистоннинг ҳам қурғоқчил

худудларидан ҳисобланади. Қизилқум чўли Амударё ва Сирдарё дарёлари орасида жойлашган. Қизилқум чўли шарқда Мирзачўл, Нурота ва Зиёвуддин тоғлари, ғарбда, шимоли-ғарбда Орол денгизи ва Орол чўллари билан чегарадош. Қизилқум чўли Ўзбекистон, Қозоғистон, қисман Туркманистон давлатлари худудига кириб борган.

Қизилқумнинг шимоли-ғарбининг денгиз сатҳидан баландлиги 60 метр, жануби-шарқи эса 250-300 метр атрофида. Бундан кўриниб турибдики, чўл худуди жануби-шарқдан шимоли-ғарбга томон пасайиб боради. Айнан шу қисмида Мингбулоқ ботиғи мавжуд бўлиб, унинг туби денгиз сатҳидан -12 метр паст. Қизилқумда қадимги дарё ўзанлари мавжуд. Жанадарё, Окчадарё, Дарёсой, Махандарё шулар жумласидандир. Жанадарё Сирдарёнинг, Окчадарё Амударёнинг, Дарёсой ва Махандарё Зарафшон дарёсининг қадимги ўзанларидир.

Ҳозирда Қизилқумда доимий оқар сув йўк. Фақат баҳор ойларида вақтинчалик оқадиган сойлар мавжуд бўлиб, шимоли-ғарбга яъни паст қисмига қараб оқади. Сирдарё ва Амударё дарёлари ҳам шу йўналишда оқиб, қуйи этакларида катта майдонли аллювиал текислик рельефини ҳосил қилади. Инсон фаолияти жараёнида худуднинг бу хусусиятини ҳисобга олиш зарур. Акс ҳолда қилшоқ хўжалиги учун ерни ўзлаштиришда, ирригацион каналларни қуришда қийинчиликлар туғдиради. Сув оқими қийинлашади, теварак атрофдаги ерлар шўрланади.

Қизилқум чўли рельефи қумли, барханли, қумли-чирғиштошли, қум дўнглари, тақирлар, қум-гилли юзадан иборат текисликлар, паст тоғлар ва мавжуд паст тоғлар оролиғи ботиқларидан ташкил топган. Қизилқум чўлининг ер юзаси рельефининг шакланиши турли даврларга тўғри келади. Масалан, Шимолий Қизилқум ер усти тузилиши Марказий Қизилқумникидан фарқ қилади. Шимолий Қизилқум кенг текис юзадан иборат. Ушбу қисмидаги туб жинслари учламчи давр даврдан кейин ҳосил бўлган аллювиал гили қумлоқ жинслар қоплаб ётади. Бу жинслар Сирдарё ва Амударёнинг қадимги оқизик жинслари ҳисобланади. Ҳозирда бу жинслар шамол дефляцияси туфайли тўзиб кетган. Бунинг оқибатида Шимолий Қизилқумда жўякли - тепали қумлар кўп ҳосил бўлган. Марказий Қизилқум ер усти тузилиши қалин қум билан қопланган. Бу қум қоплами Қизилқумнинг шимолидаги ва жанубидаги қум ётқизиклари бир - биридан фарқ қилади.

Марказий Қизилқумнинг қум ётқизиклари учламчи давр ва бўр даврининг туб жинсларининг емирилишидан пайдо бўлган. Марказий Қизилқум жинслари шунинг учун донадор. Агар бу ерга ташқи муҳитдан таъсир этилса, донадорлар тирқираб, кўчма қумлар кўринишига ўтади.

Жанубий Қизилқумнинг катта қисмини аллювиал текисликлар ишғол этгани учун, қум гилли жинслар худудни эгаллаб ётибди. Юқорида ҳам айтиб ўтганимиздек, Қизилқумнинг қум рельефининг келиб чиқиш генезиси турлича. Шу сабаб худуднинг қум рельефининг келиб чиқиш хусусиятларини маълум вақт давомида чуқур ўрганиш керак. Қизилқумнинг жанубий қисмида қадимги дарё ўзанлари ҳали ҳам учраб туради. Ўзанлар атрофида қадимги

аллювиал ётқизиклари кенг тарқалган. Бу хууд алоҳида ландшафт манзарасини ҳосил қилади. Аллювиал жинслар мавжуд бу хуудлар ер ости сувлари яқин. Ушбу хусусият бу хуудларда юлғун яхши ўсишига сабаб бўлади. Юлғун аллювиал текислик юзасини шамол дефляцияси сақлайди.

Қизилқумнинг шимоли – ғарбий қисмида жойлашган Табақум, Тошқудуқ, Кимренқум, Сондуқли, Тоштоққум, Учқум массивлари катта қисми туб жинсларнинг емирилишидан ҳосил бўлган. Бу қумли массивлар асосан жўякли қум рельефини ташкил этиб, нисбий баландлиги Бу қумли массивлар асосан жўякли қум рельефини ташкил этиб, нисбий баландлиги 4-15 метрдан ошмайди. Жўякли қум шакллари жойлашуви асосан шимоли-шарқдан жануби-ғарбга томон йўналган. Жўякли қум оралиғи кенг ясси текисликлар мавжуд бўлиб, текисликлар юзасини тақир ерлар қоплаб ётибди.

Қизилқум чўлида ўсимликлар билан яхши беркитилган тепасимон қумликлар ҳам ҳарактерлидир. Бундай тепасимон қумликлар баландлиги 3-4 метрга тенгдир. Тепасимон қумликлар юзасида саксовул, черкез, қандим каби чўл ўсимликлари анча яхши ўсади. Шунинг учун ҳам бу ўсимликлар атрофида тепасимон қум рельеф шакллари ҳосил бўлган. Бу хусусият қумларнинг емирилиб учуриб кетишидан асрайди. Тепасимон қумликлар юзаси яхши мустаҳкамланганлигидан бу ерда ҳатто чорва молларини боқса бўлади.

Қизилқумнинг ғарбий қисмида, Амударё ўнг қирғоғи бўйлаб кенг тарқалган барханлар учрайди. Бу ерда барханларнинг вужудга келишига асосий сабаб инсонлар томонидан ўсимлик қопламнинг пайхон қилинишидир. Барханлар чеккалари бирлашиб, бир неча километргача чўзилиб, барханлар занжирини ҳосил қилган. Бархан қумларининг баландлиги 10 метргача, айрим жойларда эса 15 метргача етади.

Қизилқум чўлининг атрофлари ёпик ва қуруқ бўлган Мингбулок, Оёқоғитма, Қорағота каби ботиклари алоҳида ажралиб туради. Қизилқум чўлидаги шулар каби аксарият ботиклар теварак атрофидаги хуудга нисбатан 100 метрдан паст. Бундай ботиклар диаметри ҳам анча катта. Қиш ва баҳор ойларида ёққан ёғинлар ботикларга тўпланади. Ёзда эса тўпланган сувлар буғланиб, ботиклар тубида туз қатламларини юзага келтиради. Бу тузлар кўтарилиб, тупроқ ва лойка жинслар билан араллашиб қора балчиқ ҳосил қилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Сирдарё, Амударё ва Зарафшон дарёларининг қадимги ўзанлари ҳосил қилган аллювиал текисликлар шамол дефляцияси туфайли емирилиб қум тўзонли ерларга айланиб бормоқда. Қадимги ўзанлар қирғоқларида юлғун ўсимлигининг ўсиши дарё ўзанларининг аниқроқ кўринишига сабаб бўлмоқда. Лекин кўп жойларда қуруқ дарё ўзанларининг қирғоқлари шамол эрозияси туфайли емирилиб кетган ва улар қум уйумлари остида қолиб кетган. 1917 йилга қадар Қизилқум асосан чорва моллар ҳайдаб боқиладиган яйлов сифатида фойдаланиб келинган. Яйловдан нотўғри фойдаланиш ҳисобига Қизилқумда қум кўчкиларини кўчириб келтиришига сабаб бўлди ва натижада ўнлаб қишлоқлар қум тагида қолиб кетган. Кўчма қумлар Бухоро воҳасидан суғориб экиладиган катта-хуудларини ҳам босган.

Шунингдек қадимги Рометан шаҳри, Варданзи қаласи кўчма қумлар остида қолиб кетган. Айни пайтда Қизилқум ерларида жуда кенг кўламда халқ хўжалигининг турли соҳалари бўйича ўзлаштириш ишлари амалга оширилмоқда. Жанубий Қизилқумда узунлиги 150 км эни эса 4-5 км келадиган саксовул, қандим, черкез, қуёнсуяк каби саҳро ўсимликларидан иборат ўрмон ихотазорлари вужудга келтирилди. Натижада Жанубий Қизилқумдаги асрлар давомида кўчиб ётган қумлар олди олинмоқда. Шунинг учун Қизилқум ер усти рельефидан тўғри фойдаланиш табиатни муҳофаза қилишда муҳим масалалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Қизилқумнинг шимоли-ғарбида жўякли қум рельефи кўп тарқалган. Ерлар бир неча юз километрга чўзилиб ётади. Қум тизмалари оралиғи кенг тақир ерлардан иборат. Уларни «қоқ» деб аташади. Қоқ жойлардан қудуқ қазиб чорва молларига сув чиқариб берилади. Чорва молларни боқиш жараёнида тизмали қумларни пайхон қилмаслик чораларини кўриш зарур. Кучли шамоллар эсган пайтда қумликлар оралиғи чорва моллари паналайдиган яғона жой ҳисобланади. Шунинг учун саҳро шароитида тизмали қум рельефларини муҳофаза қилиш муҳим амалий аҳамиятга эгадир.

Қизилқумдаги уйма қумлар, тепасимон қумлар, бархан қумлари тарқалган ҳудудлардан нотўғри фойдаланиш қум кўчкинларига олиб келади. Шунинг учун бу ҳудудларда чорва молларини боқиш режали равишда, яйлов сифимиға мос ҳолда олиб борилиши лозим. Мол боқишда фасллар бўйича яйловлардан фойдаланишнинг илмий асосланган режаларига амал қилиши керак. Масалан яйловга молларни кўпроқ баҳор, куз ойлари боқилса ердаги намгарчилик қумларни кўчишига йўл қўйилмайди.

Қизилқум чўли ҳудудининг кенгайиб бориши ҳам табиий, ҳам антропоген хусусиятга эгадир. Биз инсон фаолияти давомида ҳудуддан қишлоқ хўжалиғид, чорвани боқишда тўғри фойдаланишимиз лозим. Табиий ҳолда ўсган саксовулзорларга тегмаслик, уларни илдизи билан қўпориб олмаслиғимиз лозим. Қум кўчкилари мавжуд аҳоли фойдаланадиган ҳудудларга яқин қисмларида, қумларни кўчишини олдини олувчи ихотазорларни кенгайтириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиб, амалиётга ккпроқ жорий этиш зарур. Келажак авлодга ҳам бу ҳусусда тушунчалар бериш ва уларга буни чуқур ўргатиш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абарутов Б.Д. Пастбищный тип функционирования степных и пустынных экосистем. М; 2006. Успехи современной биологии, 2006, Том 126 (с 435-447)
2. Амелин И.С. Об улучшении пустынных и полупустынных пастбищ Средней Азии. Бюлл. Внии каракулеводства 1941 N.4 (с49-64)
3. Махмудов М.М., Қоракўлкилик яйловларнинг ҳозирги ҳолати ва истиқболли фитомелиорантларни танлашнинг асосий критерийлари. Чўл-яйлов чорвачилигини ривожлантириш муаммолари. Самарканд 2005,187-189 б.

4. Мухаммедов Г.М. Улучшение пастбищ центральных Карамкумов. Ашхабад, Ылым, 1979. 214с.
5. Нечаева Н.Т. Мосолов И.А. Основные положения и методика составления планов использования пастбищ с пастбищеоборотами в овцеводческих колхозах и совхозах Туркменистана. Ашхабад, изво АН ТССР, 1954.
6. Раббимов А. Биологические особенности и селекция изеня *Kochia prostrata* (L) Schard в аридной зоне Узбекистана. Автореф. канд. дисс. Ленинград.1989, 17с.
7. Петров М.П. Пустыни земного шара Л., «Наука» 1973, 435с.
8. Шамсуддинов З.Ш. Создание долголетних пастбищ в аридной зоне. Средней Азии. Ташкент: Фан, 1975, 176с.

ARAL TEŃIZINIŃ QURǴAWINA BAYLANISLI QUBLA-SHIǴIS BÓLIMINIŃ TÁBIYIY KOMPLEKSLERINIŃ ÓZGERIWI

Iskenderov A., Bazarbaev M.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Aral teńizi Orta Aziyadaǵı eń úlken duzlı kól. Aral teńizi maydanınıń yarımınan kóbirek qubla-batıs bólimi Ózbekstan, arqa-shıǵıs bólimi Qazaqstan shegarasında jaylasqan. XX ásirdiń 60-jıllarına shekem Aral teńiziniń maydanı atawları menen qosa esaplaǵanda ortasha 68 mın km² di quraǵan. Teńiz úlkenligine kóre dúnyada Káspiý teńizi, Joqarı kóli, Viktoriya kólinen keyin tórtinshi, Evraziya materiginde Káspiý teńizinen keyin ekinshi orında edı. Teńiz arqa-shıǵıstan qubla-batısqa sozilǵan. Basseyniniń maydanı 69 mın km², suwınıń kólemi 1000km³, ortasha shuqırlıǵı 16,5 m átirapında ózgerip turǵan. Basseyniniń úlkenligi ushin teńiz dep atalǵan [4:92-94].

2017-jılı 29-sentyabr kúni Xalıq-aralıq Press-klubdıń náwbettegi konferenciyasında AQSH tın Ózbekistandaǵı elshisi Pamela Spratlen Ózbekistan Prezidenti Shavkat Mirziyoyevdiń BMSH minberinen turıp, Aral máselesin kótergeni orınlı bolǵanlıǵın aytıp ótti. «Men ózim Aral teńizine barıp ol jerdegi ashınarlı jaǵdaydı óz kózlerim menen kórip keldim. Aral teńizi bul tek Ózbekstannıń ǵana emes, bálkim pútkil Oraylıq Aziyanıń mashqalası» dep aytıp ótti. Shinında da Aral házirgi waqıtta Oraylıq Aziyanıń tiykarǵı mashqalalarınıń birine aylanıp qaldı [5].

Aral teńizinde ázel-ázelden suw qáddi kóterilip hám páseyip turǵan. Teńizdiń shuqırlıǵı tereń bolmaǵan. Tereń orınları batıs bóliminde jaylasqan. Qaraqalpaqstan Ústirtine jaqın jerde shuqırlıǵı 69 m ge shekem jetken. Teńizdiń sayız orınları onıń qubla, qubla-shıǵıs hám shıǵıs táreplerine tuwrı kelgen. Aral teńizi qurǵaqlıqlarınıń morfologik dúzilisi júdá quramalı. Olar bir-birinen bazı qásiyetleri menen parıqlanadı. Arqa bólimi balent ayırım jerleri pás, shuqır qoltıqları bar. Shıǵıs bólimi pás, qumlu, júdá kóp mayda qoltıq hám atawları bolǵan. Qublası Ámiwdárya deltasınan ibarat. Batıs bólimi kem tilkimlengen bolıp Ústirt shinklerinen quralǵan [6].

Теңizde 300 den artıq atawlar bolǵan. Olardıń 80% ti teńizdiń qubla-shıǵıs bóliminde jaylasqan. Bulardan eń úlkenleri Kók aral maydanı 273km², Vozrojdeniye maydanı 216km² hám Barsakelmes maydanı 133km²bolǵan. Teńizge Ámiwdárya menen Sırdárya quyǵan. XX ásirdiń 60-jıllarına shekem jılına Ámiwdáryadan 38,6 km³, Sırdáryadan bolsa 14,5km³ suw quyılǵan. Suw balansında jawınlar da belgili dárejede orın iyelegen. Teńiz akvatoriyasına jılına 82-176 mm jawın jawǵan. Átiraptan teńizge jılına 5,5km³ kólemdegi jer astı suwlarında qosılıp turǵan. Teńiz shól zonasında jaylasqanlıqtan onıń betinen hár jılı 1 m qalıńlıqtaǵı suw puwlanǵan. Bul bolsa keyingi waqıtta teńizge dáryalar alıp kelgen suw, jawın hám jer astı suwlarınan kóp muǵdarda. Sonıń ushın klimatlıq ózgerisler nátiyjesinde teńiz suwınıń qáddi jıllar dawamında ózgerip turǵan. Mısalı, 1785-jıldan teńizde suw qáddi kóterile baslaǵan bolsa, 1825-jıldan baslap páseygen, 1835-1850-jıllarda jáne kóterilgen, 1862-jılı bolsa jáne páseygen. Nátiyjede Kók aral 1880-jılda yarım atawǵa aylanıp qalǵan. 1881-jılı suw qáddi páseygen. 1885-jıldan Aral teńizinde suw qáddi jáne kóterile baslaǵan. 1899-jılǵa kelip Kók aral yarım atawı atawǵa aylanǵan. Songı bir yarım ásir dawamında teńiz suw qáddi bir qansha ózgergen. Suw qáddiniń jıl dawamında ózgerip turıwı Ámiwdárya hám Sırdáryanıń báhár, jaz máwsimlerinde tasıp aǵıwı menen baylanıslı. Báhárgi jawınnan da teńiz qáddi kóteriledi. Suw qáddiniń jıl dawamında ózgeriw amplitudası ortasha 25 sm ge teń bolǵan. Suwınıń duzlılıǵı ortasha 10-11promille edi. Suwdaǵı dúzlardıń kóp bólimin as duzı hám sulfatlı magniy duzı quraydı. Teńiz suwınıń ximiyalıq quramına kóre, suwı Káspiý teńizi suwına uqsas. Aral teńizi suwınıń quramındaǵı duz 11mlrd tonna ǵa jaqın dep esaplanadı [7].

Teńiz suwı tiykarınan oraylıq bóliminde júdá tınıq . Suwı kóbinese qısta tınıq boladı. Jaz aylarında 24 m shuqırılıqqa shekem teńizdiń túbi kórinetuǵın bolǵan. Ámiwdárya menen Sırdáryanıń quyılıw jerlerinde suwı ılaylı. Teńiz dekabr ayınıń ortalarınan mart ayınıń aqırına shekem muzlaytuǵın bolǵan. Teńizde navigaciya máwsimi 7 ay dawam etken. Aralsk hám Moynaq sıyaqlı úlken portları xızmet kórsetken. Teńiz átirapında xalıq kem bolǵan. Jergilikli xalıq tiykarınan balıqshılıq hám az muǵdarda diyxanshılıq penen shuǵıllanǵan [6].

Aral teńizin birinshi bolıp A.I.Butakov 1848-1849-jıllarda izertlegen hám kartaǵa kirgizgen [7].

Teńiz suwınıń qáddi Ámiwdárya hám Sırdárya suwınıń rejimi menen baylanıslı. Bul eki dárya suwı suwǵarıwǵa qansha kóp sarıplansa, teńizde suw sonsha muǵdarda kemeyip barǵan. Ásirese XX ásirde 60-jıllarınan suwǵarılatuǵın egin maydanlarınıń keńeytiriliwi nátiyjesinde teńizge Ámiwdárya hám Sırdáryadan quyılatuǵın suw muǵdarı jıldan-jılǵa azayıp bardı. Aqibetinde teńizde suw qáddi keskin túrde páseyip ketti. Teńiz suw qáddiniń páseyiwi menen qurǵaqlıq sızıǵı 100km den artıqraq aralıqqa arqaǵa shegindi. Bulardıń hámmesi teńiz hám átirapındaǵı ayaqlarda ósimlik hám haywanat dúnyasınıń qırılıp ketiwine sebeb boldı. Jergilikli klimat ózgerdi, jaz ıssıraq, qıs bolsa qurǵaq hám suwıq bola basladı. Ámiwdárya hám Sırdárya suwınan naduris paydalanıwdıń áqibetinde XX ásir aqırında 3 mlınnan kóbirek xalıq jasaytuǵın bul úlkede “Aral apatshılıǵı” dep atalǵan global ekologiyalıq mashqala júzege keldi. Teńiz ultanında 4 mln gekardan artıq

maydandı iyelegen jas Aralqum shóli payda boldı. Bul shól mayda duz hám topraq penen qaplangan. Samal kúshli eskende duz hám topıraqlardan ibarat shań hawağa kóterilip, uzaq aralıqlarğa tarqaladı. Bul mashqalanı sheshiw jolında kóplegen sharalar kóridi [6].

Birinshi Prezidentimiz Islam Karimov Aral apatshılıǵı mashqalasın eń dáslep BMSH Bas assambleyasınıń 1993-jıl 28-sentyabrda bolıp ótken 48-sessiyasında alıp shıqqan hám jáhán jámiyetshiliginiń itibarın Aral teńizi máselesine qaratqan edi [5]. Aral apatshılıǵınıń unamsız áqibetleri kúshli tásir kórsetip atırǵan mámleket wákileri BMSH Bas assambleyanıń 1995-jıl 24-oktyabrdaǵı 50-sessiyasında jáhán jámiyetshiligine Aral teńizi hám Aral boyı úlkesi apatshılıǵı tuwrısında járdem sorap múrájat qıldı [5]. Birinshi Prezidentimiz Islam Karimov BMSH nıń átirap ortalıq dásturi boyınsha Aral teńizi hám Aral boyı máseleleri boyınsha keńesin shólkemlestiriw ideyasın alǵa súrdi. Bunıń nátiyjesinde 1995-2012-jıllarda Aral boyı úlkesine ulıwma kólemi 1,1mlrd dollardan artıq Xalıq-aralıq donorlıq járdemi kórsetildi. Bunnan tısqari Oraylıq Aziya mámleketleriniń óz qarjıları esabınan Aral teńizi basseyni mámleketlerine járdem kórsetiw boyınsha eki dástúr ámelge asırıldı. Usınnan Aral teńizi basseyninde suw resursların birgelikte basqarıw mexanizmlerin rawajlandırıw, ekologiyalıq apatshılıq jerlerin qayta tiklew, xalıqtı taza ishimlik suwı menen táminlew, salamatlıqtı jaqsılawǵa tiyisli kóplegen isler ámelge asırıldı [6].

Házirgi waqıtta Aral teńizi global mashqala sıpatında pútkil dúnya alımları tárepinen hár tárepleme úyrenilmekte. Teńizdi tereńrek úyrenen alımlar ondaǵı jaǵdaydıń jaqsılanıp atırǵanlıǵın atap ótpekte. 2013-jıldıń iyun ayında Rossiya ilimler Akademiyası Okeanologiya institutı direktor orınbasarı Pyotr Zavyalov Aral teńizi jaǵdayınıń bir qansha jaqsılanǵanı, sonday-aq suw qáddiniń tómenlew jaǵdayı ástenleskeni haqqında bayanat jazadı. Izertlewlerden málim bolıwınsha, suwdıń kólemi kishireyip ketkenlikten puwlanıwda óz-ózinen kemeygen. Sonday-aq Astanada Qazaqstan milliy geografiya jámiyeti QazaqGeonıń «Ullıtaw-Aral» ekspediciyasına juwmaq jasıldı. Ilimpazlardıń pikirinshe shól artqa sheginbekte, Aral teńizi ástelik penen tiklenbekte, dep xabar qılmaqta. 30 adamnan ibarat usı ekspediciyanı shólkemlestirip, kúndizi +40°C dárejelik ıssıda, 4000km den ziyat aralıqtı basıp ótken. Olar kóplegen atawlarǵa barıp ekologiyalıq apatshılıq áqibetlerin óz kózleri menen kórdi. Barsakelmes atawı, Arqa araldı úyrenip bul jerlerdiń jaǵdayın barıp kórgen. Usınıń menen birge ilimiy xızmet saparda qatnasqan gidrobiologlar Aral teńizindegi ekologiyalıq shárayat birqansha jaqsılanǵanlıǵın aytıp ótken [5].

Hár jılı awıl xojalıǵında egiletuǵın eginler ishinde suwdı kóp talap qılatuǵın atap aytqanda salı, mákke, júweri sıyaqlı eginler kólemin basqıshpa-basqısh qısqartıp barıw hámde onıń ornına suwdı az talap etetuǵın jońıshqa, gúnji sıyaqlı eginler kólemin kóbeytiw arqalı olardıń ornın toltırıp barıwımız kerek. Suwdı kóp talap etetuǵın eginlerdi ekken jaǵdayda da olardı suwǵarıwdıń jańa texnologiyalardı (tamshilatıp suwǵarıw) qollaǵan halda suwdıń bir tamshısında ısırap qılmay paydalanıwımız zárúr. Sonday-aq teńizdiń ultanındaǵı jerlerge seksewiller egiwdi

turaqlı ráwishte ámelge asırıp olardıń kólemin jıldan-jılǵa kóbeytip barsaq bul aymaqdaǵı shorlı qumlardıń joqarıǵa kóterilmewine bir qansha paydası tiyedi.

Bunday islerdi qısqa waqıt ishinde ámelge asırıw qıyın álbette, biz ushın keregi nátiyje, sonıń ushın bunday iygilikli islerdi ámelge asırıw arqalı suwdı iláji barınsha tejew hám Aral teńizine túsetuǵın suwdıń kólemin arttırıw. Bul isler kóp waqıttı talap qılsada álbette Aralımız qayta tikleniwine óz úlesin qosadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Sh. Mirziyoyevdıń 2017-jıl 29-sentyabr kúni bolıp ótken xalıq-aralıq Press-klubdıń konferenciyasındaǵı bayanatı.
2. I. Karimovdıń BMSH Bas Assambleyasınıń 1993-jıl 28-sentyabrda bolıp ótken 48-sessiyasındaǵı bayanatı.
3. I. Karimovdıń BMSH Bas Assambleyasınıń 1995-jıl 24-oktyabrdaǵı bolıp ótken 50-sessiyasındaǵı bayanatı.
4. Rafiqov A., Vahobov H., Qayumov A., Azimov Sh. “Ámeliy geografiya” Tashkent, 2013 j.
5. www.aralconf.uz
6. www.ziyonet.uz
7. www.google.uz

QARAQALPAQSTANNIŃ GEOEKOLOGIYALIQ MASHQALASI HÁM ONIŃ XALIQTIN DEN-SAWLIGINA TÁSIRI

Eshimbetova G.T.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Ózbekstanda júrgizilip atırǵan social-ekonomikalıq reformalar negizinde xalıqtıń salamatlıǵı baslı orında turadı. Buni ásirese elimizdegi sońǵı jıllarda ámelge asırılıp atırǵan keń kóleimli jumısları nátiyjelerinde kóriwimiz múmkin. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoyev tárepinen xalıqtıń salamatlıǵına úlken itibar qaratıp, 2021-jıldı “Jaslardı qollap-quwatlaw hám xalıq salamatlıǵın bekkemlew” jılı dep belgilewi bunıń ayqın mısalı sıpatında aytıǵa boladı. Elimizde bunday is-ilajlardıń ámelge asırılıwı keleshek áwlatqa salamat turmıs táriziniń qalıplesiwi ushın tiykar bolıwı sózsiz.

Ózbekstannıń tábiyiy-klimatlıq sharayatı hám onıń aymaqlıq ózgeshelikleri respublikamız nozogeografiyalıq jaǵdayı, yaǵnıy xalıqtıń keselleniw dárejesine tásir etedi. Bul jaǵınan Qaraqalpaqstan Respublikası Ústirt platosı, Qızılqum shóli, Ámiwdárya deltası hám eń baslısı Aral teńiziniń qubla bóliminde jaylasqanlıǵına baylanıslı ekologiyalıq jaǵday quramalı bolǵan elimizdiń klimatı keskin kontinental bolǵan arqa-batis bóliminde jaylasqan. Regionda ótken ásirdeń 60-jıllarınan baslap qurıp baratırǵan Aral teńiziniń keltirip ótiw orınlı. Bárshemizge belgili bolǵanıday ótken ásirdeń ekinshi yarmınan baslap insan tásirinde Oraylıq Aziyada paxtashılıqtı rawajlandırıw maqsetinde regiondaǵı shól hám dalalardı ózlestiriw ushın hádden tısqarı kóp suwdı paydalanıw aqıbetinde Aral teńiziniń deregi esaplangan Ámiwdárya hám Sırdárya suwınıń tiykarǵı bóliminiń awıl xojalıǵı maqsetleri ushın sarıplanıwı teńizge rejimdegi suwdıń jetip barmawına sebepshi boldı.

Usı processler barısında kelip shıqqan ekologiyalıq mashqala eń aldı menen Qaraqalpaqstannıń tábiyatına unamsız tásir etpekte. Ekologiyalıq mashqala – insannıń tábiyat penen ózara baylanısı nátiyjesinde júzege keletuǵın process bolıp tabıladı. Regionnıń tábiyatı túpten ózgerislerge ushıradı hám bul unamsız jaǵday dawam etpekte. Usı ekologiyalıq jaǵday tekǵana awıl-xojalıǵındaǵı egislik jerlerdiń isten shıǵıwına, olardıń meliorativlik jaǵdayınıń páseyiwine, jaylawlarda tábiyiy ót-shóp ónimdarlıǵınıń azayıwına tásir etip qalmastan, al respublikanıń demografiyalıq jaǵdayında óziniń unamsız tásirin tiygizbekte. Bul processti basqa regionlarǵa qaraǵanda xalıq migraciyasınıń unamsız aqıbetleriniń joqarılıǵı, ólim dárejesi, ásirese balalar óliminiń joqarılıǵı, sonday-aq hár qıylı juqpalı kesellik túrleri hám olar menen kesellenenler sanınıń kópiginde kóriwimiz múmkin. Qaraqalpaqstanda demografiyalıq processler hám olardaǵı ózgerisler analiziniń nátiyjeleri joqarıdaǵı kerı processlerdiń arqadan qublaǵa barǵan sayın, yaǵnıy Aral teńizinen alıslaǵan sayın pariq etip barıwın kórsetedi.

Respublikada xalıqtıń joqarı dárejedegi keselleniwi hám kesellik túrleriniń kóbeyiwi tikkeley Aral teńiziniń qurıǵan túbinen atmosferaǵa kóterilip atırǵan shań hám tuzlardıń táhiri, sonday-aq ishimlik suwınıń talapqa tolıq juwap bermewine de baylanıslı bolmaqta. Bárshemizge belgili ótken ásirniń aqırınan baslap regionnıń tiykarǵı mashqalalarından biri xalıqtı sapalı ishimlik suwı menen támiyinlew bolıp kelmekte.

2019-jıl maǵlıwmatlarına qaraǵanda Qaraqalpaqstanda xalıqtıń ishimlik suw támiynatı 54,6%, al awıllıq orınlarda bul kórsetkish 25,3%-ti quraydı. Sońǵı jılları elimizde bul másele boyınsha bir qatar unamli ámeliy jumslar alıp barılıwı nátiyjesinde xalıqtıń ishimlik suwı menen támiyinleniwi biraz jaqsılangan bolsada bul elege shekem tiykarǵı mashqala sıpatında qalmaqta. Usı mashqalanıń keskinligi birinshiden, region xalqınıń kópshilik bólimi oraylastırılǵan ishimlik suwı menen támiyinlenbegenligi, ekinshiden barlarınıń da sapası talap dárejesine juwap bermeydi. Qaraqalpaqstannıń awıl xalqı ishimlik suwı sıpatında qubla hám oraylıq bólimlerde kóbirek baspa kranlardan, al arqa rayonlarda bolsa jap hám salma suwlarınan paydalanıp kelmekte [4].

Ilimpazlardıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda Qaraqalpaqstanda 2000-2010 jılları oraylastırılǵan suw támiynatınan xalıqqa jetkerip berilip atırǵan ishimlik suwınıń 30%-i talap dárejesine juwap bermeydi. Taxtakópir hám Nókis rayonlarında bul kórsetkishler 95%-ke shekem jetiwi múmkin. Shomanay, Ámiwdárya hám Beruniy rayonlarında xalıqtıń 20-22%-i ǵana oraylastırılǵan ishimlik suwı menen támiyinlengen edi [5].

Qaraqalpaqstan xalqınıń sanı 01.01.2020-jıl maǵlıwmatları boyınsha 1869,7 mın adam. Xalıqtıń tıǵızlıǵı 1 km² maydanǵa 11,2 adamdı quraydı. Xalıqtıń hár 10 mın adamǵa keselleniwi 4,7 mın adamǵa; ulıwma xalıqtıń tuwılıwshılıǵı 22,1; ólim kórsetkishi 4,5 promilleni quraydı [4].

Búgingi kúnde respublika xalqı arasında tuberkulyoz, kem qanlıq (anemiya), juqpalı ishek kesellikleri, bawır hám ót qalta kesellikleri eń kóp ushıraydı. Bul kórsetkishler boyınsha Qaraqalpaqstan elimizde joqarı orında turadı hám ortasha kórsetkishten joqarı esaplanadı. Sonıda aytıp ótiw tiyis, region elimizdeki

tuberkulyoz keselligi menen baylanıslı ólim hám keselleniw dárejesi boyınshada joqarı orında turadı [3].

Qaraqalpaqstanda xalıqtıń ulıwma keselleniwi 2020-jılı hár on mıń adamğa 4680 adamdı quradı. Bul kórsetkish boyınsha rayonlar hám qalalar bir-birinen keskin pariq etip, Qońırat, Moynaq, Taxtakópir rayonlarında respublikanıń ortasha kórsetkishinen joqarı bolǵanlıǵı belgili [4].

Juwmaqlap aytqanda Qaraqalpaqstannıń nozogeografiyalıq jaǵdayı hám xalıqtıń keselleniw dárejesi aymaqlıq ózgesheliklerdi payda etedi. Bunı xalıqtıń keselleniw dárejesiniń arqadan qublaǵa barǵan sayın, Aral teńizinen alıslaǵan sayın ózgerip barıwında kóriwimiz múmkin. Usı processke tikkeley Aral teńiziniń qurıp barıwı menen teńiz ultanınan atmosferaǵa kóterilip atırǵan shań hám tuzlar tásir etpekte. Sonday-aq, regionnıń kópshilik bólimlerinde ishimlik suwı gigienik talaplarǵa tolıq juwap bermeydi. Usı máselelerdi ilimiy jaqtan izertlew hám respublikanıń social-ekonomikalıq rawajlanıw dástúri ushın usınıslardı islep shıǵıw regionda xalıqtıń salamatlıǵın kóteriwda áhmiyeti úlken boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Атаниязова О.А. и др. Аральский кризис и медико-социальные проблемы Каракалпакстана. // -Нукус, 2001.
2. Икрамова Н. Минтақа экологиясини тартибга солиш муаммолари, Тошкен, “Фан”, 47б.
3. Комилова Н.К., Солиев А.С. Тиббиёт географияси. – Ташкент, 2005. – 159с.
4. Қорақаалпоғистон Республикаси паспорти. –Нукус, 2020
5. Турдимамбетов И. Проблемы и пути улучшения нозоэкологической ситуации в Республике Каракалпакстан. Узбекистон география жамияти ахбороти. 42 жилд.
6. Экология хабарномаси. №3(84) 2008.

SUV RESURSLARIDAN FOYDALANISH VA ULARNI MUHOFAZA QILISH

Sobirov M.M., Yo'ldasheva N.Q.

Xorazm viloyati, Gurlan tumani №1 maktab,

Xorazm viloyati, Gurlan tumani №43 maktab

Biosferadagi jarayonlar va insoniyat jamiyatida suv katta ahamiyatga ega. Suv - vodorod bilan kislorodning birikishidan hosil bo`lgan suyuq, rangsiz modda. Suvda vaznga ko`ra, 11,11 foiz vodorod va 88,89 foiz kislorod mavjud. Bu murakkab mineral tabiatda turli (gaz, suyuq va qattiq) hollarda mavjud bo`lib, modda va energiya aylanma harakatida katta rol o`ynaydi. Suvning uch xil agregat holatda bo`lishi yer sharining turli hududlarida ob-havo va iqlim sharoitning shakllanishida muhim ahamiyatiga egadir. Suv resurslariga daryo, ko`l, suv omborlari, kanallar, botqoqlik, dengiz va okean, yer ostidagi suvlari, tuproq, namligi, qutb va tog`lardagi muzliklar, hattoki atmosferadagi namliklar ham kiradi.

Havoda suv bug`larining miqdori yer yuzasi va yil fasllariga bog`liq: ekvator havosida suv bug`lari eng ko`p bo`lsa, qutbiy o`lkalarda eng kam bo`ladi. Yer yuzasidan yiliga 525100 ming km suv bug`lanadi. Okean va dengizlar yuzasidan ko`tarilgan bug` atmosfera havosi namligining asosiy manbai hisoblanadi. Atmosferadagi namlik bulutlarni vujudga keltiradi. Ba`zi bulutlarda yuzlab tonna suv bo`ladi. Bu ulkan suv massalaridan iborat bo`lgan nam havo oqimlari yer yuzasida bir yerdan ikkinchi yerga ko`chib, joylarga namgarchilik keltiradi, joyning havo haroratiga ham ta`sir ko`rsatadi. Okean va dengizlar yuzasidan bug`langan namlik kondensatsiya jarayonida suv tomchilariga aylanadi va bevosita okean va dengizlarga tushib, suvning kichik aylanma harakatini hosil qiladi. Atmosferaning xilma-xil yog`inlari quruqlik yuzasiga tushib tuproq namligiga, oqimga, ko`l va botqoqlikka, muzlikka aylanadi. Namlik yana bug`lanib, ba`zi yerga singan va singmagan qismlari suv oqimini vujudga keltirib, dengiz va okeanlarga qayta tushib, yer sharida suvning katta aylanma harakatini hosil etadi. Suvning aylanma harakati jarayonida okean suvining to`la almashinishi 3000 yil davom etadi.

Yog`in quruqlik va okeanlar yuzasiga turli miqdorda tushadi va bug`lanadi. Masalan, okean yuzasiga tushadigan yog`inning o`rtacha miqdori 107 - 114 sm, bug`lanishi esa 116 - 124 sm, quruqlikka esa o`rtacha 71 sm yog`in yog`ib, 47 sm suv qayta bug`lanadi. Qolgan 24 sm suv quruqlikdan daryolar orqali dengiz va okeanlarga quyiladi.

Suvni ifloslanishidan saqlashda uni qayta tiklashda quyidagi tadbir - choralar muhim ahamiyat kasb etadi:

- chuchuk suvning sifat me`yorini ya`ni suvdagi zararli moddalarining me`yoriga qat`iy rioya qilish;

- sanoat korxonalarida ilg`or texnologiyani qo`llab, iflos oqova suvlar miqdorini kamaytirishga erishish;

- bir-biriga yaqin korxonalarining suvidan kooperativlashgan holda foydalanishga o`tish. Ya`ni bir korxonada ishlatayotgan suvni tozalab, sovitib ikkinchisida ishlatish;

- har bir korxonada qoshida chiqindi suvlarni tozalovchi inshootlar qurish va borini takomillashtirish;

- korxonada inshootlarini, uskunalari suv yordamida emas, havo yordamida sovitish;

- suv iste`mol qilishning ilmiy asoslangan me`yorlarini ishlab chiqish va uning asosida iflos suvlar miqdorini qisqartirish;

- korxonalarda “quruq” texnologiyani qo`llab chuchuk suvni ishlatmaslik. Agar 1 tonna qog`oz olish uchun 250 t suv sarflansa “quruq” texnologiyada suv ishlatilmaydi;

korxonada oladigan chuchuk suv uchun emas, balki chiqindi iflos suv miqdoriga qarab haq to`lashni joriy etish;

- suvni saqlash uchun iflos suvdan sug`orishda foydalanish;

- suvni ifloslanishdan saqlashda, uni sifatli bo`lishda sanoati rivojlangan shaharlarda ikkita vodoprovod tarmog`i bo`lishi kerak. Biri yuqori sifatli ichimlik

suvi, ikkinchisi esa kommunal xo`jalikda foydalanish uchun iflos suv bilan ta`minlashi kerak;

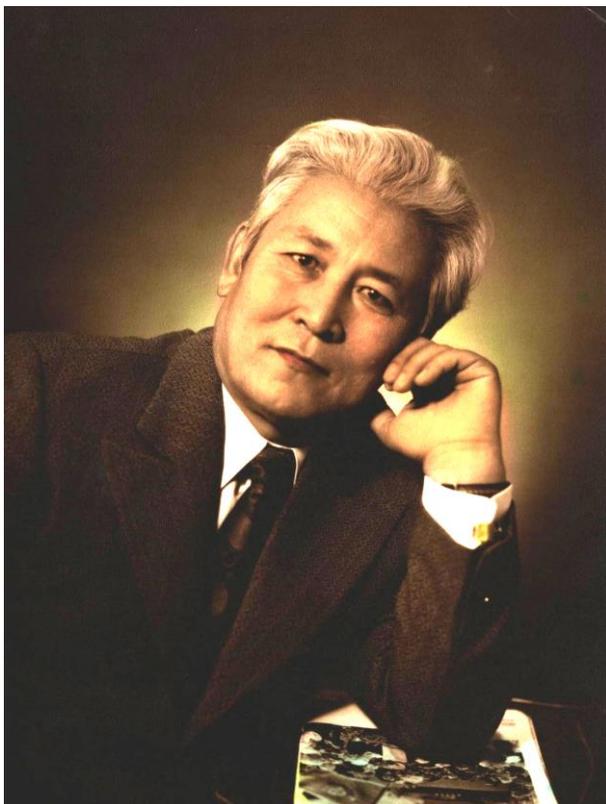
- qishloq xo`jaligida ishlatiladigan kimyoviy o`g`itlar miqdorini kamaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akramov Z.M., Rafikov A.A. Proshloe, nastoyashee i budushee Aralskogo morya. Tashkent, 1990.
2. Chub V.Ye. Iqlim o`zgarishi va uning O`zbekiston Respublikasi tabiiy-resurs potentsialiga ta`siri. Toshkent, 2000.
3. Hasanov I.A. , G`ulomov P.N. O`rta Osiyo tabiiy geografiyasi. Toshkent, UzMU, 2002.

ЯДНАМА

ХӘР БИР СӨЗИ ДАНАЛЫҚҚА ТОЛЫ УСТАЗ

Арамыздан өтип кеткен устазларды еслегенимизде көпшилиги әдетлери, билими, өзін ушлап-тутыуы, сабақ өтиуи, басқарыу шеберлиги, жасы үлкенлик нәсиятлары арқалы көз алдымыздан өтеди. Ал, әдиули устаз, әжайып инсан Жуманазар Базарбаевты еслегенимизде оның ең дәслеп ҳөктем, саўлатлы тулғасы, терең билимпазлығы хәм илими, шәкиртлерге ғамқорлығы, көрегенлиги, хәр бир сөзди терең ойланып, даналық пенен, салмақлы хәм шақмақтың тасындай етип көркемлеп жеткере алыуы, халықтың бир азамат перзенти сыпатында пидайы хәм зәбердес хызметлери ядымызға түседи.

Устазды тек философ устаз емес, ал энциклопедист алым сыпатында таныуға, мойынлауға толық ҳақлымыз. Қайсы илимнің тарауы болмасын, ол тараудағы машқала болмасын, оған тиси батып таллай алыуы, өз көзқарас, пикирлерин мийнетлери, сондай-ақ баспасөзде де билдирип, кең жәмийетшиликтің ой тәрзисине салыуы ондағы айрықша, ағла сыпатлардың бири еди. Қандай да бир тарауда изге қалыушылықты яки ақсап атырғанлығын жан сезими менен сезинип, оған өз баҳасын бериуи, шешим жолын излеуи шын мәнисинде философиялық терең ой жууырттыуының бирден-бир белгилеринен. Әсиресе, мақалаларында оның темасын бир аўыз сөз бенен ғана ашып бериуи, теманы оғада мазмунға сай хәм дурыс таңлай алыуы төмендеги мийнетлеринде көринеди.

Белгили уламалардан Сулайман Бақырғаный ҳаққында «Сулайман Бақырғаныйдың мийраслары-улыўма инсаный кәдирият», ал ғәззел мүлкинин султаны есапланған Алийшер Наўайының дәретиушилигиндеги философиялық ой-пикирлер ҳаққында «Хәзирети Наўайы – әўлийелердин әўлийеси» хәм басқа да мақалаларын атап өтиуге болады. Ол жәмийеттеги өзгерислерге, руўхый-мәдений турмысымыздағы бурылысларға, жаңаланыуларға ҳеш ўақытта бийпарўа қарамады. Мысалы, қарақалпақ халқының белгили уллары, классик шайырлары Бердақ Ғарғабай улының 190 жыллығына арналған топламдағы базыбир кемшиликлер жөнинде «Бердақ бабамыздың мийрасына ҳақ кеўилде болайық», «Шынлықлар турғанда елеслер

неге дәркар» ямаса Әжинияз Қосыбай улы бойынша «Әжинияз шайырдың туўылған сәнеси ҳаққында» деп аталған мақалалары дыққатқа ылайық.

Устазымыз Ж.Базарбаев қарақалпақ хәм өзбек тили, оның раўажланыўы, дәрежеси, өмиршеңлиги, келешеги мәселелерине де бәрқулла жан ашытып келди. Өзбекстан Республикасының 20 жыллығына бағышлап шығарылған «Өзбекше-қарақалпақша хәм қарақалпақша-өзбекше» аўдарма сөзлигиниң дүзиўшилеринен бири болып саналып, (Дүзиўшилер: Ж.Базарбаев, М.Буранов, Г.Қурбаниязов, А.Пирниязова хәм Ш.Аяповлар) 11,5 баспа табақ көлеминде Ташкенттен 2011-жылы басып шығарылды. Қарақалпақ тили – қарақалпақ халқының миллий тили, хәр бир адам ушын ең қәсийетли қурал-бул тил, ертеден–ақ тилди халқымыз тәрбия қуралларының бири сыпатында билгенлигин, оны қәдирлегенлиги хаққында да бир қатар мақалаларында баҳалы қарасларын билдирген. Устазымыз қандай лаўазымда ислемесин, өз хызмет ўазыйпаларын шын кеўилден, бийминнет атқарып, бәрқулла шәкиртлерге, жасы кишилерге үлги тымсалы болып келди. Атап айтқанда, Әжинияз атындағы НМПИ диң 80 жыллық юбилейине арналған «Туңғыш жоқары билим хәм илим дәрғайы» мийнетинде көрсетилгениндей, 1990-жылы пединститут қайта шөлкемлескеннен кейин, институтта сиясаттаныў кафедрасының дүзилгенлиги, оған Ж.Базарбаевтың басшылық етиўи, устаздың басламасы арқалы бир қатар қәнигеликлерге әдептаныў пәниниң оқытыла баслаўы тилге алынған. Устаздың бундай уллы басламаларына көплеп мысаллар келтире бериў мүмкин. Ол бәрхә инсанды уллы қәдирият сыпатында санап, инсанды қәдирлеў, ардақлаў халқымыздың қанына сиңген ийгиликли қәдирият екенлигин уқтырыў менен бирге, хәр бир сөзи, хәр бир иси, өзин услап тутыўы, даналық сөзи менен де хәммеге өрнек инсан еди.

Устазымыз Жуманазар Базарбаевтың салмақлы, даналық пикирлери, бийбаҳа илимий педагогикалық мийнетлери, шәкиртлерге үлги боларлық ислери әсирлер, жыллар, дәўирлер алмасса да өз қунын жоғалтпай, әўладларды руўхый кәмилликке бағдарлай береди, оның алтын сөзлери ҳеш қашан өз баҳасын жойтпайды.

Қарақалпақ халқының белгили илимпазы, тәжирийбели устазды қарақалпақ зыялылары хәм бирқанша шәкиртлери үлкен хұрмет пенен еслейди.

***Р.Т.Гайпова – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
География оқытыў методикасы кафедрасы доценти, п.и.к.***

ИЛИМ ДҮНЬЯСЫНЫҢ СӨНБЕС ЖУЛДЫЗЛАРЫ

Өмириниң тийкарғы бөлимин илим-билимди раўажландырыўға хәм оның тилсимли сырларын ашыўға сондай-ақ жасларға билим бериўдей машақатлы, бирақ мақтаншлы иске өмирин пида еткен инсанлар қатарында илим - пән тараўының сөнбес жұлдызы, көплеген шәкиртлердиң устазы, дүнья илими тән алған илимпаз Өзбекстан Илимлер Академиясының ҳақыйқый ағзасы - академик, философия илимлериниң докторы, профессор, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларына мийнети сиңген илим ғайраткери, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты, Өзбекстан Республикасы халық билимлендириў ағласы, Өзбекстан Республикасы Жоқары хәм орта арнаўлы кәсиплик билимлендириў пидайысы, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты “Миллий идея, руўхыйлық тийкарлары хәм ҳуқық тәлими” кафедрасының профессоры Жуманазар Базарбаевты айрықша тилге алыў орынлы. Хұрметли устазымыз арамызда болғанында - быйыл 87 жасын тойлаған болар едик.

Академик Ж.Базарбаевтың мийнет искерлигиниң 70 жылға шамалас дәўиринде республикамыздың бирнеше билимлендириў тараўларында басшы лаўазымларда белсендилик пенен жұмыс алып барды. Жәмәтдеги хәм республика көлеминдеги жәмийетлик жұмысларға терең ақыл - ойы, зийреклиги хәм талапшаңлығы менен қатнасты.

Ж.Базарбаев 1990-жылда Қарақалпақ мәмлекетлик университети қурамынан Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтын ажыратып, елимизде ҳақыйқый педагог кадрларды жетилистириў бағдарындағы ийгиликли ислердиң ирге тасын қалады хәм өзи ректор лаўазымында ислеп педагогикалық институттың хәр тәрәплеме раўажланыўына салмақлы үлес қосты. Усы дәўирде яғный 1992-жылда “Қарақалпақстан муғаллими” журналын шөлкемлестирди хәм өзи бас редактор болды. Бул журнал муғаллимлер хәм студентлердиң сүйикли журналына айланды.

Академик Ж.Базарбаев илим жолында шәкирт таярлаў ислерине де айрықша кеўил бөлетуғын еди. Оның илимий басшылығында оннан аслам шәкиртлери кандидатлық диссертацияларын табыслы қорғап шықты хәмде философия пәни бойынша жазылған 13 кандидатлық диссертацияларға оппанентлик етти.

Оның жазған мийнетлери өзиниң терең мазмунлылығы хәм илимий қунлылығы менен ажыралып таңлаўларда сыйлы орынларды ийеледи. 1996-жылы Қарақалпақстан Халық муғаллими Қырмызы Дәўлетова менен биргеликте жазған “Әдептаныў” китабы Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлыққа ылайық деп табылды. Буннан басқа да оның бирнеше илимий мийнетлери жоқары сыйлыққа миясар болды.

Ж.Базарбаев илимий излениўден хеш шаршамайтуғын еди. Оның басшылығында 1995-жылы Арал теңизиниң қурғап қалған аймақларына егиў мақсетинде Мексиканың шөл аймақларында өсетуғын дистихлис өсимлигин алып келип Қарақалпақстан флорасына өз үлесин қосты.

Хурметли Президентимиз Ш.М.Мирзиёевтың Мойнақ алқының турмыс абаданлығын көтеріу мақсетинде 2018-жылғы ийгиликли ислерине бас қосып өзиниң туўылған аўылының ҳаял-қызлары ушын 14 тигиу машинасын алып барып ҳәм оны орнатыу ушын 3 млн сўмлық жәрдем көрсетти. Ж.Базарбаев халықтың мәпи, ар-намысы, елимиздиң абрайы ушын жан күйдирип жасайтуғын инсан еди.

Бул инсан туўралы сөз етиу барысында мени илим жолына бағдарлаған қәдирли устазым Қарақалпақстан Халық муғаллими Қырмызы апа Дәўлетова туўралы да азы-кем тоқталмақшы едим. Жуманазар ағаның қаншадан-қанша жоқары табысларға ерисиуинде Қырмызы апаның илимди терең түсиниуи ҳәм ҳүрметлеуи өмирлик жолдасын ҳәр тәрәплеме қоллап-қуўатлауи да үлкен әҳмийетке ийе болғанлығын атап өтиу орынлы. Қырмызы апа Дәўлетова айрықша мәдениятқа ҳәм терең билимге ийе сабырлы инсан еди. Студентлик дәўиримизде Қырмызы апаның ҳәр бир лекциясы биз ушын өмир сабағы болды. Бирин-бири такрарламайтуғын қызықлы лекцияларын тыңлап ҳәттеки тоқсан минуттың қалай өтип кеткенин де билмей қалатуғын едик. Жасыратуғыны жоқ топарымыз қызлары да устазымызға уқсағысы келип оның ҳәр бир ҳәрәкетине еликлеп оқытыушылық шеберлигин әдеуир өзлестирипте алды. Олар сыяқлы менде педагогикалық мәденият ҳәм шеберликтин басым көпшилигин қәдирдан устазым Қырмызы ападан алдым деп исеним менен айта аламан. Қ.Дәўлетованың излениушең ҳәм талапшаң педагогикалық қәбилети, үлгили шаңарақ уйтқысы, меҳрибан ана ҳәм сабырлы инсан келбети шәкиртлериниң ядында бир өмир сақланыуи сөзсиз.

Илим-билим дүньясының байтереги болған Жуманазар аға менен Қырмызы апаның перзентлери ҳәм ақлықлары да ата-анасының жолын даўам еттирип, избасарлары ретинде жамийеттен өз орынларын тапты.

Билимлендириу тарауын раўажландырыуда, жасларымыздың ҳәр тәрәплеме кәмил инсанлар болып қәлиплесиуине, елимиздиң абрайының еле де артыуына қосқан салмақлы үлеслери, сондай-ақ өзиниң ҳадал мийнети, озық ойлы пикирлери, даналығы, ойлау дүньясының кеңлиги ҳәм жан күйерлиги менен көзге түскен ел-халқы сүйген, пидайы илимпаз Академик Ж.Базарбаевтың ҳәмде Қарақалпақстан Халық муғаллими Қ.Дәўлетованың жарқын естелиги халқымыздың ядында мәнги сақланады.

***Г.Б.Утепова – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
География оқытуу методикасы кафедрасы баслығы, доцент, г.и.к.***

ЗӘБЕРДЕС УСТАЗ – АЛЫМ ЕДИ...

Оқытыушылық әдиули хәм хәзирги ўақытта жүдә әхмийетли кәсиплерден бири есапланады. Оқытыушы хәр бир шахс дүнья қарасының раўажланыўында, қоршап турған орталығын аңлаўда, еркин, ғәрезсиз, илимий тийкарланған халда, критикалық пикирлей алатуғын шахс сыпатында қәлиплесиўинде тийкарғы ўазыйпаны атқарады.

Умаров Есенғали ағаны бизлер Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде оқып жүргенимизде билер едик. Ол жетик алым, өз кәсипиниң маманы, талабалардың сүйикли устазы еди.

Өмирде сондай адамлар болады. Көпшилик, әсиресе, кәсиплеслер оларды көриў, сәўбетлесиўден өзине жаңа пикирлер аласаң әне усындай инсан еди.

Устаз Есенғалий аға университетте оқып жүргенимизде өзиниң тәкирарланбас лекциялары, талабаларды илимге тартыўға, оқыў процесин жақсы шөлкемлестириўге хәм алып барыў тараўында үлкен жумысларды әмелге асырып келди. Ол басшылық еткен кафедра университетте өз ўақтында алдыңғы үлгили кафедралар сыпатында айтылар еди.

Биз талаба-жаслар устаздай болсақ деп хәўес пенен қарайтуғын едик.

Е.Умаров оқыў әдебиятлар, монографиялар авторы сыпатында Өзбекстанға танылды. Өзбекстан бойынша қайсы жоқары оқыў орнына барсақ хәммеси Есенғалий ағаны сораитуғын еди. Бизлер буған куўанып қалар едик. Өзбекстан географлары арасында абырайы бәлент еди. Оны танымайтуғын географ жоқ еди дым болмаса оның жазған китаплары хәм илимий мақалалары арқалы таныр еди.

Үлкен алым сыпатында устаз Е.Умаров география пәниниң пидайысы сыпатында танылған еди. Ол география пәни хәм оның түрли тармақлары, әсиресе экономикалық хәм социаллық географияны терең билетуғын билимданы десекте алжаспаймыз.

Е.Умаров Өзбекстан География жәмийетиниң вице-президенти болып, сол дәўирлерде жәмийеттиң раўажланыўына, республикамызда география пәниниң раўажланыўына, жоқары қәнигели кадрлар таярлаўға өз үлесин қосты хәм сол ўақытлары Қазақстан алымлары менен биргеликте ислеў мәселесин жолға қойды.

Илимий изертлеулер майданындағы өзиниң биринши кәдемин Қарақалпақстан географиясы бойынша талабаларға арналған дәстүрлер, бақлау жұмыстары хәм илимий мақалалар жазыудан баслаған.

Ол өз өмири дауамында «Қарақалпақстан Республикасында ислеп шығару күшлериниң территориялық курамын қәлиплестируу машқалалары» темасында 250 ге жақын мақала, 24 монография, 6 сабаклық, 3 оқыу қолланба хәм 11 оқыу методикалық жұмыстарды баспадан шығарды. Сондай-ақ 2006-2008 жылларда А-1-194 илимий проект тийкарында «Экологик ҳолатларига нисбатан Қарақалпақстан Республикаси қишлоқ жойларини ижтимоий-демографик ривожлантيريшининг минтақавий муаммолари» темасында, 2009-2010 жылларда ИД-1-6 санлы илимий гранты «Разработка и подготовка нового поколения учебника Экономическая и социальная география Республики Каракалпакстан для студентов обучающихся на Каракалпакском языке» темасына басшылық етти.

Устазымыздың илим жолындағы мийнеткешлиги, зәбердеслиги, ҳақыйқый инсаныйлық пәзийлетлери шәкиртлерине үлги болып, оның нурлы келбети ҳеш қашан умытылмаиды.

Қадирдан устазымыз Е.Умаровтың келбети барлық ўақыт есимизде қалады. Руўхы шад болсын хәм аты география пәни тарийхында мәңги сақланып қалсын.

***Г.Б.Утепова – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
География оқытуу методикасы кафедрасы баслығы, доцент, г.и.к.***

***Р.Т.Гайпова – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
География оқытуу методикасы кафедрасы доценти, п.и.к.***

ӘДИҰЛИ УСТАЗЫМЫЗДЫ ЕСЛЕП

Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институтының хәр жылы болатуғын дәстүрий илимий-теориялық конференциясы Рамазан хайыты қарсаңында болыуы хұрметли устазымыз Қарақалпақстан экономикалық географиясының тийқаршыларынан болған Есенғали аға Умаровты еслеп ол инсанның Қарақалпақстан географларын таярлаудағы әдиули хызметлерин айтып өтиуди мақул көрдик.

Қарақалпақстан географиясының рауажланыуына үлесин қосқан хұрметли профессор Есенғали аға Умаров өзиниң илимий жолын Қарақалпақстанның социал-экономикалық географиясының рауажланыуына хәм ондағы машқалаларды шешиуге бағышлады. Илим жолындағы машақатлы хәм оның табыслы жуумақалары шәкиртлери тәрептен хәмме уақытта талқыланып оның ислеу методикаларын өзлериниң жумысларында пайдаланып келсе, жоқары оқыу орынлары, мектеп хәм академиялық лицейлер ушын жазылған сабақлықлары Республикамыздың жасларының географиялық билимлерин асыруда үлкен хызмет қылмақда.

Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы атамасындағы сабақлықлардың авторы ретинде илимий методикалық жумыслар алып барып, оның 2012-жылғы жоқарғы оқыу орынлары ушын таярлаған Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы атамасындағы сабақлық (200 бет) республикалық жылдың ең жақсы сабақлығы хәм әдебияты конкурсында жеңимпаз болып, Жоқарғы оқыу орынлары министрлигиниң сыйлығына миясар болды.

Улыума Есенғали аға Умаровтың илимий жумысларының орайында заман талапларына сай илимий хәм әмелий тәрептен шешилиуи тийис базар экономикасына өтиу жағдайында тәбияттан пайдаланыу хәм өндириуши күшлерди жайластыруудың илимий-теориялық бағдарлары жарытылып, әсресе экологиялық кризис эпицентринде жайласқан Қарақалпақстан Республикасында өндириуши аймақлық курамын жеделлестириу машқалаларын шешиу мәселеси жүдә жоқары илимий тийқарда орынланған.

Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы бойынша биринши илим докторы, ол өзиниң илим соқпақларын студентлик жылларынан–ақ баслады. Усығана илимниң кишкене соқпақлары оны илимниң гүзар жолына баслады. Илимниң бул үлкен гүзар жолында Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы машқалаларының илимий-әмелий аспектлерин изертлеу бойынша алып барған кең көлемдеги жумысларының баслы бағдарларын айтып өтсек:

- Социал-экономикалық географияны методикалық хәм методологиялық жақтан изертлеулерди тереңлестирип барды;

- Қарақалпақстан Республикасының тәбиятын хәм хожалығын комплексли үйрениу менен олар арасындағы байланысларды ашып берди;

- Ол тәрептен Қарақалпақстан Республикасының тәбийий ресурларынан рационал пайдаланыу хәм тәбийий ресурларға сан хәм сапа жағынан баха

беріу бағдары шөлкемлестиріп, тәбийий ресурсларға баға беріу бойынша кең көлемдеги илимий-изертлеу жұмыслары алып барылды;

- Қарақалпақстан Республикасының жақын хәм узақ келешекте ислеп шығарыу күшлериниң раўажланыу прогнозы бойынша жұмыс алып барылды;

- Жоқары оқыу орынлары, лицей хәм мектеплер ушын программа хәм оқыулық, оқыу қолланбалар хәм бир неше монографиялар таярланды.

Жоқарыда көрсетилген темалар хәм машқалалар тийкарында профессор Есенғали Курбанович Умаровтың илимий бағдарлары кең, оның 250 ге шамалас илимий мийнетлери баспадан шықты, содан 24 монография, 20 сабақлық, оқыу қолланбалар хәм оқыу методикалық жұмыслары жас әуладларға билим дереги болып хызмет қылмақда.

Устазымыздың жатқан жери жайлы, ол дүньясы абад болсын

*Г.Реймова – Бердақ атындағы
Қарақалпақ мәмлекетлик университети ассистенти*

*Д.Балтабаев – Бердақ атындағы
Қарақалпақ мәмлекетлик университети магистранты*

БӘРШЕМИЗГЕ ҚӘДИРЛИ УСТАЗ ЕДИ...

Хәр қандай адам турмыста белгили кәсип ийеси болыўы, таныслар арттырыўы, шәкирт таярлаўы мүмкин. Бирақ, оның устаз деп тән алыныўының төркининде үлкен машақатлы мийнетлер турады.

Қарақалпақстан географиясын раўажландырыўға салмақлы үлес қосқан географ қәнигелер ҳаққында сөз барғанда қәниге устазымыз, Қарақалпақстан Халық муғаллими, доцент Қырмызы Дәўлетованың исминде хұрмет пенен тилге аламыз.

Қырмызы апаның көп санлы шәкиртлери тәрәпинен устаз, әдиўли тәрбияшы, қәдирли инсан сыпатында тән алыныўы – бул үлкен бахыт. Себеби, адам усы устазлық

дәрежесине жетисиўи, өзгелер тәрәпинен, әсиресе шәкиртлери тәрәпинен тән алыныўы кимге болса да заўық бағышлайды, өз таңлаған кәсибинен қанаатланыў сезимин пайда етери сөзсиз.

Бизлерде Қырмызы Дәўлетова билим берген есап-сансыз шәкиртлер арасында оны ҳақыйқый, пидайы устаз деп мойынлайтуғын едик. Ол бизлерге 1986-1991-жыллары географияны оқытыў методикасы пәнинен сабақ берди. Усы тәлим бериў жылларында географияны оқытыўдағы метод хәм усылларды елде жетилистириў машқалалары ҳаққында терең билим хәм тәжирийбелерди үйретген еди. Сондай-ақ ол сабақ пайытында методларды бир-биринен айырып, кунт пенен мақсетли түсиндириў, аудиториядағылардың ҳеш бирин бийпарўа қалдырмады.

Оның өзи таңлаған кәсиби пәнин терең сүйиўи, хәр бир теманы уңқыл-шұңқылына шекем терең сабырлылық пенен түсиндириўи, сөзлерди анық, тынық баянлаўы биз тыңлаўшыларда хәўести, усы кәсипке болған мухаббатты пайда етти десем асыра айтқан болмаймыз. Бизлер география илиминде карталар менен ислеў, контур картадан пайдалана билиўдиң өзине тән жолларын, усылларын ең биринши мәрте Қырмызы Дәўлетовадан үйрендик. География пәнин оқытыўда инсан баласы тәбияттың бир бөлеги екенлиги, өз гезегинде адамда тәбиятты ардақлаўға, қорғаўға, адам тәбияттың бир перзенти сыпатында оны қәдирлеўге жуўапкер екенлигин ҳақыйқый турмыслық мысаллар менен түсиндириўи бизге тек билим сырларын үйретип қоймастан, оны тәрбия менен тең салмақлылықта алып барғанлығының дәлили.

Белгили шайыр Т.Қабуловтың:

Муғаллим ол мийнеткеш адам,

Биняд болған куяштан, нурдан,

Себеби ол хәр бир баладан,

Жаратады хақыйқый инсан! – деп айтқанындай, Қырмызы Дәўлетова өз шәкиртлериниң жәмийетке ылайықлы үлес қосатуғын азаматлар етип жетилистириўде кәсиплик искерлиги даўамында өз-күш жигерин, бар меҳир-мухаббатын арнады, инсанылық пазыйлетлерди жүрек-жүрегине синдирген еди.

Устаз Қ.Дәўлетова атқарған илимий жумыслары жан-жақлы болып, оның айырымлары халық хожалығы хәм илимий педагогикалық бағдардағы мәселелерди өз ишине қамтыса, ал гейпаралары әдеп-икрамлылық, сондай-ақ руўхый-ағартыўшылыққа байланыслы машқалаларды ис жүзине асырыўға бағышланған еди.

Доцент Қ.Дәўлетова өзиниң мийнет жолының дәслепки ўақытларынан баслап-ақ илимге кызыкқан хәм географиядағы ең курамалы және қыйын мәселелердиң бири - «мектеп оқыўшыларын карта менен ислеўге үйретиў» уқсаған илимий-методикалық машқалаларды шешти. Бул мәселеде ол атақлы рус илимпазы Н.Н.Баранскийдиң «география карта менен басланып, карта менен жуўмақланады» деген илимий концепцияларын басшылыққа алса керек. Усы мәселеде бириншилер қатарында хәм курамалы илимий-методикалық мәселени шешиўге үлес қосты. Устаз бул мийнетинде жаслардың карта менен толық жумыс ислеўин қәлиплестириў хәм олардың география сабағына қызығыўшылығын арттырып қоймастан, алдағы ўақытларда практикалық жақтан жумыс искерлигин қәлиплестириўгеде айрықша итибар берди.

Устаз усы мийнетинде карта географиялық билимлердиң булағы екенлигин атай отырып, оқыўшыларға тыянақлы билим бериў ушын картаның тилин билиўди усинды хәм бул ушын үлкен талапларды орынлаў зәрүр екенлигин көрсете билди. Қырмызы Дәўлетова картаны оқыўшының толық хәм дурыс үйрениўи ушын муғаллимниң хызметин жоқары баҳалап, тек оқытыўшы арқалы оқыўшыларды өз бетинше жумыс ислеўге, көнликпелерди синдириўге, өзинше жуўмақ шығарыўға үйретиўге болатуғынын көрсетип, бул жерде устаз – шәкирт арасындағы қарым-қатнас мәселесине үлкен итибар береди хәм устаздың ролин дурыс баҳалаўға еристи.

Қырмызы Дәўлетова илимий жумыслар менен бир қатарда жаслар тәрбиясына да айрықша кеўил аўдарды хәм жан-тәни менен дәретиўшилиқ жумыслар алып барған устазлар қатарына кирер еди. Ол өз лекцияларын тәсирли етип оқытыў менен шекленип қоймастан, ал оның мазмунын теренцирек және анығырақ етип студентлерге жеткериўге итибар берди. Усы пикирде өз тәжирийбелерине тийкарланып, ол бирқанша методикалық көрсетпелерде таярлады. Буған мысал ретинде «География пәни хәм педагогикалық практика», «География бойынша өткерилетуғын класстан тыс жумыслар» хәм басқа да атамадағы күнделикли педагогикалық әмелиятта қолланылып атырған мийнетлерди атаўға болады. Аты аталған жумыслар бириншиден студентлер ушын билим булағын топлаўға жол ашса, екиншиден жаслардың хақыйқый инсан болып шығыўында, олардың излениўлерине хәм

дүньяға илимий көз қарасларының қәлиплесиўинде, сондай-ақ қәниге болып жетилисиўине үлкен тәсир жасады.

Кәсиплесимиз хәм хұрметли устаз, доцент Қ.Дәўлетова өзиниң искерлиги, даналығы, сондай-ақ тыянақлы билими арқасында студентлердиң мүшкилин жеңиллестириўге белсене қатнасып киятырған хәм жасларға руўхый қәдирятымызды тереңнен үйрениў және пухта өзлестириў жолларын гөзлеп «Әдептаныў» атлы оқыўлықты Өзбекстан Илимлер академиясының Академиги мархум Ж.Базарбаев пенен бирге таярлаўға да қатнасты.

Устазымыздың Қарақалпақстанда географияны оқытыўдағы усыллары, зәбердеслиги, пидайылығы әлбетте мақтаўға, тилге тийек етип айтыўға ылайық еди.

Алым хәм устаз сыпатында Қ.Дәўлетова талабаларға жүдә талапшан, әсиресе меҳрибан ана еди. Қарақалпақстан географлары жәмәәтинде болса оның пәклиги, шөлкемлестириўшилиги, кең пейиллиги, шын кеўиллилиги менен көпшиликтиң хұрмет хәм итибарына ийе болған ҳақыйқый инсан еди.

Устазымыздың жайы жаннетте, ақырети абад болсын!

***Р.Т.Гайпова – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
География оқытыў методикасы кафедрасы доценти, п.и.к.***

***Г.Б.Утепова – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
География оқытыў методикасы кафедрасы баслығы, доцент, г.и.к.***

ТАЛАНТЛЫ ИЛИМПАЗ ХӘМ ПЕДАГОГ УСТАЗЫМЫЗ ЕДИ...

Жетесбай Жалғасбаев 1950-жылы 15-сентябрде Қараөзек районы хәзирги «Бердах» АПЖ, Аққөл аўылында дийқан шаңарағында туўылды. Ол райондағы белгили Жалғас баслық шаңарағында өнип-өсип, жаслайынан мийнет сүйгиш, тәбиятқа болған қызығыўшылығы менен ата-анасынан алған тәрбиясы өзиниң өмири даўамында жасы үлкенлерге хұрмет, адамгершилик, киши пейиллик пазыйлетлери өзи менен қатар өскен дослары арасында өрнек болып хызмет етти. Оның тәбиятқа болған қызығыўшылығы мектепте оқытылатуғын тәбийий пәнлерден айрықша баҳаларға оқыўға еристирди.

Ол орта мектепти питкергеннен соң 1968-1973-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтының Тәбияттануў факультетиниң студенти болған дәўиринен-ақ оның илимий жумысларға қызығыўшылығы артып, сол ўақытлары өткерилетуғын Кубла Аралбойы тәбият комплекслерин изертлеўде аэрокосмослық мағлыўматларды пайдаланыўдың әхмийетли машқалаларына арналған хәр қыйлы илимий илажларға қатнасып, өзиниң изертлеў жумысларын баслап жиберди.

Ол институтты питкергеннен соң 1975-1980-жылларда Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими үлкен лаборанты, 1984-1985-жыллары Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими изертлеўшиси болып жумыс иследи.

1980-1983-жылларда Москва қаласындағы Тәбият мәмлекетлик илимий изертлеў хәм өндириллик орайы институты аспирантурасына кирип география илимлери докторы профессор Е.А.Востоковой илимий басшы етип бектилди. Хәзирги Арал теңизиниң усындай экологиялық жағдайдың кескинлесиўине болған тәсирин жас илимпаз Ж.Жалғасбаев сол ўақытлары дурыс түсинип, бул ҳаққындағы илимий мийнетлерин жазып оны көпшиликке усынған. Оның Арал теңизиниң қурғаўы бойынша түсирилген аэрокосмослық сүүрет хәм тофографиялық карталар жәрдемінде Арал теңизи хәм оның кубла бөлиминиң 1960-жылдан 1975, 1978, 1982 хәм 1984-жылларда қурғаў шегараларын анық белгилеп берийге еристи.

Илимий изертлеў жумысларының нәтийжелери Москва, Алматы қалаларында өткерилген халықаралық конференцияларда додаланды хәм 1986-жылы 25-апрель күни «Кубла Аралбойы өсимликлерин үйрениў ушын

аэрокосмослық методлардан пайдаланыў» атамасында кандидатлық диссертациясын жақлаўға еристи.

Ж.Жалғасбаев илимий изертлеў жумыслары менен бирге жасларға тәлим-тәрбия бериў хәм сол арқалы жетик кадрларды таярлап шығарыўғада қызықты хәм ол 1985-1990-жыллары Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде география кафедрасы оқытыўшысы болып илимпаз педагог хызметин атқарды. Бул жылларда Қарақалпақстанның билимлендириў тараўында география пәни бойынша оқыў жобасы хәм дәстүрлери, оқыў қолланба хәм методикалық қолланбалар жаратыўда белсене қатнасты.

1991-жылдан баслап Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының дүзилиўинде де белгили алым, академик Ж.Базарбаевтың басшылығында актив қатнасып география кафедрасы оқытыўшысы болып жумыс иследи. Ол орта мектеплер ушын институтта география пәни бойынша муғаллимлерди таярлаў бойынша да өзиниң усынысы менен институтта бул тараў бойынша тараўдың ашылыўына қатнасты. Сондай-ақ ол 1993-жылы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты география кафедрасы баслығы лаўазымына сайланып, кафедраның раўажланыўы хәм кадрлар менен беккемлениўи бойынша да үлкен жумыслар алып барды.

Атап айтқанда бүгинги илим кандидаты, профессор А.Қурбаниязов (Қазақстан), илим кандидатлары, доцент Г.Утепова хәм доцент Р.Гайпова, үлкен оқытыўшылар Ж.Абдираманов хәм А.Нурлановлардың кафедрада жумыс ислеўине хәм илим менен шуғылланыўына тиккелей себепши болды десек алжаспаймыз.

1995-1998-жыллары Ж.Жалғасбаев өзиниң оқыў процесин шөлкемлестириўшилиги хәм студент жаслар менен алып барған руўхый ағартыўшылық жумысларының нәтийжелерин есапқа алып оны Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты ректораты руўхыйлық хәм ағартыўшылық ислери бойынша проректоры лаўазымына усинды.

1998-2000-жыллары Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Музыкалық тәлим хәм сүўретлеў өнери факультети деканы, 2001-2005-жыллары Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты сыртқы бөлим деканы, 2005-2006-жыллары Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты маркетинг бөлими баслығы, 2006-2007-жыллары «Илим хәм жәмийет» журналы бас редакторы, 2007-2008-жыллары Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты география кафедрасы баслығы, 2008-2010-жылларда Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Педагогика факультети деканы ўазыйпаларында иследи.

2011-жылдан баслап 2019-жылға шекем география кафедрасы доценти лаўазымында жасларға тәлим тәрбия берип келди. Ж.Жалғасбаев өзиниң педагогикалық искерлиги даўамында шәкиртлерине илимий педагогикалық нәсиятлар бериўге, илимий жумысларға тартып мақалалар жазыўға хәм диссертацияларын қорғаўға жәрдем етти. Ж.Жалғасбаевтың педагогикалық

искерлиги даўамында 2 монография, 2 оқыў қолланба ҳәм 6 методикалық қолланба ҳәм 60 илимий мақалаларын жаратыўға еристи.

Ж.Жалғасбаевтың илимий педагогикалық искерлиги ҳәм оқыў процесин шөлкестире берүүде белсендиги ушын Халық билимлендириў министрлиги тәрәпинен Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық билимлендириў ағласы көркек нышаны менен сыйлықланды. Ол илимий педагогикалық искерлиги менен бирге жәмийетлик жумысларға да актив қатнасып 1995-2000-жылларда Нөкис қалалық кеңесине депутат болып сайланды.

Белгили алым, устаз Ж.Жалғасбаев Республикамызда педагог хызметкерлерди таярлаўда, әсиресе географларды жетистире берүү бойынша жумысларда аянбастан хызмет етти.

Билимлендириў тараўының пидайысы Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан Халық билимлендириў ағласы Жалғасбаев Жетесбай 2019-жылы 16-январь күни 69 жасында қайтыс болды.

Хүрметли устазымыздың өмири даўамында шәкиртлерине берген илимий педагогикалық үәсиятлары, жақсылықлары, көрсеткен үлгили пазыйлетлери барлық үақытта бизлердиң ядымызда мәңги сақланып қалады.

***Ж.Б.Абдираманов – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
География оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы***

***А.С.Нурланов – Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
География оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшысы***

МАЗМУНЫ

АЛҒЫ СӨЗ 3

1-СЕКЦИЯ

ГЕОГРАФИЯ ИЛИМИ ХЭМ ОНЫҢ АКТУАЛЬ МӘСЕЛЭЛЕРИ

Умаров Е.К., Раджапов М.Я. К вопросу совершенствования территориальной организаций сельскохозяйственного производства Республики Каракалпакстан	4
Чембарисов Э.И., Хожамуратова Р.Т., Далжанов К.О., Жумаева Т.А. Бассейновый метод изучения миграции солей в почвах и водах	7
Курбаниязов А., Нурдиллаева Р., Сагиндикова Э. Осадка накопления Аральского моря	10
Сейтниязов К.М. Вопросы о стандартизации географических названий на картах	13
Утепова Г.Б., Абдуллаева М. Меҳнат ресурсларини ёш хусусиятлари бўйича таҳлил қилиш	16
Турдимамбетов И.Р., Отеулиев М.О. Аҳоли турмуш сифатини белгиловчи омиллар: халқаро тажриба	17
Gairova R., Ibraimov A. Rekreatsiyalıq geografiya hám turizmniń baslı ózgeshelikleri .	20
Реймов П.Р., Баймуратов Н. Қарақалпақстан Республикасының топырағы хэм жер ресурслары	22
Султашова О.Г., Далжанов К.О., Убайдуллаев К.Д. Об особенностях засушливости воздуха и почвы в летном периоде	23
Djaksımuratov K., Aytmuratov A. Qaraqalpaqstan Respublikasında metallurgiya kompleksin qalıplestiriw perspektivaları	25
Сейтниязов К.М. Оронимические и гидронимические топонимы	27
Кутлимуратов А.А. Хоразм топонимлари таркибидаги гидронимларнинг ўзига хос хусусиятлари	29
Iskenderov A., Tursinbaev A.SH., Jalgasov S.O. Tómingi Ámiwdárya tábiyiy–geografiyalıq rayonınıń ózine tán ózgeshelikleri	32
Отенов Н.Т. Географиялық мәденияттың әхмийети	35
Иманмурзаев А., Халмуратов Б., Раманбергенов У. Қишлоқ хўжалигига агрометеорологик хизмат кўрсатишнинг бугунги кундаги аҳамияти	36
Ешимбетов У.Х., Искендеров А.Б., Атамуратов И.А. Совершенствование структуры промышленности в регионе на основе эффективного использования минерально-сырьевых ресурсов (на примере Республики Каракалпакстан)	38
Раджапов М.Я. Қорақалпоғистонда пахтачиликни ривожлантиришнинг баъзи масалалари	43
Турдимамбетов И.Р., Балтабаев О.О. Қорақалпоғистон ойконимлари ва идеологик номлар	45
Turdibekova Z. Mamlakat iqtisodiyotida sanoat korxonalarining joylashishining ijtimoiy-iqtisodiy geografik asoslari	47

Худойбердиев Д.Н. Сурхондарё вилояти қишлоқ туманлари ижтимоий-иқтисодий ривожланиши рейтинг кўрсаткичлари	49
Radjarov M.Ya., To'leпов E.T., Baltabayev K.A. Qoraqalpog'iston hududining tabiati va tabiiy boyliklarining geografik o'rganilish tarixi	56
Узақбаев Қ.Қ. Халыққа хызмет көрсетиў дәрежесиниң эпиўайы көрсеткишлери	57
Ешимбетов У.Х., Абдираманов Ж.Б., Абдинасыров К. Комплексообразующая роль минерально-сырьевых ресурсов в развитии промышленности региона	60
Юлдашева Д.Қ. Дүнья жүзи халқының демографиялық курамы	64
Iskenderov A., Bazarbaev M.Q., Daryabaev I.S., Otebaev U.T. Qurilis materiallari baғdarlarındaғи paydalı qazımalardıñ jaylasıwı	68
Seytniyazov Q., Saliev E. Geografiyalıq obekt ornın belgilewshi toponimler	70
Allanazarov K.J., Awezimbetov N.T., Aymuratov N.S. Qaraqalpaqstan Respublikası jer astı suwlarınıñ tarqalıwı hám onı paydalanıw máseleleri	72
Оразбаев А., Кназбаева Д. Төменги Әмиўдәрия дельтасы егислик жерлериниң мелоиратив жағдайларына сыпатлама	74
Акбаров S.B. Tuproq eroziyasini oldini olish chora tadbirlari	76
Turdimambetov I.R., Abdiramanov B.S. Ximiyalıq paydalı qazılma baylıqlardan paydalanıw keleshegi (duz kánleri misalında)	79
Mirzayeva A.Z. Jizzax viloyatida ekoturizmni rivojlantirish imkoniyatlari	80
Seytniyazov Q.M., Yusupov Q.U. Toponimler klassifikაციyasınıñ túrleri	84
Turdimambetov I.R., Abdiramanov B.S. Qaraqalpaqstan Respublikasında jer astı suwlarınıñ jaylasıwı hám áhmiyeti	87
Radjarov M.Ya. Muxammad ibn Muso al-Xorazmiyning geografiya va astronomiya fanining rivojlanishiga qo'shgan ulushi	89
Iskenderov A., Tursinbaev A.SH., Otemisov B.SH., Genjemuratova G.U. Germaniyada turizm ekonomikası	91
Saliev E. Geografiyalıq atamalar transformაციyası	93
Daushbaev A. Xorezm arxeologiyalıq hám etnografiyalıq ekspediciyasınıñ geografyalıq aspektleri	95
Yuldasheva D.K. Qishloq joylarda mehnat resurslardan foydalanishning ba'zi dolzarb muammolari	98
Tólebaev S. Qubla Aralboyı regionınıñ tábiyiy sharayatına qısqasha sıpatlama ...	100

2-СЕКЦИЯ

ТӘБИЙИЙ ҲӘМ ГУМАНИТАР ПӘНЛЕРДИ ОҚИТЫЎДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Alimkulov N.R., Abdullayeva D.N. Geografiya ta'limida innovatsion yondashuvlar	102
Баллиева Р., Жарлықағанов М. 5-класс география (тәбийғый география басланғыш курсы) сабақлық мәселелери	104

Хакимов К.М., Жонизоқов И. География таълимида топонимик маълумотлардан фойдаланишнинг афзалликлар	108
Гаурова Р.Т., Turdibekova Z., Niyazov M. Geografiya sabaqlarında jan`asha usullardan paydalanıw	112
Утепова Г.Б., Аразова Г. Ёшларни ватанга садоқат рухида тарбиялаш - бурчимиздир	113
Olimova F.K. Geografiya va geologiya yo`nalishi bo`yicha variativ reja va o`quv dasturlar orqali geografiya fanini o`qitish samaradorligini oshirish	115
Abdiramanov J.B. Dúnýa júzi ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası pánin mekteplerde oqıtıwdı jetilistiriw	118
Эштурсунов Д.А., Рахимов Т.Х. Организация учебных занятий по химии ВМС в условиях самоизоляции	120
Nurlanov A.S., Dosimbetova G. Mekteplerde geografiyalıq bilimlendiriw sıpatı hám nátiyeliligin asırıw máseleleri	125
Alimkulov N.R., Abdullayeva D.N. Geografiya fani o`qituvchisining metodik tayyorgarligini oshirish masalalari	127
Эшназаров Д.А., Урманов Н.Т., Джалилова М.С. Олий таълим сифатини оширишга тўсиқ бўлаётган муаммолар ва уларнинг ечимлари	129
Urazimbetova Y.X., Ramberdieva S. O'quvchilarda geografiya fanini o'rganishga bo'lgan havaslarini orttirish masalalari	132
Гайпова Р.Т., Атабаева А., Оринбаева А.Б. География фанини ўқитишда муаммоли таълимнинг аҳамияти ва роли	136
Нурланов А.С., Бахиева М. “Географик табиий атласлар ва унинг муаммолари	139
Ҳакипов Т.Р., Ваумуратов Р.В. Ўзбекистоннинг табиий геограfiyalıq rayonlastırıwın mektep geografiyasında úyreniw usılları	141
Toleпов E.T. Ekologiyalıq tálim tárbiya keleshek áwlad salamatlıgınıń kepili	144
Abdiramanov J.B. Geografiya pánleriniń oqıwshılarda ekologiyalıq bilim menen tárbiyanı qálıplestiriwdegi áhmiyeti	146
Nurlanov A.S., Orazimbetova M. Materikler ha`m okeanlar ta`biyiy geografiyasın oqıtıwda ko`rgizbeli oqıw qurallarınıń a`hmiyeti	149
Ешимбетова Г.Т. География пәнин оқытыўда әмелий шынығыўлардың әҳмийети	151
Махсумова С., Махсимова Р. Таҳририятлар фаолиятида ўзгаришларнинг илмий-назарий асослари	154
Оринбаев Н.В. Mektepte oqıw procesinde oqıwshınıń sabaqqa bolgan qızıgıwshılıgı hám dıqqatı	156

3-СЕКЦИЯ

ГЕОЭКОЛОГИЯЛЫҚ МАШҚАЛАЛАР ҲӘМ ОНЫ ШЕШИЎДИҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

Утепова Г.Б., Генжебаев Қ.Қ. Геоэкологик муаммолар ва табиатни муҳофаза қилиш	159
--	-----

Назаров Х.Т., Рустамов У.А., Қўшоқова Ф.У., Қаршибоева Ш.Ғ. Тоғ олди яйловларида чўлланишнинг оқибатлари ва экологик ҳолатини оптималлаштириш йўллари	160
Халилов Х.Р., Бобаева А.С., Назаров Х.Т. Орол денгизи ҳавзасида экологик ҳолатни юмшатиш масалаларига оид муаммолар	166
Nietullaev B.A., Allanazarov K.J., Ganiyev N.J. Túslik Aral boyı geoeologiyalıq mashqalaları	168
Otenov N., Reyimbaeva A. Ozon qatlaminin' jemiriliwi	171
Iskenderov A., Amangeldiyev D.J., Ismailov R.Ya., Ermatov U.O. Global miqyosda iqlim o`zgarishining oqibatları	172
Жолдасбаев А., Турсинов М. Амударёнинг қуйи оқимида сув танқислигига боғлиқ ўсимликлар дунёсидаги юз бераётган ўзгаришлар	174
Nurlanov A.S., Matchanova Z. Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslaridan samarali foydalanish masalalari	176
Эшназаров Д.А., Урманов Н.Т., Джалилова М.С. Геологик ва экологик муаммоларнинг вужудга келиши ва уларнинг ечимлари	178
Утепова Г.Б. Холиқулов Д. Флора ва фауналаримизни Қизил китобга киришидан асрайлик	181
Turdibekova Z. Suv resurslari va ularni muhofaza qilish	182
Назаров Х.Т., Қаршибоева Ш.Ғ. Қизилқум чўлида табиий ресурслар деградацияси ва уларни олдини олиш йўллари	184
Iskenderov A., Bazarbaev M. Aral teńiziniń qurǵawına baylanıslı qubla-shıǵıs bóliminiń tábiyiy kompleksleriniń ózgeriwi	188
Eshimbetova G.T. Qaraqalpaqstanınıń geoeologiyalıq mashqalası hám onıń xalıqtıń den-sawlıǵına tásiiri	191
Sobirov M.M., Yo'ldasheva N.Q. Suv resurslaridan foydalanish va ularni muhofaza qilish	193

ЯДНАМА

Гайпова Р.Т. Ҳэр бир сөзи даналыққа толы устаз	196
Утепова Г.Б. Илим дүньясының сөнбес жұлдызлары	198
Утепова Г.Б., Гайпова Р.Т. Зәбердес устаз – алым еди	200
Реймова Г., Балтабаев Д. Әдиўли устазымызды еслеп	202
Гайпова Р.Т., Утепова Г.Б. Бәршемизге қәдирли устаз еди	204
Абдираманов Ж.Б., Нурланов А.С. Талантлы илимпаз ҳәм педагог устазымыз еди.	207

«ГЕОГРАФИЯ – КЕЛЕСЕККЕ НӘЗЕР»
атамасындағы
Республикалық илимий-теориялық конференция
МАТЕРИАЛЛАРЫ

«ГЕОГРАФИЯ – КЕЛАЖАККА НАЗАР»
мавзусидаги
Республика миқёсида илмий-назарий анжуман
МАТЕРИАЛЛАРИ

МАТЕРИАЛЫ
Республиканской научно-теоретической онлайн конференции на тему
«ГЕОГРАФИЯ – ВЗГЛЯД В БУДУЩЕЕ»

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 2 март кунги «Ўзбекистон Республикасида 2021 йилда халқаро ва республика миқёсида ўтказиладиган илмий ва илмий-техник анжуманлар режаси тўғрисида»ги 78-Ф-сонли Фармойиши ҳамда Вазирлик тизимидаги олий таълим ва илмий-тадқиқот муассасаларида 2021 йилда ўтказиладиган илмий-техник тадбирларнинг 2021 йил 6 март кунги 122-сонли буйруғи ва Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтининг 2021 йил 12 март кунги 144 Д/1-сонли буйруқлари асосида топлам босмадан чиқаришга юборилди.

Еслетпе: Мақалаларда берилген фактларнинг дуруслигига, имла қателерине авторлар жуъапкер.

Техникалық редактор: Балтабаев О.О.

«Miraziz Nukus» JShJ baspaxanasında basıldı
Ózbekstan Respublikası baspa sóz hám xabar agentliginiń
2018-jil 16-maydağı № 11–3059 litsenziyası.
Kólemi 13,5 baspa tabaq. Qaǵaz kólemi 60x84 1/16
Buyırtpa №65-21. Jámi 60 nusqa